

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

JOURNAL OF MEDENİYET POLITICS

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

ISSN: 2547-9695
e-ISSN: 2587-0815

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
**Siyasal Bilgiler
Fakültesi Dergisi**
JOURNAL OF MEDENİYET POLITICS

(Hakemli Ulusal Dergi)

Cilt/Volume: VIII 2023 No: 1

İstanbul 2023

İLETİŞİM/CONTACT

Adres/Adress: İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı, Güney Yerleşkesi A Blok 2. Kat,
Dumlupınar Mahallesi D-100 Karayolu, Kadıköy/ İstanbul

Telefon: +90 (216) 280 25 52

Fax: +90 (216) 280 25 55

Kurumsal E-mail: siyasal@medeniyet.edu.tr;

E-mail: ismus.dergi@medeniyet.edu.tr

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS) / Journal of Medeniyet Politics (JM-P)'te yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne aittir. Dergide yayınlanan makaleler, yayın kurulunun yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz. Bilimsel çalışmalar için kurallara uygun alıntı ve atıf yapılabilir. Dergide neşredilen makalelerdeki görüş ve düşünceler, yazarların şahsına ait olup, dekanlığımızı ve editörümüzü/alan editörlerimizi sorumlu kılmamaktadır.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)/Journal of Medeniyet Politics (JMP) elektronik olarak yayınlanmaktadır.

KURUCU VE İMTİYAZ SAHİBİ

(Rektör Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK Adına)
Prof. Dr. Hamdi GENÇ
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı

EDİTÖR

Prof. Dr. Hamdi GENÇ

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Murat TAŞDEMİR (İktisat)
Prof. Dr. Özden Zeynep OKTAV (Uluslararası İlişkiler)
Prof. Dr. Âlim YILMAZ (Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi)
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU (Maliye)
Doç. Dr. Adem BALTACI (İşletme)

YARDIMCI EDİTÖR

Dr. Öğr. Üy. Meysune YAŞAR
Arş. Gör. Alperen ÖZKAN

E-DERGİ YÖNETİCİSİ

Arş. Gör. Dr. Alperen ÖZKAN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Hamdi GENÇ
Prof. Dr. Ahmet KAVAS
Prof. Dr. M. Lütfullah KARAMAN
Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU
Prof. Dr. Murat TAŞDEMİR
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU
Doç. Dr. Faruk BAL
Doç. Dr. Cevdet KIZIL

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet KAVAS, (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. M. Lütfullah KARAMAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Veli Denizhan KALKAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Hamza ATEŞ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Thom BROOKS (Durham Üniversitesi), Prof. Dr. Lütfihak ALPKAN (İstanbul Teknik Üniversitesi), Prof. Dr. Osman KANE (Harvard Üniversitesi), Prof. Dr. Michelangelo GUIDA (29 Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Elkali GERBI (Medea Yahya Faris Üniversitesi), Prof. Dr. Muhammed HARON (Botsvana Üniversitesi/Pretoria Üniversitesi), Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Ferda HALICIOĞLU (Lincoln Üniversitesi), Prof. Dr. Adem BALTACI (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Dr. Samir AMGHAR (Strazburg Üniversitesi).

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS) / Journal of Medeniyet Politics (JMP)
2023, Cilt/Volume: VIII, No: 1

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS), yılda iki kere çıkan ulusal hakemli akademik bir dergidir.

Journal of Medeniyet Politics (JMP) is an national refereed academic journal and has published semi-annually.

HAKEM LİSTESİ

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ / UNITED STATES OF AMERICA

Prof. Dr. Osman KANE (Harvard Üniversitesi)

CEZAYİR / ALGERIA

Prof. Dr. Elkali GERBI (Medea Yahya Faris Üniversitesi)

Doç. Dr. Nadia TERCHOUNE (Medea Yahia Faris Üniversitesi)

FRANSA / FRANCE

Dr. Samir AMGHAR (Strasbourg Üniversitesi)

İNGİLTERE / ENGLAND

Prof. Dr. Thom BROOKS (Durham Üniversitesi)

İTALYA / ITALY

Prof. Dr. Michelangelo GUIDA (29 Mayıs Üniversitesi)

PORTEKİZ / PORTUGAL

Dr. Bruno Daniel de Brito Serra (Minho Üniversitesi)

TÜRKİYE / TURKEY

Prof. Dr. Âdem APAK (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Berdal ARAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Emel PARLAR (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Ferda HALICIOĞLU (Lincoln Üniversitesi)

Prof. Dr. Giray GÖZGÖR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Hamdi GENÇ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. İhsan GÜNAYDIN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Lütfihak ALPKAN (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin BİLGİN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Muharrem ÖZTEL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Muhittin ATAMAN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Özden Zeynep OKTAV (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR (Celal Bayar Üniversitesi)

Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Tarkan OKTAY (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. V. Denizhan KALKAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Yüksel DEMİRKAYA (Marmara Üniversitesi)

Doç. Dr. Adem BALTACI (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Cevdet KIZIL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Çağlar YURTSEVEN (Bahçeşehir Üniversitesi)

Doç. Dr. Çiğdem NAS (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Dursun YENER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Etem Hakan ERGEÇ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Faruk BAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Filiz DIĞIRLIOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan KÖSEBALABAN (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilal GÖRGÜN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilmi ÜNSAL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin KAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail ERMAĞAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Leman ERDAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Levent ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Mert SUNAR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabri AZGÜN (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Salih İNCİ (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman ELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erdem TAŞ (Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullatif ÇEVİKER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Arafat Salih AYDINER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Barış SOYBİLGİN (İstanbul Bilgi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZDEMİR (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erol MUZIR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih BAYRAM (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Mehmet YALÇIN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih YIĞIT (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nil DÖNER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen COŞKUN ALBAYRAK (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülfer VURAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Halil Kürşad ASLAN (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Helin Sarı ERTEM (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İdil TUNÇER KILAVUZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Sait TÜRKHAN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Zahit ATÇIL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sabri TOPRAK (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOCAOĞLU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Mertcan TAŞÇIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan GÖKSEL (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Onur DİRLİK (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özer SELÇUK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem YÜCEL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tolga DURSUN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tansu Hilmi HANÇER (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Dr. Mesut Malik YAVUZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

YENİ ZELANDA / NEW ZEALAND

Dr. Nazim TAŞKIN (Massey Üniversitesi)

YUNANİSTAN / GREECE

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN (SOAS, Londra Üniversitesi)

İSMUS
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
(Journal of Medeniyet Politics)

Cilt: VIII

2023

Sayı: 1

İÇİNDEKİLER

Dorukhan SELÇUK, Sefer Dönemi Bir Osmanlı Kroniğinde Fiyatlar ve Piyasa: Vaki'at-ı Ruz-Merre (1688-1693) 1-36

Yahya AYYILDIZ, Osmanlı Ekonomik Sistemi Üzerinden Üretim Faktörlerinin Yeniden Değerlendirilmesi 37-58

Mehmet ATAŞ & İdris SARISOY, MENA Bölgesi Güneş Enerji Potansiyeli 59-78

Özcan SEZER & Şevin TOZBEY, Türkiye'de Afet Yönetiminin Merkezi ve Yerel Düzeyde Örgütlenmesi Üzerine Bir Değerlendirme 79-102

Merve DURMUŞ, Türkiye'de Yerel Demokrasiyi Güçlendirme Bağlamında Vatandaş Katılımını Teşvik Edici Mekanizmalar 103-113

JMP
Journal of Medeniyet Politics

Volume: VIII

2023

No: 1

CONTENTS

Dorukhan SELÇUK, Prices and The Market in an Ottoman Chronicle During The Period of Military Campaigns: Vaki'at-ı Ruz-Merre (1688-1693) 1-36

Yahya AYYILDIZ, Re-Evaluation of Production Factors Through The Ottoman Economic System 37-58

Mehmet ATAŞ & İdris SARISOY, The Solar Energy Potential of MENA Region 59-78

Özcan SEZER & Şevin TOZBEY, An Assessment on the Organization of Disaster Management at the Central and Local Levels in Turkey 79-102

Merve DURMUŞ, Promoting Mechanisms of Citizens Participation in the Context of Strengthening Local Democracy in Turkey 103-113

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/1 (2023), s. 1-36

SEFER DÖNEMİ BİR OSMANLI KRONİĞİNDE FİYATLAR VE PİYASA: VÂKİ'ÂT-I RÛZ-MERRE (1688-1693)

Dorukhan SELÇUK*

Özet

Resmi ve/veya özel kronikler Osmanlı Tarihi'ne dair geniş yelpazede bilgi sunmaktadır. Bu çeşitlilik askeri, siyasi, içtimai, idari tarihe katkıda bulunmak şeklinde tezahür eder. Ancak bu sahalara nispetle daha sınırlı olmakla birlikte kronikler iktisat tarihi disiplinine de katkı sağlar. Bu katkı esnaf, ticari hayat, meslek ve zanaatlar gibi gündelik hayat ve ticari ilişkiler başlıkları altında toplanabilir. Kronikler düzensiz veya dağınık veri içerse de iktisat tarihinin merkezinde yer alan fiyat tarihine dair de sınırlı bilgi barındırmaktadır. Bu kroniklerden biri de Üsküdari Abdullah Efendi tarafından kaleme alınan Vâkı'ât-ı Rûz-merre'dir. 1688-1693 tarihleri arasında büyük ölçüde askeri seferlere odaklanan bu kroniğin müellifi, mevkufat kaleminde bir bürokrat olması nedeniyle birçok ürünün fiyatına ve bu fiyatlardaki hareketlere nedenleriyle birlikte değinmiştir. Bu çalışmada hem bahsedilen eserde yer alan fiyatlar incelenmiş hem de bu fiyatların iktisat tarihi açısından kaynak olabilme kabiliyeti tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Ekonomisi, 17. Yüzyıl, Kronik, Fiyat Tarihi, Piyasa, Sefer*

* Dorukhan Selçuk, Dr. Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı, dorukhan.selcuk@marmara.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-0255-865X.

PRICES AND THE MARKET IN AN OTTOMAN CHRONICLE DURING THE PERIOD OF MILITARY CAMPAIGNS: VÂKI'ÂT-I RÛZ-MERRE (1688-1693)

Summary

Official and/or unofficial chronicles offer a wide range of information on Ottoman History. This diversity shows itself in the form of contributing to military, political, social and administrative history. Although more limited, chronicles also contribute to the discipline of economic history. This contribution can be gathered under the titles of daily life and commercial relations such as tradesmen, commercial life, profession and crafts. Ottoman chronicles contain irregular or scattered and limited data, about the price history, which is one of the central issues of economic history. One of these chronicles is Vâki'ât-ı Rûz-merre, written by Üsküdari Abdullah Efendi. The author of this chronicle, who was a bureaucrat in the Office of Mevqûfat, focused largely on military expeditions between 1688 and 1693, mentioned the prices of many products and the movements in these prices, together with their reasons. In this study the prices in the mentioned chronicle are examined and the ability of these prices to be a source in terms of economic history is discussed.

Key Words: *Ottoman Economy, 17th Century, Chronicles, Price History, Market, Military Campaign*

Giriş

Osmanlı tarihine dair fiyat bilgileri muhtelif kaynaklardan elde edilmektedir. Bunlar tahrir, mühimme, muhasebe, vakıf, gümrük defterlerinden dergi, gazete, salname ve raporlara, kroniklere ve seyahatnamelere kadar geniş bir yelpazede tezahür eder (Öztürk, Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatlarının Tahlili, 1991, s. 92-94). Ancak fiyat tarihi sahasına dair çalışmalar belli başlı kaynaklara yoğunlaşmıştır. Bunlar vakıf defterleri, saray mutfağına dair hesaplar, narh listeleri ve tereke kayıtlarıdır (Orbay, Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar, 2008, s. 86).

Barkan'ın Edirne ve civarındaki imaretlere dair çalışmasında, aynı tarihte farklı imaretlerin ürün tedarikinde farklı fiyatlar olduğu görülmektedir. Aynı imaretin farklı zamanlarda farklı fiyatlar üzerinden alım yapması zaten normal görünmektedir. Bu durumda bir tarih için fiyatı tekleştirmesi gerektiğinde toplam meblağın toplam hacim veya ağırlığa bölünmesiyle bulunan ortalama fiyatı kullanmıştır. Zaten aynı tarihte farklı hacimlerdeki alımların farklı fiyat tarifelerinden yapıldığı gösterilmektedir. Yani bir tarihte bir imaret için satın alınan bir ürünün fiyatı aslında farklı alımların ağırlıklı ortalamasıdır (Barkan, Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları, 1964, s. 257). Kayhan Orbay da bir çalışmasında bu hususa dair birçok örneği gerekçeleriyle açıklamıştır (Orbay, Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar, 2008, s. 92).

Şevket Pamuk'un tarihi istatistikler serisinde yer alan fiyat verileri ve bunlara göre hazırlanan fiyat endeksleri hesaplanırken vakıf ve imaret hesap defterleri, Matbah-ı Amire yani saray mutfağına satın alınan malların defterleri ve kadı sicillerine de yansıyan narh defterleri kullanılan kaynaklar olarak gösterilmiştir. Pamuk, kaynaklardan elde ettiği endekslerdeki fiyat hareketlerinin benzer özellikler göstermesine rağmen tespitlerini vakıf defterlerinden elde ettiği verilere dayandırmıştır. Bu tercihinin sebebi, saray mutfağı ve narh listelerindeki fiyat oluşumunda görülebilecek olan devlet etkisidir. (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 2000, s. 3-4). Ayrıca vakıf defterleri narh defterlerine nazaran daha uzun serilerden oluşmakta yani daha sürekli ve devamlı veri içermektedir. Ancak narh defterlerinin ve saray mutfağına ait defterlerin daha geniş bir ürün yelpazesi sunmaları, temel iâşe maddelerine odaklanan vakıf defterlerine karşı üstünlük sağlamaktadır. Her şeye rağmen tüm bu kaynaklar piyasa fiyatını yansıtmada yetersiz görünmektedirler. Nihayetinde narh ve saray mutfağı defterlerinde devletin etkisi olabileceği gibi, vakıf ve imaret defterleri de bu kurumların büyüklüğüne bağlı olarak farklı fiyatları yansıtıyor olabilirler. Örneğin, büyük ölçekli bir vakıf yüksek miktarda bir alımı piyasa fiyatından daha düşük bir fiyatta gerçekleştirebilir. Tam tersi şekilde küçük ölçekli bir vakfın da pazarlık gücü de düşük olacaktır. İlaveten bir vakıf sadece o gün ocağın yanması, sadece o gün çorba verilmesi gayesi güdeceğinden alınan malın kalitesi ikincil planda olabilir veya her vakıf bu konuda aynı hassasiyeti göstermeyebilir. Oysa saraya alınan malın asgari bir kalite düzeyini tutturması beklenmelidir. Ya da narh sadece bir fiyat seviyesi değil malın kalitesini de gözeten bir kurumun uhdesinde olduğundan, bu açıdan bakıldığında saray defterlerinin ve narh listelerine devletin etkisi olsa da kendi içinde tutarlılığı daha yüksek olması beklenir (Kütükoğlu, 1988, s. 391).

Bu bağlamda kadı sicilleri fiyat hareketleri açısından diğer bir kaynak olarak dikkat çekmektedir. Bazı vakıf kayıtlarından, borç alacak ilişkileri ve terekelerden fiyatlara ulaşılabilir. Terekelerde gıda maddelerinin temsil gücü nispeten zayıf olsa da tüketim malları konusun-

da geniş fiyat bilgisi bulunmaktadır. Terekelerdeki fiyatların piyasa fiyatları ile uyumlu olup olmaması durumu farklı bir tartışma konusu olsa da geniş kapsamı itibarıyla terekelerde yer alan fiyatlar bir endeks ortaya koymada elverişli bir kaynak olduğunun göstergesidir (Ceylan, Osmanlı Terekelerinden Fiyat Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler, 2021, s. 313; Ceylan, Ottoman Inheritance Inventories As a Source For Price History, 2016). Ancak terekelerdeki fiyatların bir başka sorunu ise ürünlerin ortalama bir standardı karşılayıp karşılamadığına dair belirsizliktir. Yani bir ürünün kalitesi, yeniden kullanılabilirliği, ağırlığı, boyutu, içeriyorsa değerli maden miktarı hakkında terekeler çok az şey söylemektedir.

Sicillere de yansıyan ve askeri seferleri konu edinen birçok tez çalışmasında yer alan devletin başta zahire olmak üzere çeşitli ürünlere dair alımları veya bedellerinin tahsiline dair kayıtlar da fiyatlara dair ipuçları içermektedir. Seferleri inceleyen birçok tezde ordunun işe meselelerini ele alan bölümlerde de fiyatlara dair bilgi bulunmaktadır (Yıldız, 2006, s. 161-179; İşbilir, 1996, s. 16-58; Türkmen, 2002, s. 133-141). Ayrıca Tuna Donanması'nı konu edinen güncel bir çalışmada yine sefer lojistiğine değinilen kısımlarda bazı zahire fiyatlarına ulaşmak mümkündür (Aslan, 2022, s. 394-419). Ancak yine bu fiyatlarda da devlet etkisini hesaba katmak gerekir. Resmi kayıtlardaki fiyatların her durumda piyasa fiyatını yansıtıp yansıtmadığı ya da bu fiyatın bir pazarlık sonucu oluşup oluşmadığı net değildir.

Tüm bu hususlar değerlendirildiğinde, fiyat tarihi çalışmalarının daha makro bakış açısıyla yapıldığı söylenebilir. Fiyat devrimi, ticaret devrimi hatta çok çalışılmasa bile iklim değişikliği gibi parametreler üzerinden okunmaktadır (Orbay, Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar, 2007, s. 88). Bu çalışmada ise konu daha mikro açıdan değerlendirilmiştir. Barkan'ın deyimiyle *arızı tesirlerin harekete geçirdiği günlük fiyat dalgalanmalarına* odaklanma ihtiyacı hissedilmektedir (Barkan, XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri, 1970, s. 559). Ancak bir yandan da devletin alımlarına¹ dair fiyatlara da yer verilecektir çünkü yazar hem bürokrat olması sebebiyle devlet alımlarından haberdardır hem de bir vatandaş olarak piyasadan haber vermektedir. Aslında kadı sicillerinde de iki türden bilgiye ulaşmak mümkündür. Devlet alımlarından miri fiyat, terekeler aracılığı ile piyasa fiyatı takip edilebilir (Öztürk, Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840), 1992, s. 174).

Fiyatlara etki edebilecek tüm etkiler düşünüldüğünde (mevsim, iklim, kıtlık, kalite, hacim, savaş, yer, mesafe, zaman ...) fiyatların tespiti konusunda farklı kaynakları da kullanmak gerekliliği doğmuştur. Bu anlamda zamanın ruhunu en iyi şekilde yansıtabilecek eserler kroniklerdir. Hatta yukarıda anılan çalışmaların kaynakları arasında kronikler yer almaktadır. Hatta kroniklerin fiyat tarihi literatürüne katkıları "*nadiren de olsa bir iki cümle*" olarak görülmektedir (Öztürk, Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatlarının Tahlili, 1991, s. 94). Kroniklerin arasında da günlük formda tutulan eserlerin fiyat tarihi araştırmalarının gereksinimlerini karşılayabileceği düşünülmüştür. Bu noktada bu çalışma kaynak olarak bir Osmanlı tarihi olan Vakı'at-ı Rûz-merre adlı eseri ele almıştır².

¹ Devlete gerekli olan bazı ürünlerin maliyet fiyatından veya maliyetlerinin altından bir fiyata satın alınmasını mümkün kılan sisteme miri mübâyaa denir (Genç, 1988).

² Resmi kronikler askeri, siyasi ve idari meseleler hakkında bilgi vermekle birlikte fiyat tarihine katkısı oldukça sınırlıdır. Bu noktada daha spesifik bir tarih yazımı olan günlük tarzında tutulan kronikler; olaylara, olayların arkasındaki gelişmelere farklı bir perspektiften bakmayı sağlar. Vakı'at-ı Rûz-merre de bu tür kronikler sınıfında yer almaktadır (Afyoncu, Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi, 2018, s. 116-117). Ruznameler de ruzmerreler de günlük formda tutulan kayıtlardır. Ruznameler padişahların günlük hayatını ele aldığı için daha bir resmi tarih, tarihi olaylara devletin, sarayın bakış açısını yansıtmaktadır. Ruzmerreler ise saray anlatısı dışında olayların iç yüzünü anlamada ve anlatmada daha başarılı daha farklı bir perspektif sunmaktadır (Sarıcaoğlu, 1988, s. 278). Ancak yine de dönemin bürokratları tarafından kaleme alındığından tamamen sivil bir bakış açısıyla yazılmadıklarını da hesaba katmak gerekir.

Vâkı'ât-ı Rûz-merre ve Dönemin Siyasi Durumu

Müellifi Üsküdarî Abdullah Efendi olan Vâkı'ât-ı Rûz-merre adlı eser 2017 yılında 4 cilt olarak yayınlanmıştır (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vâkı'ât-ı Rûz-merre III, 2017; Ak, 2017). 1630'lu yıllarda doğduğu tahmin edilen Abdullah Efendi, Mevkufat kaleminin halifelerindendir. Abdullah Efendi, eserinin başladığı II. Süleyman'ın seferine kadar, farklı askeri seferlerde görev yapmıştı. 1657 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın Çanakkalé'yi abluka altına alan Venedik filosu üzerine gerçekleştirdiği deniz harekâtı başta olmak üzere 1664 yılında Uyvar, 1667 yılında Girit, 1674 yılında Kamanıçe, 1679 yılında Çehrin ve 1683 yılında Viyana seferlerine de katılmıştır. Viyana hezimetini sonrası 1686 ve 1687 yılı seferlerinde de bulunmuştur (Doğan, 2017, s. 17-19).

Eserin iktisat tarihi disiplini açısından önemi ise yazarın Mevkufat bürosunda çalışmasının sonucu olarak, askerinin ihtiyacı olan ürünlerin nasıl, nereden ve ne miktarda tedarik edildiği bilgisinin yanı sıra bu ürünlerin fiyatlarından da bahsetmesidir. Ayrıca Abdullah Efendi gerek bizzat şahitliği gerekse de duyumları sayesinde sefer zamanlarında yaşanan tedarik sorunlarını günümüze aktarmıştır. Ek olarak, yazar her zaman sadece cephe hattından ve sefer güzergahından değil, bazen Edirne'den, İstanbul'dan ve hatta Anadolu'dan da bilgiler vermiştir. Abdullah Efendi esere konu olan dönemde fiyat hareketlerini, tüccarın motivasyon ve aksiyonlarını edebi bir dil ile aktarmıştır.

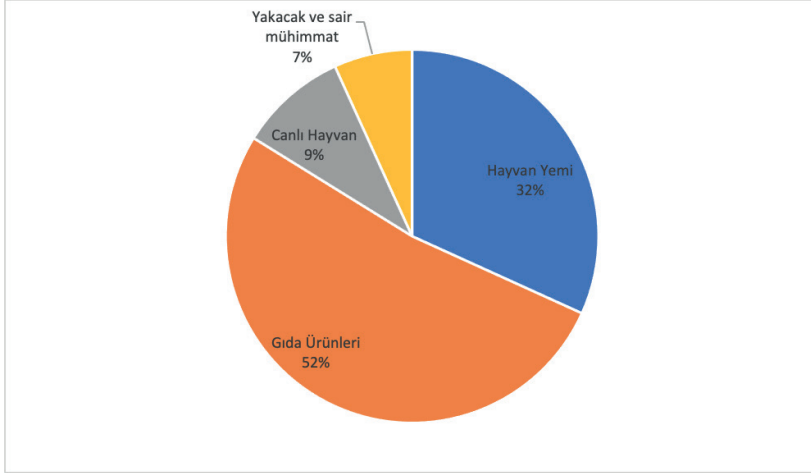
Osmanlılar 1683 yılında başarısız Viyana Kuşatması sonrası kendilerini birçok cephede bir dizi savaşın içinde bulmuşlardı. Kimi zaman savunmada kimi zaman saldırıda geçen bu yıllar neticesinde 1699'da Osmanlılar büyük toprak kayıplarını kabul ettikleri Karlofça Anlaşması ile bu süreci nihayete erdirmişlerdi. Bu çalışmanın ana ögesini oluşturan Vâkı'ât-ı Rûz-merre isimli eser de bu yıllar içerisinde Osmanlıların en zorda olduğu yılları (1688-1693) kapsar. Osmanlılar 1688 yılına kadar Macaristan'ın büyük bir bölümünü ve Belgrad'ı kaybetmişlerdi. Bu kayıplara rağmen barış isteyen Osmanlıların teklifi reddedilmiş ve savaş hali devam etmiştir (Baysun, 1979, s. 479; Zinkeisen, 2011, s. 102). Sonraki yıl Osmanlılar, Balkanlarda kayıplar vermeye devam etmiş, 1689 yılında Habsburglar Niş ve Vidin'i ele geçirmişlerdi (Kiel, Niş, 1988, s. 148; Kiel, Vidin, 1988, s. 105). Sadrazamlığın Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'ya verilmesiyle birlikte bir dizi idari ve mali tedbir alınmıştır. Osmanlılarda tavan fiyat uygulamasının bir tezahürü olan 'narh'ın kaldırılması da bu tedbirlerden biridir. Sadrazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa ile toparlanan Osmanlılar kaybettikleri yerleri geri almak için saldırıya geçmişlerdir (Danişmend, 1972, s. 467-468; Özcan, 1988, s. 263-264; Uzunçarşılı, 2009, s. 514). 1690 yılında Niş, Vidin, Semendire ve Belgrad başta olmak üzere bir dizi kale ve palanka yeniden ele geçirilmiştir (Kiel, Niş, 1988, s. 148; Özcan, 1988, s. 264; Danişmend, 1972, s. 469-470). 1691 yılı yine seferle geçmiş olup o yılın en önemli olayı Osmanlı yenilgisi ile sonuçlanan Salankamen Muharebesidir (Danişmend, 1972, s. 472). 1692 yılında Osmanlı ordusu cephede olmakla birlikte Belgrad'da hareketsiz kalmıştır. Oysa Habsburglar Lipova ve Varat'ı ele geçirmişlerdi (Jorga, 2017, s. 240; Danişmend, 1972, s. 473; Uzunçarşılı, 2009, s. 551). 1693 yılında Osmanlılar, Erdel yönünde harekete geçmişler ancak Habsburgların Belgrad'ı kuşatmaları üzerine dikkatlerini Belgrad'a çevirmişlerdi. Başarısız kuşatma neticesinde Habsburglar geri çekilmişlerdir (Uzunçarşılı, 2009, s. 553; Danişmend, 1972, s. 474-475; Zinkeisen, 2011, s. 106). Bu şekilde 1693 yılında Osmanlı – Habsburg cephesinde savaşın dengelendiği söylenebilir.

Vakı'at-ı Rüz-merre'de Yer Alan Fiyatlara Dair Bilgiler

Kroniklerde fiyatlara dair veriler bir düzen ve kalıp arz etmese de, kronikler diğer resmi evraklardan daha geniş bilgiler içermektedir. Örneğin arşiv evrakına veya kadı sicillerine yansıyan bir verginin arka planı hakkında bu belgeler sınırlı bilgi sunmaktadır. Ancak Üsküdarî Abdullah Efendi, bir mali yükümlülüğe salt bir maliye bürokratu gibi değil aynı zamanda sefer meşakkatine katılan bir asker gibi bazen de bu vergiye katlanan reaya gibi bakabilmekte en azından bu mali olayın farklı veçhelerini aktarabilmektedir.

Dört ciltlik eserin içinde toplam 192 adet fiyat verisinden istifade edilmiştir.³ Bunların bazıları yoğunluk kesbetmekte olup bazıları ise arızı bir görünüm arz etmektedir. Bu ürünleri dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlar; hayvan yemi (arpa, ot, saman), canlı hayvan (bargir, camus⁴, deve, katır, koyun, gâv⁵), gıda ürünleri (buğday, pirinç, un, ekme, et, kahve, kiraz, peksimet, peynir, yağ), yakacak ve diğer malzeme (kınıb, kömür, kütük, odun) gruplarından oluşmaktadır. Veriler içerisinde bazı istisnai durumlar göze çarpmaktadır. Aslında ne kiraz askerinin temel iâşesidir ne de kınıb – kiraz kadar olmasa da – sıkça rastlanan bir malzemedir. Ancak hem çalışmanın objektifliğini korumak hem de veri kaybı yaşamamak adına verilerin içerisinde dahil edilmiştir. Yukarıda gruplandırılan sepetlerin 192 veri içindeki yüzdesel dağılımı aşağıdaki gibidir.

Grafik 1. Vakı'at-ı Rüz-Merre'de Fiyatları Yer Alan Ürün Gruplarının Yüzdesel Dağılımı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vakı'at-ı Rüz-merre III, 2017; Ak, 2017)

³ Bazı kayıtlar aynı olayın farklı merhalelerine ait olduğundan mükerrer fiyatlar tekrar kaydedilmemiştir. Ayrıca gözden kaçan bazı fiyatların olması da mümkündür, bu ihtimal de burada anılmamıştır.

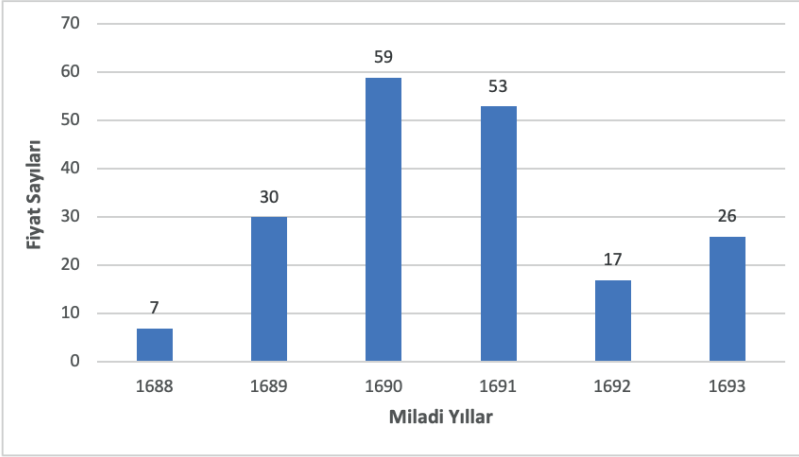
⁴ Camus; manda (Şemseddin Sami, 2004, s. 466).

⁵ Gâv: sığır, öküz (Alkım, ve diğerleri, 2014, s. 386).

Grafik 1’de görüldüğü üzere gıda ürünlerine dair veri ilk sırada yer almaktadır. Ardından hayvan yemi olan arpa, ot ve saman fiyatları gelmektedir. En az canlı hayvan, yakacak ve diğer mühimmatın fiyatına dair bilgi bulunmaktadır. Ürün bazında ise zirveyi arpa, buğday, et ve una dair fiyat verileri oluşturmaktadır. Aşağıda bu ürünlerin fiyatlarının yıllara göre dağılımı yer almaktadır.

Grafik 2. Vâkı’ât-ı Rûz-Merre’de Fiyatları Yer Alan Ürünlerin Miladi Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vâkı’ât-ı Rûz-merre III, 2017; Ak, 2017)

1688-1689 yılları Osmanlılar için başarısız II. Viyana Kuşatmasını takip eden yıllar boyunca süren savaşlar içinde en kötü yıllardır. Habsburg kuvvetleri Niş ve Vidin’i dahi ele geçirip Macar hudutlarının ötesinde Balkanlarda büyük tehdit oluşturur hale gelmişlerdi. Ancak sadaretin el değiştirmesi ile Köprülü Fazıl Mustafa Paşa’nın savaşı devam ettirme arzusu ve bu yönde devleti ve orduyu yeniden ayağa kaldırma çabaları ile Osmanlılar, 1690 yılı ile daha aktif, savunmadan saldırıya geçen bir stratejiyi benimsemişlerdi. 1690 ve 1691 yılları sadrazamın bizzat ordunun başında sefere çıktığı yıllar olması sebebiyle daha kalabalık orduların kurulduğu ve bu ordunun iâşe, ibade, teçhizat ve mühimmat ihtiyaçlarının doruğa ulaştığı yıllardır. Bu anlamda ordunun mevcudu, hareket ve aktivite yoğunluğunun fiyat verisine de yansdığı düşünülmektedir.

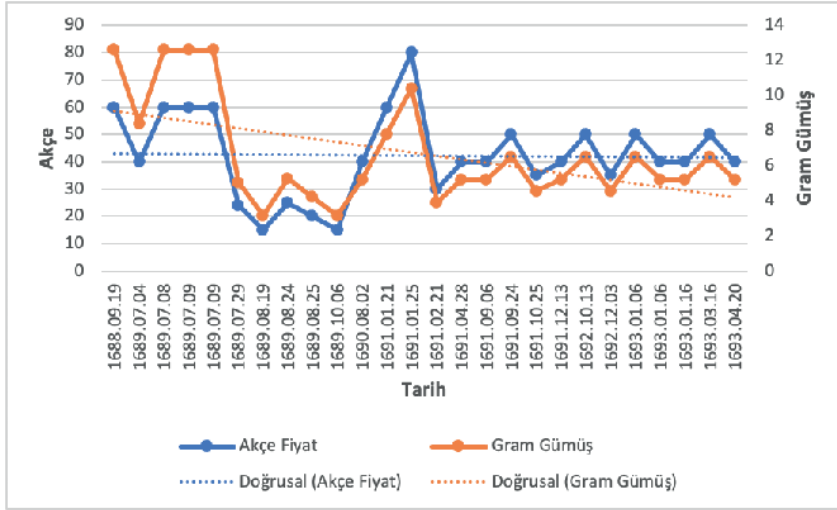
Fiyatların hepsinin sefer dönemine ait olup olmadığı önemli bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Bu soruyu basitleştirmek adına Ruz-ı Kasım günleri yani kış günleri sefere hazırlık, Ruz-ı Hızır günleri de yani bahar ve yaz günleri de aktif sefer mevsimi olarak sayılmıştır. 6 Mayıs’tan 8 Kasım’a kadar olan 186 günü Hızır Günleri, 8 Kasım’dan da 6 Mayıs’a kadar geçen 179 günü de Kasım Günleri olarak hesaplandığında; 192 fiyat verisinin 122’si sefer mevsimine yani Hızır Günleri’ne, 70’i de Kasım Günleri’ne denk düşmektedir (Ocak, 1988, s. 313). Oransal olarak bakıldığında bu fiyat verilerinin %63,5’i aktif sefer günlerinde %36,5’i da sefer sonrası veya sonraki seferin öncesi döneme tekabül etmektedir. Bu itibarla elde edilen çoğunluğunun sefer zamanına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Ürünler ve fiyatları hakkında ayrıntıya girmeden önce bu çalışmada izlenen metot hakkında da bilgi verilmelidir. Öncelikle eserdeki fiyat bilgileri çoğu zaman akçe olsa da kimi zaman mangır, para, kuruş, zolota, altın gibi para cinslerinden de söz edilmiştir. Para tarihini ilgilendiren bu mevzular, diğer konularla birlikte başka bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada tüm fiyatlar akçe birimi üzerinden standartlaştırılmıştır. Eğer eserde doğrudan farklı bir para biriminin akçe cinsinden karşılığı verilmişse buna sadık kalınmıştır. Ayrıca dört yılı aşkın bu süre içinde nispi olarak fazla verisi bulunan ürünlerin fiyatları gram gümüş cinsinden de gösterilmiştir.⁶

Hayvan Yemi Fiyatları

İlk olarak hayvan yemi olarak kullanılan arpa, ot ve samana ait verilerden başlamak gerekirse; arpanın büyük çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ot ve samana ait az sayıda fiyat bilgisi bulunmaktadır. Bu ürünlerin birbirleri yerine ikame edilebilir olduğu ancak bu duruma zaruri hallerde başvurulduğu anlaşılmaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 27). Arpanın kile/akçe ve gram gümüş cinsinden fiyat verileri aşağıdaki gibidir.

Grafik 3. Bir Kile Arpanın Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vakı'at-ı Rüz-merre III, 2017; Ak, 2017)

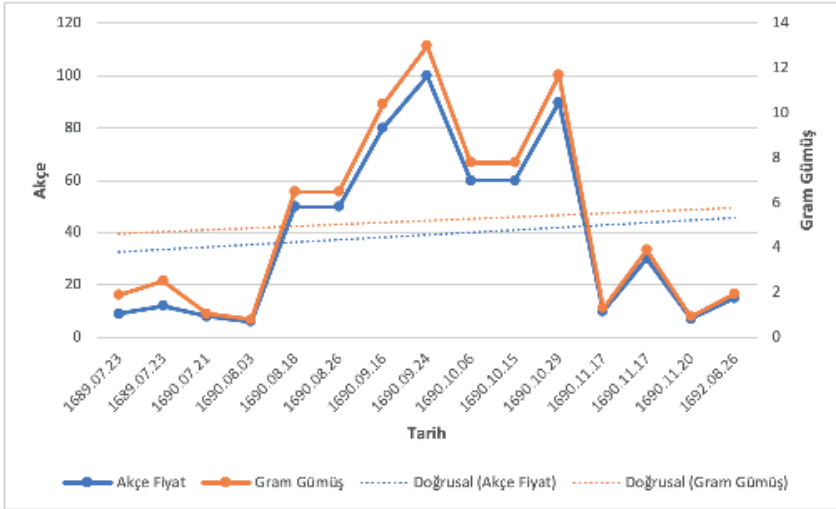
⁶ Çalışmaya konu tarih aralığında akçenin gram gümüş cinsinden içeriği aşağıdaki gibidir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 14).

Yıl	Akçenin Gümüş İçeriği (Gram)
1688	0,21
1689	0,21
1690	0,13
1691	0,13
1692	0,13
1693	0,13

Arpanın kile cinsinden ortalama fiyatı yaklaşık 42,27 akçedir. Medyan değeri ise 40 akçedir. Ayrıca fiyatlar 15-80 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 5,33'tür. Gram gümüş cinsinden bakıldığında ortalama 6,66-gram gümüş olup fiyat yelpazesi 3,15-12,6-gram gümüş arasında değişmektedir. Medyan değeri ise 5,2-gram gümüş'tür. Fiyatların gram gümüş olarak azami değerinin asgari değere oranı 4'tür. 29 Temmuz 1689 tarihli kayıta yazar Sofya'da bulunmakla birlikte Edirne'de zahire bolluğundan ve fiyatların ucuzluğundan bahsetmiştir (Doğan, 2017, s. 129). 19 Ağustos 1689 tarihli kaydında kilesi 15 akçe olan arpa alımının Eflak'tan yapılması ilginç görünmektedir. Meblağ da Eflak cizyesinden karşılanmıştır. İlk bakışta en düşük fiyatın Eflak'tan yapılan alıma dair olması, tabii bir devlete düşük bir fiyat dikte edilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Ancak yakın zamanda 6 Ekim 1689 tarihinde Filibe'den tedarik edilen arpanın kilesi de 15 akçe olarak kaydedildiği dikkate alındığında bu fiyatın bahsedilen dönemde ve bölgede ürünün bolluğundan kaynaklandığı ileri sürülebilir. (Doğan, 2017, s. 153, 177). Yazar, 25 Ocak 1691 tarihli kaydında İstanbul'da arpanın kilesinin 60 akçeden satıldığını ancak muhtemirlerin⁷ tamah etmesi sonucu fiyat artışından söz etmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 137). 1691 Şubat ayında ise gelecek bahardaki sefer için lazım olan arpanın bedeli Tuna Nehri'ne yakın kazalardan 4 kilesi 1 kuruş olacak şekilde tahsil edilmesi buyurulmuştur.

Vâkı'at-ı Rûz-merre'de "alîk" kelimesinin kullanımı bir ağırlık birimi olduğuna işaret etmektedir. Ancak sözlük anlamında hayvan yemi anlamı bulunmakla, arpadan farklı bir ürün gibi anlaşılmaktadır (Yılmaz F. , Osmanlı Tarih Sözlüğü, 2017, s. 29). Her iki durumda da fiyatların ayrı bir şekilde gösterilmesi faydalı olacaktır.

Grafik 4. Bir Alik Arpanın Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vâkı'at-ı Rûz-merre III, 2017)

⁷ Muhtemir: Karaborsacı, vurguncu, istifçi (Alkim, ve diğerleri, 2014, s. 793).

Grafik 4'te görüldüğü üzere alik cinsinden arpa fiyatları 2 para⁸ ile 100 akçe arasında değişmektedir. Alik cinsinden ortalama 39 akçedir. Medyan değeri 30 akçedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 16,7'dir. En yüksek fiyatlar 1690 yılına aittir. 1690 yılı Ağustos-Ekim ayları arasında fiyatların yüksek seyretmesinin nedenlerini yazar; işgal altında kalan yerler, ürün tedarikinin aksaması, tüccarların malı saklayıp yüksek fiyata satma eğilimleri olarak göstermektedir (Doğan, 2017, s. 379, 385, 414, 415, 423; Ahıskalı, 2017, s. 27, 46, 65). Alik üzerinden bir fiyat verisi de Anadolu'dan gelmektedir. Bu fiyat, tüm bu verinin içine dahil edilmemiştir. Çünkü bolluğu ve ucuzluğu örneklendiren bu kayıt trendi oldukça bozmaktadır, ama farklı bir gerçeklik sunması açısından önemlidir. Yazar, Sivas-Bolu arasındaki menzillerde fiyatların ucuzluğu ve ürünlerin bolluğundan bahsederken bu örneği vermiştir. Arpanın aliki bu kayıta 3 mangır⁹ olarak belirtilmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 322)¹⁰. Arpanın alik fiyatı gram gümüş olarak değerlendirildiğinde 0,78-gram gümüş ile 13-gram gümüş arasında değişen bu fiyatların ortalaması 5,2-gram gümüştür. Medyan değeri 3,9-gram gümüştür. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 16,7'dir. Gram gümüş cinsinden veriler aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Arpanın ölçü biriminin yem olarak verildiği üç kayıt mevcuttur. 9 Temmuz 1689 tarihinde 8-9 para, 17 Ağustos 1691 tarihinde 7-8 yemi 1 kuruşa, 8 Eylül 1692 tarihinde 8 yemi 1 kuruşa olmak üzere alıcı bulmuştur. Sözlük anlamından hareketle "alığ" ile "yem" in ölçü birimi olarak aynı olma ihtimali de vardır. Ancak kesin bir sonuca varılamamıştır. Ayrıca bu fiyatlar yem-alık-kile arasında bir oran saptanamadığı için karşılaştırılamamıştır, bu yüzden arpanın mutlak en yüksek ya da en düşük fiyata sahip olduğu tarih belirlenememiştir. Yem cinsinden fiyatların devletin bazı merkezlerden toplu halde alım yaptığı fiyatlar olmadığı anlaşılmaktadır. Bu fiyatlar ordu pazarında¹¹ alıcı ve satıcının bir araya geldiği aksak da olsa piyasa mekanizması dahilinde oluşan fiyatlardır. Yazar bu üç kaydın hepsinde fiyat artışlarının aşırılığında bahsetmekte, birinde arpacı tairesinin fırsat bilip arpayı saklayarak yüksek fiyattan sattığını bildirmektedir (Doğan, 2017, s. 108; Ahıskalı, 2017, s. 344; Afyoncu, Vakı'at-ı Rûz-merre III, 2017, s. 344).

Bir kayıta da arpanın ölçü birimi şinik olarak gösterilmiştir. 4 Kasım 1690 tarihine ait bu kayıta ordu hareket halindedir. Semendire civarında, Morava Köprüsü'nün yıkılması sonucu ordunun karşıya geçmesi uzamış ve ordunun bekleme süresi olağandan uzun sürmüştür. Bu bekleme sonucunda arpanın şiniği 40 akçeden alınır satılır iken 100 akçeye çıkmıştır. Şiniğin kilenin dörtte biri olduğu düşünüldüğünde, arpanın kilesi 160 akçeden 400 akçeye çıkmıştır. Arpanın kilesine dair yukarıdaki fiyatlar incelendiğinde 400 akçenin, en yüksek fiyatın bile iki katına eşit olduğu görülmektedir (Ahıskalı, 2017, s. 73; Kallek, Şinik, 1988, s. 169). Anlaşılan o ki devlet eli ile tedarik edilen arpa fiyatı ile ordu pazarında gerçekleşen fiyat arasında oldukça fark bulunmaktadır.

⁸ Bu çalışmaya konu eserde pâre olarak geçmektedir, ancak bu yazıda literatürdeki yaygın kullanımı olan para tercih edilmiştir.

⁹ Bu çalışmaya konu eserde mankur olarak geçmektedir, ancak bu yazıda literatürdeki yaygın kullanımı olan mangır tercih edilmiştir.

¹⁰ ... Sivas'dan nefs-i kasaba-i Bolı'ya gelince menâzilde lahm-ı ganemin gâyet a'lâsının kıyyesi on iki mankûra râygân ve firâvân ve arpanın aliki üçer mankûra ve yüzer dirhem hâssü'l-hâss nânın ikisi bir mankûra firâvân ve ganimet ve İstanbul kilesi hâs hmta birer rubâ ve mankûr ile otuzar mankûra akreb pâzârlarda mübâlağa ile râygân ve firâvân alana minnet bey' ü şirâda sâ'ir nev' akçadan mankûra i'tibâr ziyâde. Ammâ ki, Bolı'ya dâhil olduk, ahvâl-i âlem bir gayrı güne olduğun ma'lûm idindik. Gerek lahm ve gerek nân ve gerek arpa yukarı semtlerden iki üç kat izdiyâd üzere.

¹¹ Ordu pazarı dendiğinde kaynaklar, nakdi ve ayni, narh üzerinden mali bir yükümlülüğe ve düzenli bir esnaf örgütlenmesine işaret etmektedir (Çelik B. , 2002, s. 98-99, 192-193; Çelik Ş. , 1988, s. 370). Ancak bu makaleye konu eserden anlaşılan ordu pazarının girişimcilğe açık daha dinamik bir yapısı olduğudur.

Arpaya dair bir husus da mahlut ve has arpa olmak üzere iki çeşit arpadan bahsedilmiştir. Has arpanın içinde arpadan başka bir ürün bulunmaz iken mahlut arpaya değerini düşürecek başka ürünler katıldığı anlaşılmaktadır. Mahlut arpanın aliki 3 para, has arpanın aliki ise 4 paradır (Doğan, 2017, s. 123). Arpaya dair fiyatlar Hayrabolu, Edirne, Niş, Sofya, Filibe, Rusçuk, Vidin, Semendire, Belgrad ve sair çoğu Tuna Havzası'na dahil kazalardan oluşmaktadır. Arpanın fiyatları aşırı arttığında ve yokluğunda hayvanların kuru ot ile beslendikleri anlaşılmaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 27).

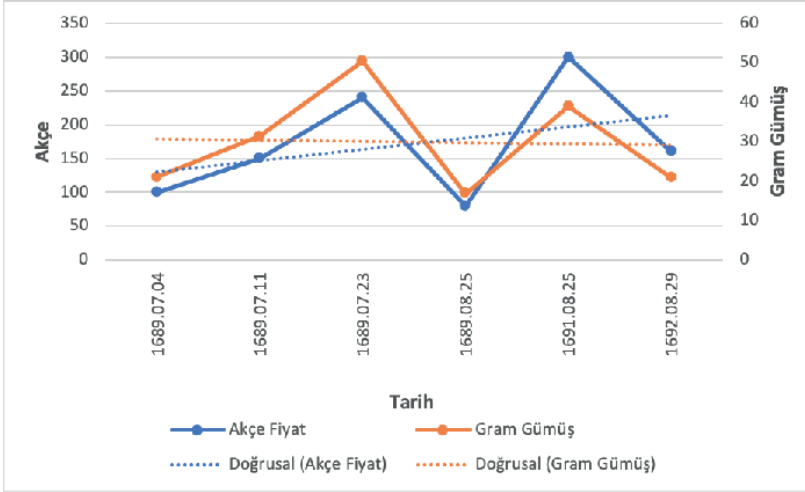
Sofya tarafından orduya gitmekte olan, içinde ordu pazarbaşısının mallarının da bulunduğu arabalar Niş civarında iken haydut ve eşkıyalar tarafından yağmalanmışlar bundan dolayı da ordu pazarında fiyatlar yükselmiştir. Ancak anlaşılıyor ki bu gibi haberlerin yayılması ordu pazarındaki tüccarın mali ihtifaya çekmesi¹² ve daha yüksek fiyattan satması için yeterlidir (Doğan, 2017, s. 379). Müellif gerek nehirden gerek karadan orduya zahire ulaştırıldığında genelde fiyatlarda düşüş gözlemlendiğini kaydetmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 84, 86). 1690 sefer yılının dönüşünde ordu Vidin'e ulaştığında yazar normal şartlarda Vidin'e ulaşıldığında zahirenin bol olmasının beklenmesi gerektiğini ancak bu sefer "*bazergan, manav ve muhtekir*" taifesinin gemilerle Vidin'e inen zahireyi satın alıp sakladıklarını kaydetmiştir. Bu yüzden birkaç kalem mal haricinde pahalılık ve yokluk devam etmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 94).

Hayvan yemi kategorisinde bir başka ürün de ottur. Otun ölçü birimi araba olarak geçmektedir. Otun arabası 80 ila 300 akçe arası değişmektedir. Gram gümüş cinsinden ise bu değerler 16,8 – 50,4-gram gümüş arasındadır. Ancak arabaların kapasite itibarıyla eşit olmadıkları anlaşılmaktadır. Bir arabanın aldığı ot miktarı 100 ila 200 okka¹³ arasında değişmektedir. Buradan hareketle okka başına ot fiyatı hesaplandığında bu değerler 0,5 akçe ile 2,4 akçe arasındadır. Her kayıтта bir arabanın ne kadar ot taşıdığı bilgisi yer almamaktadır. Gram akçe olarak bakıldığında otun okkası 0,1-gram ila 0,5 gram gümüşe denk gelmektedir. Aşağıdaki grafiklerde ot fiyatlarına dair bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bir kayıтта taze ot geçmektedir, böylece taze ot – kuru ot ayrımı olduğu anlaşılmaktadır. (Doğan, 2017, s. 100, 109, 123, 157; Ahıskalı, 2017, s. 353; Afyoncu, Vâkı'ât-ı Rûz-merre III, 2017, s. 334-335).

¹² İhtifa: Saklama (Alkim, ve diğerleri, 2014, s. 520).

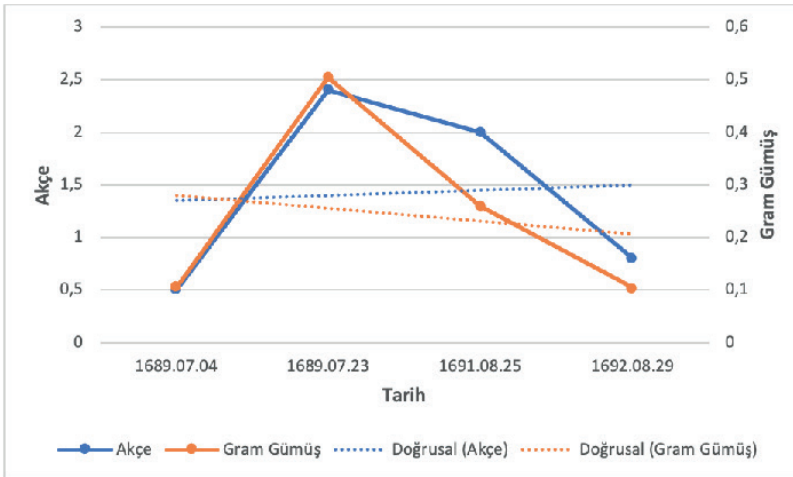
¹³ Bir ağırlık birimi olarak yaklaşık 1282 grama denk gelen okka; vakiyye ve kiyye ile aynı anlamda olup gerek Vâkı'ât-ı Rûz-merre, gerek istifade edilen diğer eserlerdeki farklı kullanımlar bu makalede okka olarak tek tiplendirilmiştir (Kallek, Okka, 1988, s. 338).

Grafik 5. Bir Araba Otun Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vakı'at-ı Rüz-merre III, 2017)

Grafik 6. Bir Okka Otun Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

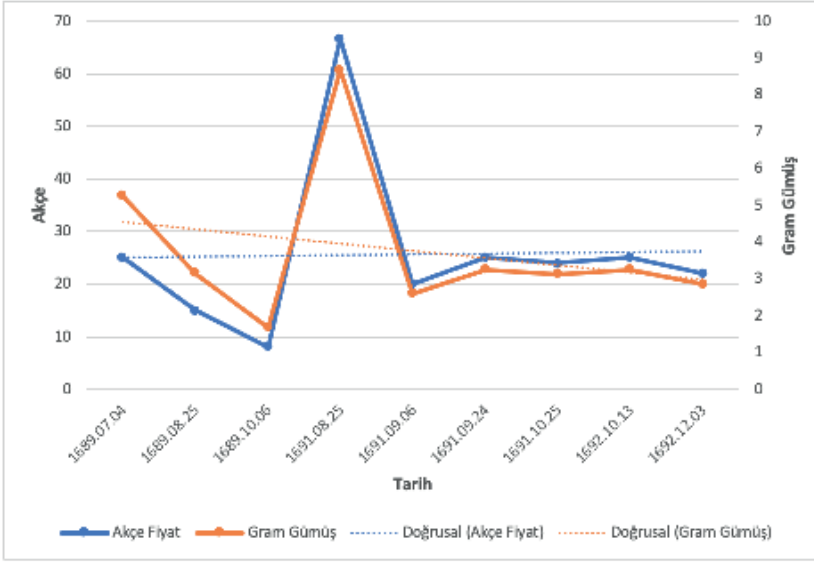

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vakı'at-ı Rüz-merre III, 2017)

Hayvan yemi kategorisindeki son ürün samandır. Her kayıttta samanın ölçü birimi olarak kantar geçmektedir. Ancak bir kayıttta arabasının 200 akçe olduğu, arabanın da üç kantara denk geldiği belirtilmiştir. Aşağıdaki grafikte bu şekilde bir kantar samanının akçe ve gram gümüş cinsinden fiyatları hazırlanmıştır. Samanın bir kantarı 8 – 67 akçe arasında değişmektedir. Toplam dokuz adet verinin ortalaması 25,63 akçedir. Medyan değeri ise 24 akçe-

dir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 8,33'tür. Gram gümüş olarak değerlendirildiğinde fiyatlar 1,68 – 8,67-gram arasında değişmektedir. Ortalama değer 3,76-gram gümüştür. Medyan ise 3,15 gramdır. Fiyatların gram gümüş olarak azami değerinin asgari değere oranı 5,16'dır. Yem fiyatlarına dair veri aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Grafik 7. Bir Kantar Samanın Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vâkı'ât-ı Rûz-merre III, 2017; Ak, 2017)

Canlı Hayvan Fiyatları

Bu gruba dair fiyat bilgisi önceki gruba göre oldukça azdır. İlk olarak at (bargir) fiyatlarına değinilecektir. 19 Eylül 1688 tarihine ait kayıta yer alan at fiyatı bedel şeklindedir. Yeniçeri ocağı, top arabaları ve İstabl-ı amire için her biri 1.500 akçeden olmak üzere üç bin at alınması için ferman verilmiştir. Ancak mübaşirler istenilen nitelikte at için gereken meblağın 50-60 kuruş bedel tespit etmişlerdir. Bu tutar bedel-i iştirâ¹⁴ olarak halktan talep edilmiştir. Ancak halk fakir olduğunu arz edip bu meblağı karşılayamayacaklarını bildirince yükümlülükleri 30 kuruş olarak düzenlenmiştir (Doğan, 2017, s. 51-52). Burada verginin miktarının belirlenmesinde piyasa fiyatları kadar vergi yükümlülerinin taleplerinin de dikkate

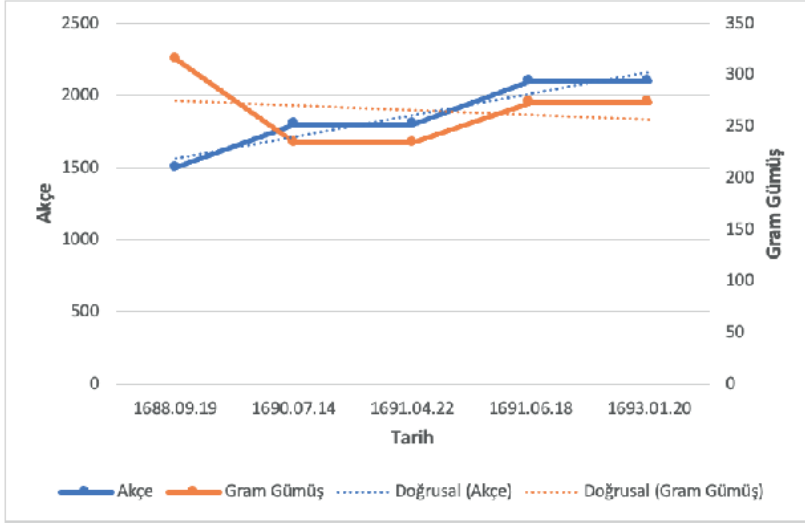
¹⁴ Osmanlılar ordununun ihtiyacı olan zahireyi nüzul ve sürsat yükümlülükleri ile karşılamaya çalışırdı. Yeterli olunmadığı noktada devlet, belirlediği miktarda zahireyi piyasa fiyatından satın alırdı. 1683 yılını takip eden süreçte hem vergiye konu maddelerin kapsamının canlı hayvanları kapsayacak şekilde genişlediği hem de bu yükümlülüğün bedel formunu alarak nakdileştiği düşünülmektedir (Tabakoğlu, 2016, s. 372-373).

alınması önem arz etmektedir. 1692 yılında top arabaları için alınan 72 adet atın her birine 25'er kuruş ödenmiştir (Ak, 2017, s. 76). 1692 yılında da İstanbul ve Silivri menzillerindeki atların sürekli sefer ve savaş halinin devam etmesi nedeniyle çoğunun helak olması nedeniyle menzil atlarına ihtiyaç duyulmuştur. 80 adet at bahası 33'er kuruştan hesaplanmıştır (Ak, 2017, s. 348-350). Bu fiyatları, başka bir kaynaktaki fiyatlarla karşılaştırmak gerekirse; İstanbul kadı sicilleri kayıtlarında aynı döneme ait bazı at fiyatları bu karşılaştırma için imkân sunmaktadır. 1688-1689 yıllarına ait İstanbul kadı sicillerinin 20 numaralı sicilinde alışveriş ve borç-alacak ilişkilerinden doğan bazı at fiyatlarına ulaşmak mümkündür. Beş adet fiyat verisinde fiyatlar 13,5 – 47,5 kuruş arasında değişmektedir. Ortalamaları alındığında 30,1 kuruş bulunmaktadır (Yılmaz C. , İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, 2019, s. 57, 117, 182, 183, 258, 259, 270, 271). Bunlara 1691 yılına ait 54 numaralı sicil eklendiğinde yedi adet fiyat verisi daha eklenebilir. Bu fiyatlar da 13 – 40 kuruş arasında değişmektedir. Bunların ortalaması da 26,3 kuruş çıkmaktadır (Yılmaz C. , Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil, 2011, s. 108, 109, 152, 165, 166, 178, 179, 258, 275, 276, 285, 286). Tüm 12 verinin ortalaması da 27,9 kuruştur. 1688-1693 yıllarını kapsayan Vakı'at-ı Rûz-merre'deki at fiyatlarının ortalaması ise 30,1 kuruştur. Yakın değerler çıksa da bu denli az veri ile genel tespitlerde bulunmak hatalı olacaktır.¹⁵

Ordunun ihtiyaç duyduğu hayvanlardan birisi de taşımacılık ve nakliye için kullanılan mandadır. Eserdeki mandaların Balkanlardan tedarik edildiği anlaşılmaktadır. Topların, köprü tonbazlarının taşınması için kullanılan mandalar, Tekirdağ, Niğbolu, Zıstovi, Tirnova, Silistre, Rusçuk ve Varna gibi Balkan şehirlerinden tedarik edilmiştir. Manda fiyatları 1.500 ila 2.100 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 1,4'tür. Ortalama fiyat 1.860 akçedir, medyan ise 1.800 akçedir. Gram gümüşte ise fiyatlar 234 – 315-gram arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 1,34'tür. 1688 yılına ait 1.500 akçe fiyat nominal fiyatlar üzerinden minimum fiyat olsa da, gram gümüş cinsinden reelleştirildiğinde tüm fiyatlar içinde en yüksek seviyeyi temsil eder. Gram gümüş üzerinden ortalama fiyat 265,8-gram gümüş olup medyan 273-gram gümüştür. Akçe cinsinden manda fiyatlarını gösterir grafik aşağıdaki gibidir. Gerek akçe cinsinden nominal fiyatlar gerekse gram gümüş cinsinden reel fiyatlar göreceli istikrarlı görünmektedir.

¹⁵ Gerek Vakı'at-ı Rûz-merre'de gerekse kadı sicillerindeki fiyatlarda bazı fiyatlar birden fazla atın birim fiyatı olarak hesaplanmıştır. Maalesef tüm alımların sayısı belirtilmediği için sanki tüm fiyatlar tek bir at üzerinden gerçekleşmiş gibi hesaplanmıştır. Bu muhakkak ki matematiksel bir hata doğuracaktır ancak farklı kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda tutarlı bir hatadır.

Grafik 8. Bir Mandanın Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Ak, 2017)

Deve fiyatı ile ilgili tek bir yerde bahis geçmektedir. Yine sefer için “*Türkmenân-ı Dânişmendlü ve Bozulus ve Likvanik Ve Yeniil ve Haleb ve Adana Türkmânlarından*” her katırı 6 deveden oluşan 150 katar deve tedarik edilmiştir. Rahtıyla¹⁶ birlikte her katar 250 kuruş olduğuna göre her deve yaklaşık 41,67 kuruş değerinde olmalıdır (Doğan, 2017, s. 50). Yine aynı kayıтта katır fiyatı yer almaktadır. “*Kângırı ve Karahisâr-ı Sâhib ve Hamîdili ve Kütahiyye ve Alâ’iyye ve Bolı sancaklarından*” 500 katır satın alınmıştır. Her 5 katır bir katar oluşturmakla birlikte yine rahtı dahil olmak üzere her katır 33 kuruş değerindedir (Doğan, 2017, s. 50).

Koyun fiyatları az veriye dayansa da nominal fiyatlar üzerinden istikrarlı görünmektedir. 1688 yılında iştirâ bedeli olarak “*Vize ve Çirmen ve Gelibolı sancakları umûmen ve Paşa Sancağı’nın ba’zı kazaları minvâl-i meşrûh üzere miriden gayri*” 1,5 kuruş alınmıştır (Doğan, 2017, s. 50-51). Bir kuruş yüz yirmi akçeden hesaplandığında bu miktar 180 akçedir (Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi, 2012, s. 152). 1690 ve 1691 yıllarına ait kayıtlarda Balkan şehirlerinden 170 akçeye satın alındığı kaydedilmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 87, 163, 362).

1693 yılında sefer için Belgrad’a nakledilen sığır fiyatları da farklılık göstermektedir. Bihlişte, Piriştine, Karadağ, Samakov, Filibe, Tatarpazarı, Delvine, İlbasan, Draç’tan nakledilen sığırların her biri için 360 akçe ödenmiştir. 120 akçe üzerinden 3 kuruş olduğu anlaşılmaktadır (Ak, 2017, s. 152-156). Menlik, Çağlayık, Yenice-i Karasu, Zihne, Timurhisarı, Nev-

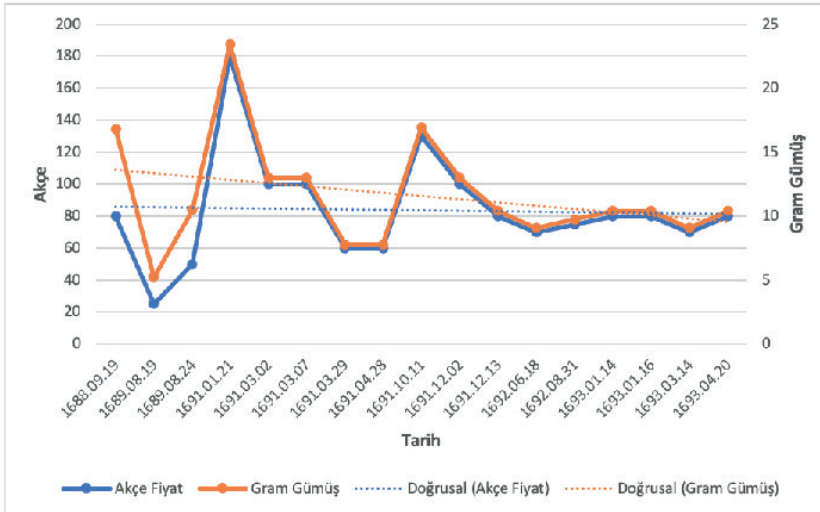
¹⁶ Eyer takımı (Yılmaz F., Osmanlı Tarih Sözlüğü, 2017).

rekop, Dırama, Siroz, Manastır, Hurpeşte, Pravişte, Bereketlü ve Selanik, Üsküp, Köstendil sancakları ve bağlı kazalardan alınan sığırların adedine 6 kuruş ödenmiştir (Ak, 2017, s. 157-159). Silistre, Niğbolu, Tırhala, Eflak ve Boğdan'dan alınan sığırların da her adedi için 6 kuruş paha biçilmiştir (Ak, 2017, s. 195). Ancak Ocak ayına ait bu kayıttan 3 ay sonra Nisan ayında yine Boğdan'dan alınan sığırlar için fiyat 5 kuruş olarak gösterilmiştir (Ak, 2017, s. 327-328).

Gıda Ürünleri Fiyatları

Sıradaki ürün grubu askerin doğrudan veya dolaylı olarak tüketeceği gıda malzemelerinden oluşmaktadır İlk olarak buğdaydan bahsetmek gerekirse; buğdayın ölçü birimi kiledir. 2 Mart 1691 tarihli kayıttan üç tip kalitede buğdayın fiyatı verilmiştir; edna 80 akçe, vasat 100 akçe, ala 120 akçedir. Aşağıdaki grafikte vasat kalitede buğdayın fiyatı verilmiştir. Üç yıla yayılan verilerin içinde en düşük fiyat 19 Ağustos 1689 tarihli kayda göre Eflak'tan alınmıştır. Yukarıda arpa örneğinde de bu kayıttan bahsedilmiştir. Buğdayın kilesi 25 ila 180 akçe arasında değişmektedir. Azami değer in asgari değere oranı 7,2'dir. Ortalaması 83,5 akçe olup median değeri 80 akçedir. Gram gümüşte ise 5,25 – 23,4-gram arasında değişmektedir. Fiyatların gram gümüş olarak azami değerinin asgari değere oranı 4,5'tur. Ortalama değer 11,59 gram, median ise 10,4-gram gümüştür. Buğdaya dair fiyat verileri yine genelde Tuna hattından (Kili, Rusçuk, Silistre) ve imparatorluğun diğer bölgelerinden (Tırhala, Yanya, Sofya, İstanbul, Edirne) oluşmaktadır (Doğan, 2017, s. 46, 153, 156; Ahıskalı, 2017, s. 136, 174, 176, 201, 230-231; Afyoncu, Vakı'at-ı Rûz-merre III, 2017, s. 28, 57, 65, 298, 337; Ak, 2017, s. 178, 181, 267, 306-307). Bir diğer düşük fiyatlı kayıt da yine yukarıda bahsedilen Bolu'dan öteye fiyatların düşük olduğu verisine dayanmaktadır. Yazar Sivas'tan Bolu'ya menzillerdeki ucuzluğu anlattığı kayıttan buğdayın kilesinin değerini 30 mangır olarak kaydetmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 322). Bir kile buğdayın akçe ve gram gümüş üzerinden fiyatlarına dair grafikler aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 9. Bir Kile Buğdayın Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

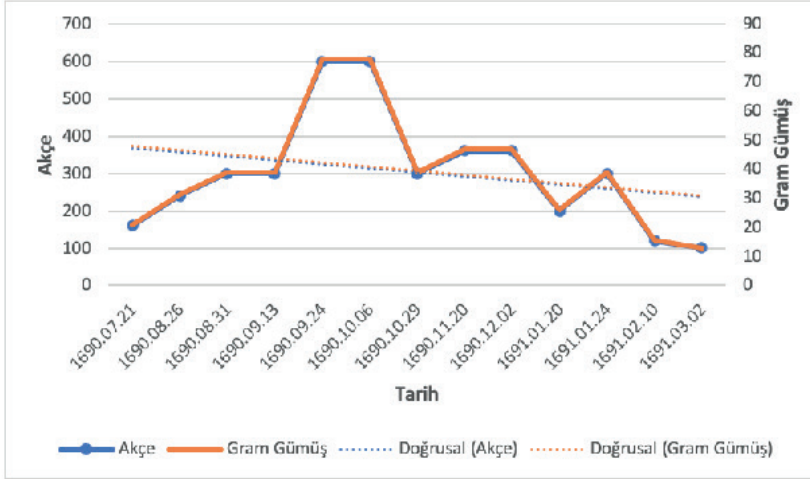

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vakı'at-ı Rûz-merre III, 2017; Ak, 2017)

Bu grupta bir diğer ürün olan pirincin ağırlık birimi genelde kile olarak öne çıksa da bazı kayıtlarda okka cinsinden de fiyatı verilmiştir. XVII. yüzyılda bir kile pirinç 10 okka kadardı (Kallek, Kile, 1988, s. 568). Pirinç fiyatları, İstanbul, Niş, Vidin, Hasanpaşa ve Belgrad taraflarından kaydedilmiştir. Pirincin fiyatı söz konusu olduğunda, akçe, para, kuruş ve altın para cinsleri saptanmaktadır. 1690 Temmuz ayında pirincin kilesini Filibe'de 150-160 hatta 180 akçeye satan vurgunculara karşı devlet 80 akçe narh uygulamıştır. Ancak bunun sonucu pirincin saklanması olmuştur (Doğan, 2017, s. 361). 1690 Ağustos ayında Filibe'de pirincin kilesi 1 kuruş iken ordu pazarında 2,5 kuruş değerindedir (Doğan, 2017, s. 391). 1690 kışı (Eylül-Aralık) pirincin fiyatı 300-600 akçe arasında değişmektedir. Bunda tüccarın malı saklayıp daha pahalıya satma motivasyonunun, talebin fazla olmasının, Tuna nehri üzerinde hala düşman işgali altında adalar olması nedeniyle nehirden zahire naklinin zora girmesinin, civar arazinin Tatarlar tarafından büyük ölçüde yağmalanmasının payı olduğu kaydedilmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 27, 65, 93, 107). Yazar, 1691 yılında İstanbul'daki fiyatları aktarırken bakır para deneyiminin tesirine de değinmiştir. Bu etkiyi "*Çün ki kalb mankurun ihtilâli beyne'n-nâs şeyyü' buldı, gerek zahîre ve gerek sâ'ir eşyânın bi'l-cümle kıymet ü bahâları izdiyâd bulup erbâb-ı muhtekir ve tâ'ife-i bâzergân cemî-i eşyâyı ihtifâyâ çeküp râygân bir nesne bulunmaz oldu.*" sözleriyle anlatmıştır (Ahıskalı, 2017, s. 135-136). Ancak tüccarlar, ürünlerini her zaman istedikleri fiyattan satamamışlardır. 1691 Şubat ayında Mısır'dan gelen gemiler ile pirinç fiyatları 1 kuruşa kadar düşmüştür, Üsküdari Abdullah Efendi, vurguncuların pirincin kilesini 3 kuruşa satılır umuduyla saklayıp 2 kuruşa satmadıklarına pişman olduklarını kaydetmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 151). Mart ayında ise havaların düzelmesi ve iyi gitmesi ile Mısır'dan alay gemileri denilen şayka ve kalyonlar zahire getirmeye başlamış ve pirincin kilesinin fiyatı 100 akçeye kadar düşmüştür, müellifin deyimiyle muhtekirlerin devlet yıldızı batmıştır (Ahıskalı, 2017, s. 173-174). Fiyatlar akçe üzerinden hesaplanırken 1 altın 1689 yılına kadar 270 akçe, 1690 sonrası 300 akçe olarak değerlendirilmiştir (Doğan, 2017, s. 296; Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, 2012, s. 150).¹⁷ 1 kuruş da 120 akçe olarak hesaplanmıştır (Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, 2012, s. 178). Pirincin kilesi 100 ila 600 akçe arası değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 6'dır. Fiyatların ortalaması 303,08 akçedir. Medyan değeri ise 300 akçedir. Gram gümüşte ise fiyatlar 13 – 78-gram arasında değişmektedir. Dönemde akçenin içeriği değişmediği için minimum/maksimum oranı burada da 1'e 6'dır. Ortalama 39,4-gram gümüş olup medyan değeri 39 gramdır. Bir kile pirincin akçe üzerinden fiyatlarına dair grafik aşağıda gösterilmiştir. Veriler 1690 ve 1691 yıllarına ait olduğu ve bu dönemde paranın değerinde değişiklik olmadığı için akçe ve gram gümüş değerleri trend bakımından birebir örtüşmektedir.

¹⁷ ... şerifi ve Üngürüs altını nişânlândıktan sonra her bir şerifti altını ve Üngürüs altını ikişer-buçuk guruşa râyic olmak üzere fermân olunup ... (5 Şaban 1101 – 14 Mayıs 1690)

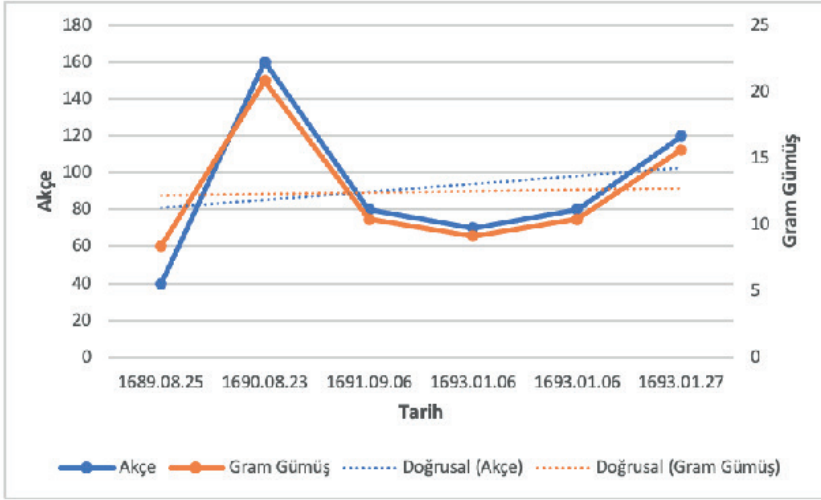
Grafik 10. Bir Kile Pirincin Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017)

Bu noktada küçük bir karşılaştırma yapılacaktır. Şevket Pamuk'un fiyatlar ile ilgili çalışmasında, 1690 yılında pirincin kile fiyatı vakıf defterlerine göre 60 akçe, narh defterlerine göre 157,5 akçedir. 1691 yılı narh defterlerine göre pirincin okka fiyatı 8 akçedir, buradan hareketle kilesinin 80 akçe olduğu hesaplanabilir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 118). Tüm bu rakamlar yukarıdaki değerle karşılaştırıldığında oldukça düşük görünmektedir.

Un fiyatları değerlendirildiğinde öncelikle kile ve okka olarak iki ağırlık birimi saptanmıştır. 1 kilenin 20 okkaya eşit olduğu hesabı üzerinden fiyatlar standartlaştırılabilir. Ancak bu şekilde okkadan çevrilen fiyatlar kile ile çok az benzerlik göstermektedir. Bunun nedeni de kile cinsinden fiyatların aslında ordu için yapılan genel alımlara ait olmasıdır. Hatta bazı durumlarda çeşitli bölgelerden İstabl-ı Amire için alım yapılmış ama ordu seferde olduğu için bir kısmı has ahırlara değil doğrudan orduya gönderilmiştir. Okka üzerinden verilen fiyatlar ise daha çok ordu pazarında arz ve talebin bir araya geldiği, piyasaya ait fiyatlardır. Bu yüzden un fiyatları kile ve okka olarak ayrı şekilde değerlendirilmiştir. Unun kilesi 40 ila 160 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 4'tür. Fiyatların ortalaması 91,67 akçedir. Medyan değeri ise 80 akçedir. 1689 yılında unun kile fiyatının 40 akçe, 1690 yılında 160 akçe olması paranın içeriğinin değişmesi ile bir ölçüde açıklanabilir. 1689 yılından 1690 yılına akçe yaklaşık %40 oranında içeriğini kaybetmiştir. Sonraki yıllar için fiyat 80 akçe civarında seyretmiştir. Gram gümüş cinsinden fiyatlar ise 8,4 – 20,8-gram arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 2,48'dir. Ortalama değer 12,45 gramdır, medyan ise 10,4 gramdır. Bir kile unun akçe ve gram gümüş üzerinden fiyatlarına dair grafik aşağıda gösterilmiştir.

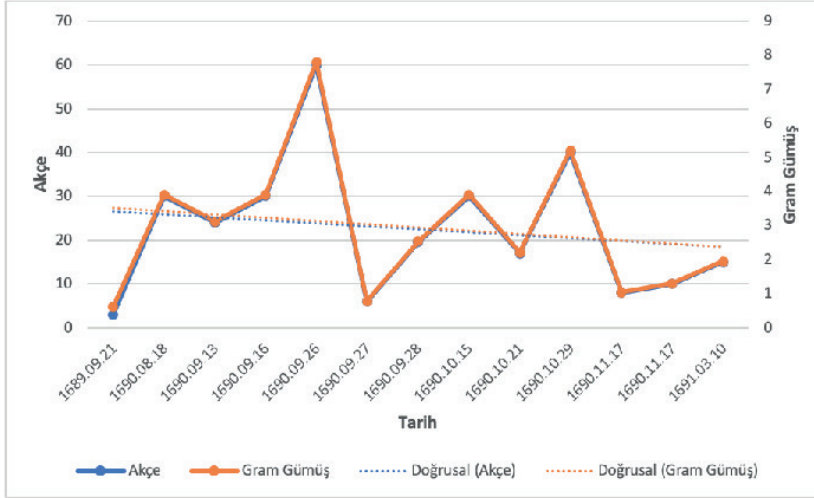
Grafik 11. Bir Kile Unun Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Ak, 2017)

Yine dönemin vakıf ve narh fiyatları ile karşılaştırmak gerekirse; 1689 yılında vakıf defterlerinde unun kilesi 91,8 akçe, 1690 yılında ise 73 akçedir. 1690 yılının narhına göre de unun kilesi 60 akçedir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 118). Bu veriye bakıldığında un fiyatlarının taşşışten etkilenmediği görülmektedir.

Unun okka fiyatı 3 ila 60 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 20'dir. Ortalama fiyat 22,5 akçedir, medyan ise 19,5 akçedir. Gram gümüşte ise fiyatlar 0,63 – 7,8-gram arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranında taşşışten kaynaklı bir düzeltme vardır, bu oran 12,38'dir. Ortalama fiyat 2,94-gram gümüş olup medyan 2,54-gram gümüştür.

Grafik 12. Bir Okka Unun Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

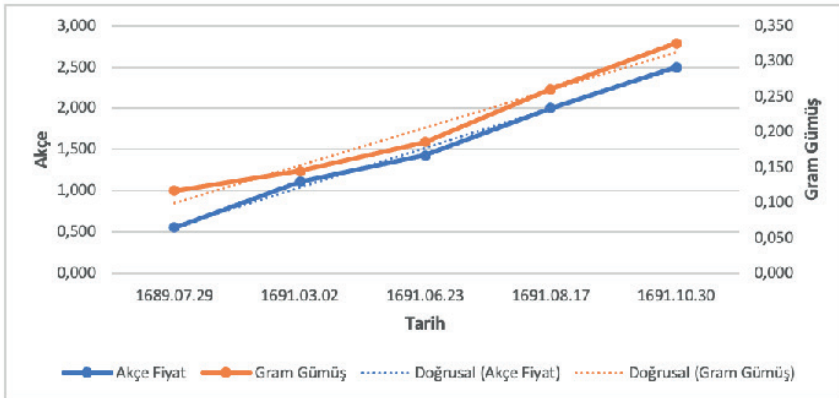
Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Ak, 2017)

Yazar, 1689 Eylül ayındaki bir kayıta Pazarbaşı El-Hac Hasan Efendi'den edindiği bilgiye dayanarak fiyatların yanı sıra başarısız bir girişimcilik örneği kaydetmiştir. Sofya'da, yazarın tabiriyle *ahmak bir cahil*, orduda unun okkasının 20 akçeden satıldığını duyarak Yanbolu'dan zahire getirmiştir. Oysa orduda her şeyin bol olduğu, bir okka unun fiyatının 1 para olduğu aktarılmıştır (Doğan, 2017, s. 169-170). 1690 yılı Eylül ayında unun okka cinsinden fiyatında dikkate değer bir dalgalanma vardır. Ayın 13'ünden 26'sına kadar istikrarlı bir şekilde fiyat artmaktadır. Unun okkası 8 paradan önce 10 paraya sonra 20 paraya kadar çıkmıştır. Yazar da bu duruma dikkat çekmiş ve satıcıların durumunu "*tüccâr ile muhtekirlerin bahtları müsâade üzere olup*" diye ifade etmiştir. Ancak bir gün önce okkası 20 para olan un bir gün sonra 2 paraya hatta 1 paraya alışverişe konu olmuştur. Bu konuda yazar gayet anlaşılır bir neden sunarak bu gizemi ortadan kaldırmıştır. Gaziler Semendire'yi ele geçirip yağmaladıklarında bol miktarda un ele geçirmişlerdir. Böylece unun fiyatı bir günde onda bire hatta yirmide bire düşmüştür. Ancak bu bolluk durumu fazla sürmemiş ertesi gün yine unun fiyatı artma eğilimine girmiş ve okkası 6,5 paraya çıkmıştır. En azından artış eğilimi bir süreliğine de olsa durmuş, 20 paradan 6,5 paraya düşerek 3te1 fiyata düşmüştür (Doğan, 2017, s. 412, 414, 427). Ancak unun fiyatı bu noktada da durmamıştır. Ekim ayındaki kayıtlardan, 15 ekimden 29 ekime kadar un fiyatlarının okkasını 9-10 paradan 40 akçeye kadar çıktığı anlaşılmaktadır. Yukarıda da sayılan; tüccarın %10'luk kârla yetinmemesi, nehir taşımacılığının askeri meselelerden ötürü aksaması, geri alınan yerlere reaya geri dönse bile çoğu yerin yağmalanmış olması bu durumun nedenleri arasındadır. Ancak yazarın, 21 Ekim 1690 tarihinde kaydettiği bir husus fiyat dalgalanmalarına ayrı bir bakış açısı sunmaktadır. Nüzul Emîni Ahmed Ağa'nın elinde un kalmayınca tüccardan almak durumunda kalmış, 10 bin okkalık bu alımında unun okkasını 17 akçeden satın almıştır ve bu şekilde ordudaki sekbanların ekmeleklerini pişirtip dağıtabilmiştir. Okkası 17 akçeden yapılan bu alım 9-10 paradan (27-30 akçeden) satılan un için bir düşüş olarak görünmektedir. Ancak bunda satışın perakende değil de toptan olmasının, alıcının devletin nüzul emîni olmasının etkisi olabilir. Buradaki asıl önemli husus nüzul emînin elinde un kalmadığı diğer tüccar

tarafından duyulduğunda aslında pazarda bol olan un saklanmış ve fiyatı bir hafta gibi bir sürede üç okkası bir kuruşa yani okkası 40 akçeye kadar yükselmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 46-47, 54-55, 65). 1690 kışının ilerleyen aylarında ve 1691 yılına ait kayıtlarda unun okka fiyatının daha itidalli seyrettiği anlaşılmaktadır. Bunun arkasında tedarik zincirinin düzelmesi, mal akışının sağlanması yatmaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 84, 86, 178).

Ekmek fiyatlarından bahsetmek gerekirse, bu fiyatlar Edirne ve İstanbul'dan aktarılmıştır. Ekmeğin ağırlık birimi dirhemdir. Bu ağırlıklar 40 ila 180 dirhem (yaklaşık 128 – 577 gram) arasında değişmektedir (İnalçık, 1991, s. 24-26). Ekmek konusunda pahalılık kendini fiyat artışı olarak değil bir akçe karşılığında ekmeğin gramaj olarak düşmesi şeklinde göstermektedir. Bu durum da ekmeğin standart bir ağırlık ölçüsünün olmadığını aklı getirmektedir. Bu yüzden 100 dirhem ekmeğin akçe fiyatı hesaplanmıştır. 1689 – 1691 arasındaki 5 farklı tarihteki bilgiye dayanarak 100 dirhemlik ekmeğin fiyat seyri aşağıdaki gibidir (Doğan, 2017, s. 129; Ahıskalı, 2017, s. 174, 285, 344; Afyoncu, Vâkı'at-ı Rûz-merre III, 2017, s. 39).

Grafik 13. Yüz Dirhem Ekmeğin Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vâkı'at-ı Rûz-merre III, 2017)

1689 yılından 1691 yılına gelindiğinde ekmeğin fiyatı iki katına çıkmış görünmektedir. 1689'da 180 dirhemlik ekmeğin 1 akçe iken 1691'de 90 dirhemlik ekmeğin 1 akçeye gelmektedir. Ancak arada geçen sürede akçe içindeki değerli maden oranının yaklaşık %40'ını kaybettiği için gerçek fiyat artışı hesaplandığında bu artış %23 oranındadır. Aşağıda gram gümüş cinsinden ekmeğin fiyatlarındaki artış gösterilmiştir.

1691 Mart ayından 1691 Ekim ayına kadar paranın içeriğinde değişiklik olmadığı için ekmeğin fiyatları hem nominal hem de reel olarak iki kattan fazla artmıştır. 1691 Mart ayındaki kayıttan 1684-5 yılında da ekmeğin 180 dirhemlik için 1 akçe olduğu öğrenilmektedir. Arada dalgalanma ihtimali olmakla birlikte 1684 yılından 1689 yılına kadar ekmeğin fiyatının aynı kaldığı görünmektedir (Doğan, 2017, s. 129; Ahıskalı, 2017, s. 174). 1691 Ekim ayındaki kayıttan 40 dirhem ekmeğin 1 akçeye satıldığı öğrenilmektedir ki yukarıdaki grafikte bu şekilde yansıtılmıştır. Ancak yine aynı kayıttan Edirne kadısının bu fiyata müdahale ettiği ve 50 dirhem ekmeğin 1 akçeye satılması konusunda tavan fiyat uyguladığı anlaşılmıştır.

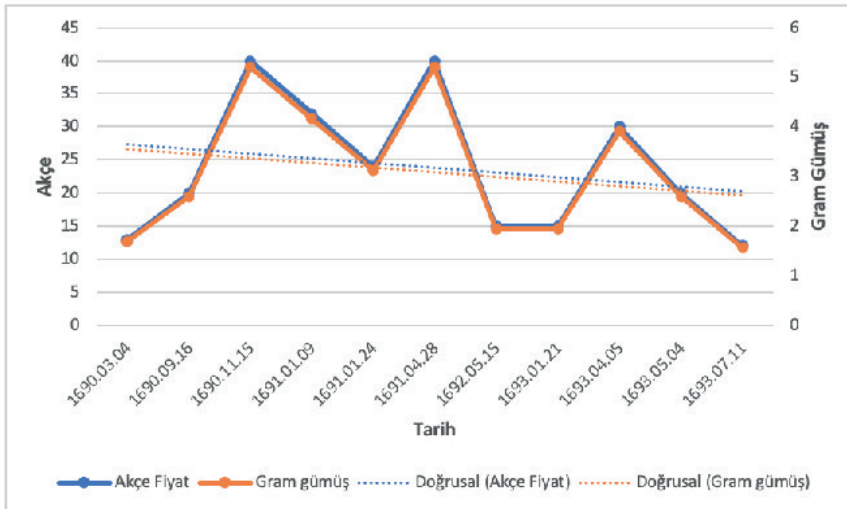
maktadır. Bu girişimin sonucu fırıncı dükkanlarında izdiham ve kuyrukların oluşması ve bir süre sonra ekmeğin ortaya çıkması olmuştur (Afyoncu, Vakı'at-ı Rûz-merre III, 2017, s. 39).

Ekmeğin fiyatlarını diğer ürün fiyatlarından ayıran bu kısa süre içerisinde sürekli artış trendidir. 100 dirhem ekmeğin akçe fiyatı yarım akçe ile 2,5 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 4,5'tir. Ortalama fiyat 1,52 akçedir, medyan ise 1,43 akçedir. Fiyatlar gram gümüş cinsinden 0,117- 0,325-gram arasında değişmektedir. Ortalama 0,2-gram gümüş olup medyan 0,186 gramdır. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 2,78'dir.

1691 yılı Temmuz ayında önceki ürünlerde belirtildiği gibi yazarın Sivas-Bolu arası menzillerden verdiği bilgi arasında ekmeğin fiyatı da geçmektedir. Burada 100 dirhemlik iki ekmeğin 1 mangıra satıldığı kaydedilmiştir. Bu hesaba göre aynı dönemde ekmeğin fiyatlarının İstanbul ve Edirne'de, Anadolu'ya göre 4-5 kat pahalı olduğu anlaşılmaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 322).

Vakı'at-ı Rûz-merre'de çığır, koyun, kuzu ve sığır eti olmak üzere dört grupta et fiyatlarına ulaşmak mümkündür. Ağırlıklı olarak koyun etine dair veri bulunmaktadır. Çoğu kayıta bilgi olmasa da, bazı kayıtlarda koyun etine dair alâ ve vasat ayırımı vardır. Yazar birçok kayıta alâ koyun etine yer vermekte sadece 9 Ocak 1691 tarihli kayıta hem vasat koyun etinin okkasının 24 akçe, hem alâ koyun etinin okkası 32 akçe olduğu yazılmıştır. Bu sebeple grafikte yalnızca alâ etin fiyatına yer verilmiştir. Etin ağırlık birimi okka olarak kaydedilmiştir. Koyun etinin okkasının akçe ve gram gümüş cinsinden fiyatı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Bu tarih aralığında akçenin gümüş içeriği değişmediğinden iki birim üzerinden de fiyatların seyri aynı kalmıştır.

Grafik 14. Bir Okka Koyun Etinin Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Afyoncu, Vakı'at-ı Rûz-merre III, 2017; Ak, 2017)

Et fiyatına dair ilk bilgi 1690 yılına aittir. Kasapbaşının et tedariki ve dağıtımından sorumlu olduğu ve etin okkasının *kadimden* olagelen fiyatının 13 akçe olarak hesaplandığı kaydedilmiştir (Doğan, 2017, s. 256-257). Buradan uzun zamandır etin fiyatının 13 akçe olduğu anlaşılmaktadır. 1690 yılı Eylül ayında Niş civarında yazılan kayıta fiyatın 20 akçeye çıkmasının nedeni kasapbaşının miri koyunları vaktinde orduya yetiştirememesi, ordu pazarına olan ihtiyacı arttırmış, arzın talebi karşılamaması fiyatların yukarı yönde hareket etmesi şeklinde açıklanmıştır (Doğan, 2017, s. 414). Ordu, 1690 yılı Kasım ayında Belgrad'dan Semendire'ye dönerken et fiyatları artmaya devam etmiştir. Koyun etinin okkası 40 akçeyi bulmuştur. Yazar, bu fiyata bile tüccarın eti minnet ile sattığını belirtmiştir. Belli ki cephe hattında fiyatlar daha yüksek seyretmektedir (Ahıskalı, 2017, s. 82-83). 1691 yılı Ocak ayı başında İstanbul'daki koyun eti fiyatları hakkında da bilgi verilmiştir. Etin alması 32 akçeden, vasatı 24 akçeden satılmıştır. Bu yüksek fiyat seviyesi hem etin kıtlığına hem de mangır ihtilali – trimetalizm tecrübesi – para rejiminin etkilerine dayandırılmaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 131). 1691 Ocak sonunda koyun etinin alması 24-30 akçe olarak kaydedilmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 137). Buna mukabil, 1691 nisanında bir fiyat bilgisi koyun etinin okkasının 40 akçe olduğunu söylemektedir (Ahıskalı, 2017, s. 230). 1691 Temmuz ayına ait fiyat verisi grafiğe dahil edilmemiştir çünkü önceki kayıtlarda da belirtildiği üzere Anadolu'da fiyatların ucuzluğu ile ilgilidir. Tekraren Sivas'tan Bolu'ya gelinceye değin menzillerde koyun etinin alması 12 mangıra satıldığı yazılmıştır. Bu da en yakın tarihler dikkate alındığında birkaç kat fark olduğunu ortaya koymaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 322). 1692 yılına gelindiğinde fiyatlar nispeten durulmuş görünmektedir. Edirne'den verilen bilgilere göre koyun etinin okkası 5 para olduğu kaydedilmiştir. Ancak yazar, yine de pahalılıktan ve tüccarın karaborsacılığın/istifçiliğinden yakınmıştır. Kasap esnafı dükkanlarındaki çengellere astıkları etin okkasını 6 paradan, ancak daha iyi durumda olan eti karaborsadan devlet büyüklerine 8 paradan satmışlardır. Mayıs ayının gelmesiyle yaşanan kuzu bolluğu bu fiyatları aşağı çekmiş ve etin okkasını 10 paradan satma umudu içindeki kasapların pişman oldukları aktarılmıştır (Afyoncu, Vâkı'ât-ı Rûz-merre III, 2017, s. 236). 1693 yılı Ocak ayında askere yapılan et dağıtımından, koyun etinin okkasının hala 15 akçe olduğu anlaşılmaktadır (Ak, 2017, s. 191). Ancak Nisan ayına geldiğinde yine Edirne'de etin 3 aylık bir macerası anlatılmıştır. 5 Nisan 1693 tarihindeki kayıttan insanların koyun eti yiyemedikleri için tavuk etine yöneldikleri anlaşılmaktadır, ancak tavuk etine dair fiyat kaydedilmemiştir. Fakir halkın akciğer almaya razı olduğunu ancak onun dahi değerinin 20 akçeden fazla olması sonucu etten ümitlerini kestiğini yazılmıştır. Ayrıca muhtesiblerin¹⁸ göz yumması neticesinde yüksek mevki sahibi insanların kasapların arka kapısından koyun etinin okkasını 30 akçeden peşin olarak alabildiğini de aktarmıştır. Yazar, muhtesiblerin bu vurguncularla olan rüşvet ilişkilerine, göz yumarak uygunsuz eylemlerine ruhsat vermelerine Edirne kadısının da ortak olduğunu düşünmektedir. (Ak, 2017, s. 289). 1693 yılı Mayıs ayında 6 para 2 akçe olan koyun etine Ramazan ayında 6 paradan narh veriliyor. Burada ilginç bir hikâye ön plana çıkmaktadır. Narhın bu seviyeden belirlenmesine karşılık, yeniçeri ağası kadılığa koyun ve kuzu etinin narhının 5 para olması yönünde haber göndermiştir¹⁹. Kadılığın bu talebe cevabı ise fiyatın 6 paranın altında olursa kasaplar zarar göreceği ve yokluk yaşanacağı şeklinde olmuştur. Her ne kadar kadılık kararın arkasında dursa da 5 para haberini

¹⁸ Muhtesib: Dar anlamıyla; piyasada yer alan malların fiyat ve kalitesini kontrol eden kamu görevlisi (Yılmaz F. , Osmanlı Tarih Sözlüğü, 2017, s. 454).

¹⁹ Fiyatlar üzerinde yeniçeri ağasının (ya da ocağının) bu şekilde bir talepte bulunması pekâlâ yönetimde daha fazla söz sahibi olabilme adına halk desteğini alabilmek için ulema ve bürokrasiden rol çalmak gayesi taşıyabilir. Ancak sadece bu örnek üzerinden de olsa yeniçeriliğin halkın koruyuculuğuna soyunması o kadar da romantik bir söylem olarak görünmemektedir (Beydilli, 1988, s. 455).

duyan kasaplar hemen eti saklamışlardır. Maalesef piyasadaki bu sıkıntılı durumu yazar; çengelde asılı duran kuzu etine 15ten fazla kişinin el koyup bir okka dahi almak isteyen insanların nihayetinin olmadığını söyleyerek tasvir etmiştir (Ak, 2017, s. 330-331). İki ay sonra 1693 Temmuz ayında ise işlerin değiştiği görülmektedir. Yazarın adını vermediği bir vezirin yardımıyla etin okkasının tavan fiyatı 4 para olarak belirlendiği ve kasap loncasının kethüdası ve yiğitbaşısına gerekli uyarılar yapıldıktan sonra halkın et alabildiği kaydedilmiştir. Ancak bu kayıtta da yazar yine Edirne kadılığını eleştirmiştir (Ak, 2017, s. 380).²⁰

Şevket Pamuk'un verilerinde bir okka koyun etinin fiyatları 1688 yılında vakıf defterlerine göre 13,3 akçe, saray mutfağı defterlerine göre 13,3 akçe, 1693 yılı narhına göre 14,3 akçedir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 119). Bu veriler Abdullah Efendi'nin bahsettiği *kadimden* olagelen et fiyatı ile büyük ölçüde uyumludur. Bu şekilde *kadimden* olagelen fiyatların uzun dönemli fiyat eğilimlerini temsil edebileceği düşünülse de yukarıda paylaşılan veriler kısa dönemde büyük dalgalanmaların olabileceğini göstermektedir.

Koyun eti haricinde et fiyatlarına ait bilgi de mevcuttur. 19 Haziran 1691 tarihli kayıtta ciğerin okkasının 25-30 akçe olduğunu nakledilmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 270). Kuzu etinin okkası 4 Mayıs 1693 tarihinde 6 para²¹, 7 Mayıs tarihinde ise 10 para olarak kaydedilmiştir. 7 Mayıs tarihi Ramazan ayının ikinci günüdür, bu yüzden aradaki 4 para farka rağmen okkası 10 para olan kuzu etinin adeta yağma olunduğunu yazılmıştır (Ak, 2017, s. 330-332). 1690 yılı Eylül ayında ordu niş civarındayken sığır eti fiyatlarının 10 akçeye çıkmasının nedeni yukarıda bahsedildiği üzere kasapbaşının miri koyunları vaktinde orduya yetiştirememesinden kaynaklıdır. Böylece askerlerin ordu pazarına ihtiyacı artmış ve fiyatlar yükselmiştir. (Doğan, 2017, s. 414). Yine yukarıda yazıldığı üzere ordu 1690 Kasım'ında Belgrad'dan dönerken Semendire civarında et fiyatlarında artış gözlemlenmiştir. Sığır etinin okkası 30 akçeyi bulmuştur (Ahıskalı, 2017, s. 82-83). 1691 Ocak ayında İstanbul'da sığır etinin okkasını 16 akçe olarak kaydetmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 131). Sığır eti fiyatına dair bir veri de Mora canibi muhafazasına memur Vezir Halil Paşa'nın seferde hizmetinde olan 1000 adet tüfekçi ve 300 adet süvarinin et tayinatından öğrenilmektedir. Burada sığır etinin okkasının fiyatının 2 para olduğu aktarılmıştır (Ak, 2017, s. 196-197).

İlaşe sınıfında değerlendirilen ve fiyatına dair müstakil, nadir bilgi olan bir ürün de kahvedir. 1690 yılında Niş civarında tutulan bir kayda göre kahvenin okkası 160 akçedir (Doğan, 2017, s. 385). Aynı yıl, ordu Belgrad taraflarında iken kahvenin okkasının 1,5 kuruştan 2 kuruşa yükseldiği yazılmıştır (Ahıskalı, 2017, s. 46-47). Pamuk'un verilerine göre 1689-1692 yılları arası kahve fiyatları vakıf defterlerine göre 138,7 akçedir. 1690 yılında paranın içeriğinin değişmesine rağmen kahve fiyatının bu istikrarlı seyri dikkat çekicidir. Saray mutfağı defterlerinde ise 1688 yılında 117,2 akçe; 1689 yılında 118,2 akçedir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 120). Fiyatı tespit

²⁰ Garâbet bunda ki bunca eyyâmdan berü hırfet-i kassâbân nice dürlü bahâne ile gabn-ı fâhişden izdiyâd fûrûht itdüğine sorar izler bulunmayup sâirinden kat' -ı nazar kâdi-i Edirne'nin adem-i takayyüdi ahz-i irtışâdan nâşi olmak mülâhazaları görinür.

²¹ Şevket Pamuk'un fiyat listesinde 1693 yılında bir okka kuzu etine verilen narh 18 akçedir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 119).

edilebilen bir başka ürün de kirazdır²². 1692 yılında Edirne'de tutulan kayıтта manavların fırsatçılık yapıp kirazın okkasını 4-5 paradan sattıklarını aktarılmıştır (Afyoncu, Vâki'ât-ı Rûz-merre III, 2017, s. 254-255).²³

Bir diğer ürün olan peksimetin okkasının fiyatı 8 ila 90 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 11,25'tir. Fiyatların ortalaması 40,55 akçedir. Medyan değeri ise 39 akçedir. Gram gümüş cinsinden fiyatlar ise 1,04 – 11,7-gram arasında değişmektedir. Dönemde akçenin içeriği değişmediği için minimum/maksimum oranı burada da 1'e 11,25'tir. Ortalama 5,27-gram gümüş olup medyan değeri 5,07 gramdır. İlk fiyat 1690 yılı Ağustos ayında Sofya civarında kaydedilmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere 1690 yılı seferleri Osmanlılar için Balkanlardaki kayıplarını telafi ettikleri yıl olmuştur. Orduda un, ekme ve peksimetin yokluğu ve pahalılığı yaşanmıştır. Peksimetin okkası 17 paraya çıkmıştır. Bunun üzerine devlet kilesi 160 akçeden *miri dakiki* fırıncılara verip ekme pişirtmiştir ve peksimetin fiyatı ordu pazarında 10 paraya kadar düşmüştür (Doğan, 2017, s. 378). 13 Eylül tarihindeki kayıтта peksimetin okka fiyatının 13 paraya çıktığı anlaşılmaktadır. Yazar bu artışta, sadrazamın Niş'in fethinden sonra Belgrad üzerine yürüyeceğinin duyulmasından sonra vurguncuların malları saklamasının etkili olduğunu aktarmıştır (Doğan, 2017, s. 412). Üç gün sonraki bir kayıтта ise, Belgrad yolunda, birçok yol ve köprü-nün harap ve tamire muhtaç olduğu, özellikle nehir geçişlerinde oldukça zahmet çekildiği yazılmıştır. Ve bunu takiben tüccarların talihli çıktıklarını, peksimetin okkasının 30 paraya yükselmesiyle birlikte anlatmıştır (Doğan, 2017, s. 414). Yazar, Belgrad'ın fethi sonrasında, 15 Ekim 1690 tarihli kaydında peksimetin okkasını 18-20 para olarak aktarmıştır. Aslında ürünlerin bol olduğunu, Tatarpazarı, Filibe ve Sofya'dan tüccarın araba araba mal getirdiğini ancak yine de fiyatların yüksek seyrettiğini yazmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi yazar artık tüccarın artık eskisi gibi olmadığını, değiştiğini kendi deyimıyla *fırsat esiri* olduklarını söylemiştir²⁴ (Ahiskalı, 2017, s. 46-47). Ekim ayının 29'unda peksimetin okkasının fiyatının 22 para olduğu tespit edilmektedir. Bu fiyatın oluşmasında, zahire sefinelerinin erişememesi, Fethülislam adasındaki düşmanın varlığı, reayanın toprağı ekip biçememesi, yapabileceği bile Tatarların yağma etmesine maruz kalmaları yukarıda sayılan nedenlerdendir (Ahiskalı, 2017, s. 65). Kasım ayının 17'sine gelindiğinde fiyatların oldukça düştüğü görülmektedir. Yazar fiyatlardaki bu düşüşü, Rusçuk ve Niğbolu'dan tiranseler²⁵ ile zahire getirilmesine ve bu şekilde yokluğun bir ölçüde giderilmesiyle açıklamıştır. Böylece peksimetin okkası önce 15 akçeye sonra 12 akçeye düşmüştür (Ahiskalı, 2017, s. 84, 86). 20 Kasım'da ordu Vi-

²² İlk bakışta, özellikle askeri seferleri konu edinen bir tarih yazımında, bir gıda ürünü olarak kirazın anılması olağan dışı görünmektedir. Yazarın bürokrat olmasının, mutad yiyeceklerin ötesinde alım ve erişim gücü sağladığı düşünülebilir. Ancak kiraz zamanının mayıs ve haziran aylarında olması, kayıtda da 26 Mayıs 1692 tarihinde tutulması; yazarın sadece mevsiminde denk geldiği bu meyveyi, fiyatında oluşan adaletsizlikten ötürü kaydetmiş olması da olasıdır.

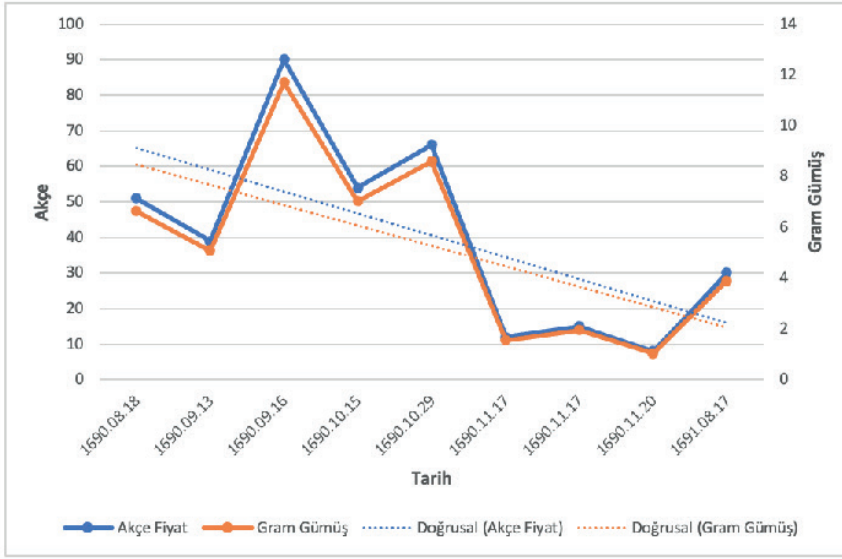
²³ ... mukaddemâ kıyyesi eller şerh fūrūht olunur iken manāv tā'ifesi fursatı ganimet add idüp ihtifâdan islâhcasin dörder beşer pâreye bâliğ idüp fūrūhtda istignâları mukarrer olup "senin ağzın kirâz ağzı değıldir" deyü birbirlerine şâdân latife cilvelerin nümâyân eylediler. (Burada bir okuma hatası ya da istinsah hatası olma ihtimali vardır; kirazın okkasının elli para olması zor görünmektedir, ikişer para olabileceği düşünülmektedir.)

²⁴ Ammâ erbâb-ı muhtekir ve tâ'ife-i tüccâr bi'l-küllüye insâf ü mürvveti ferâmûş idüp fursat esiri olmuşlardır. Ve pîr-i kühen-sâl bâzergânların kadimü'l-eyyâmda kavilleri üzere bir sâhib-i sermâyenin kârı sene-i kâmilde onı on bir buçuk hisâbını makbûl ü mergüb gördüklerini zamâne bâzergânları zamân-ı mâziye bâzergânların almak ü hebennekadan add idüp sâhib-i sermâyenin sermâyesi sene-i kâmilde bir kaç def'a devr idüp her devrde yekin yek fâ'ide itmeyince ne hâsıl olur iddâsın itdikleri nümâyân olup ve hâliyâ Bilâd-ı Selâse'de sâhib-i sermâyelerin senede birkaç def'a birine iki-üç fâ'ide eylemek kârlarıdır.

²⁵ Köprü yapımı, asker ve zahire taşımaçılığında kullanılan gemi çeşididir (Yıldırım, 2019, s. 231).

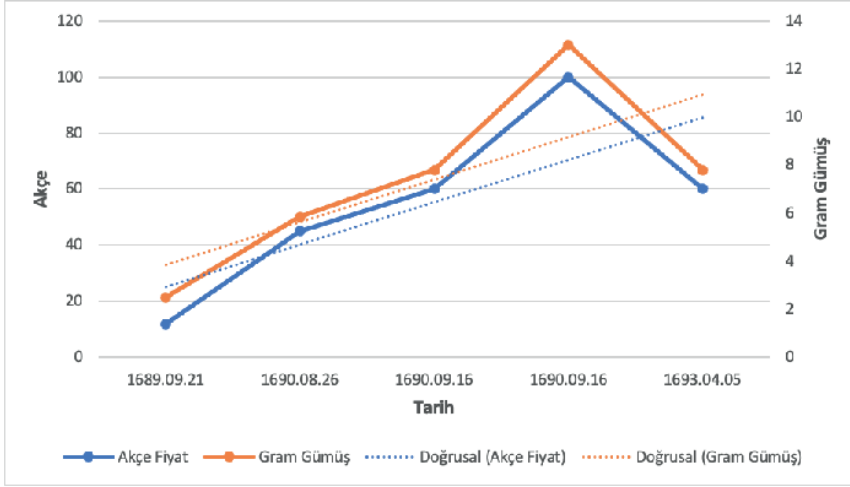
diñe ulaştığında yine birçok üründe pahalılık devam ederken peksimet nadir bol bulunan ürünler arasında yer almakta ve okkası 8 akçeden satılmaktaydı (Ahıskalı, 2017, s. 94). Ancak bir sene sonra yine sefer mevsiminde 1691 yılı Ağustos ayında malların bolluğundan bahsedildiği bir kayıttta peksimetin okkası yine 10 paraya çıkmıştır. Sefer hali devam ettikçe özellikle ordu tedarik merkezlerinden uzaklaştığıkça fiyatların astronomik şekilde artabildiği tespit edilmektedir (Ahıskalı, 2017, s. 344). Bir okka peksimetin akçe ve gram gümüş cinsinden fiyatları grafik şekinde aşağıda paylaşılmıştır.

Grafik 15. Bir Okka Peksimetin Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017)

Vakı'at-ı Rüz-merrede peynir fiyatları da yer almaktadır. Öncelikle taranan beş kayıttta da peynirin ölçü birimi okkadır. Peynirin okka fiyatı akçe üzerinden 12 ila 100 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 8,33'tür. Fiyatların ortalaması 55,4 akçedir. Medyan değerine ise 60 akçedir.

Grafik 16. Bir Okka Peynirin Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

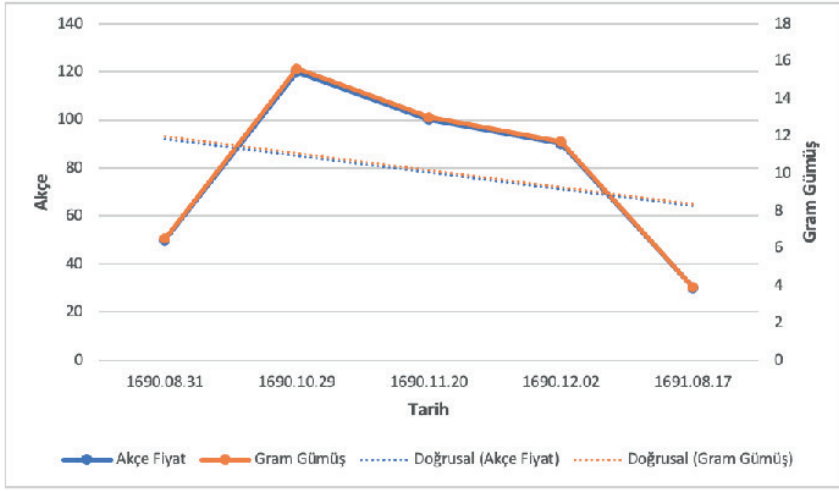
Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017)

Peynirin okka fiyatı gram gümüş cinsinden değerlendirildiğinde; fiyatların 2,52 – 13-gram arasında değiştiği görülmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 5,16'dır. Nominal fiyat olan akçeye göre bu aralık daha dardır çünkü 1689 yılında akçe daha yüksek miktarda gümüş içermektedir. Gram gümüş Ortalaması 7,39-gram olup medyanı ise 7,8 gramdır.

İlk peynir fiyatı 21 Eylül 1691 tarihli kayıta yer almaktadır. Yazarın Pazarbaşı Hasan Ağa'dan öğrendiği bu kayıttaki başarısız girişimcilik hikâyesi yukarıda un fiyatları anlatılırken aktarılmıştı. Aynı tüccar, orduda peynirin okkasının 10 paradan satıldığını duymuş bunun üzerine Yanbolu'dan 10 araba tulum peyniri getirmiştir. Ancak ordu pazarında peynirin bol olduğu ve okkasının 4 paradan satıldığı kaydedilmiştir. 26 Ağustos 1690 tarihli kayıta Çorlu peynirinin okkası 60 çürük akçe olarak kaydedilmiştir. Bu arada peynir türleri de ortaya çıkmaktadır; Çorlu peyniri, tulum, kaşkaval ve lor peyniri adı geçen peynir çeşitleridir. Yazar, Eylül 1690 tarihinde tüccarın bahtlarının müsaade ettiğini ve tulum peynirinin okkasının 60 akçeye, kaşkaval peynirinin ise 100 akçeye satıldığı yazmıştır. Peynir fiyatlarına dair son kayıt da 1693yılına aittir. Burada lor peynirinin okkasının 60 sağ akçe olduğu yazılmıştır. Bu fiyat Edirne'den iken öncekiler Niş ve Sofya civarındadır. Yazar, tüccarın malı ancak güvendiklerine yüksek fiyattan sattığını anlatırken örnek vermek için kullanmaktadır. Midilli adasından geldiği anlaşılan lor peynirini bile itimat ettiği müşterilere karaborsadan satmışlardır. Ayrıca lor peyniri gibi, diğer peynir türlerine nazaran yağsız ve tuzsuz olan bir peynir çeşidinin bu fiyata satılması önceki ve diğer fiyatlar göz önünde bulundurulduğunda yokluğun, karaborsanın ve pahalılığın göstergesi olmaktadır (Doğan, 2017, s. 169-170, 385, 414; Ak, 2017, s. 289).

Yağ fiyatlarından bahsetmek gerekirse, eserde geçen yağ çeşidi sade yağdır ve birimi okkadır. Akçe cinsinden fiyatlar 30 – 120 akçe arasında değişmektedir. Gram gümüş cinsinden de 3,9 ila 15,6-gram gümüş arasında değişmektedir. Tarihlerin hepsi 1690 yılına aittir yani bu dönemde akçenin içeriğinde değişim olmamıştır. Bu yüzden hem akçe üzerinden hem gram gümüş üzerinden fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 4'tür. Akçe cinsinden fiyat ortalaması 78 akçe, medyanı 90 akçedir. Gram gümüş olarak ortalama fiyat 10,14-gram gümüş, medyanı 11,7-gram gümüştür. Bu şekilde ortaya çıkan grafik aşağıdaki gibidir.

Grafik 17. Bir Okka Sadeyağın Akçe Cinsinden Fiyatı

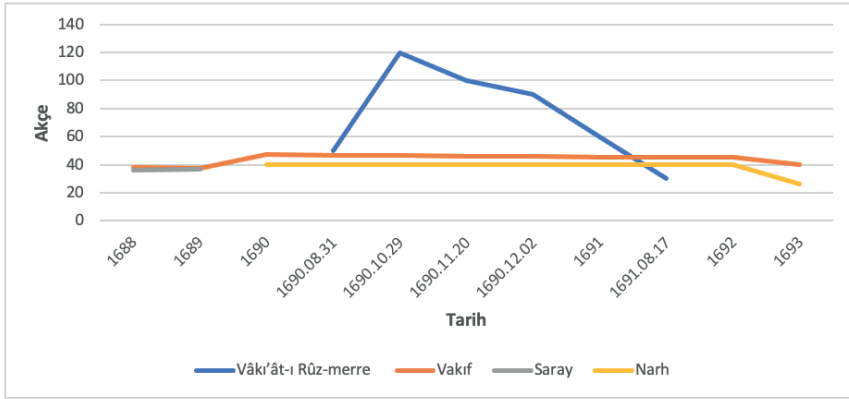

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017)

Yağ hakkında ilk kayıt 31 Ağustos 1690 tarihinde Niş civarında, orduda sade yağ sıkıntısı yaşandığına, ancak Görice'den Arnavud reayasının yağ getirmesi üzerine ürünün bollaşığına dairdir (Doğan, 2017, s. 393). 29 Ekim 1690 tarihli kayıta sade yağın okkasının 1 kuruş olduğu yazılmaktadır. Zaten bu tarih dönem içinde yağın fiyatının zirve yaptığı tarihtir. Bunun nedenleri arasında yukarıda arpa, peksimet, pirinç ve un anlatılırken aktarılan; nehir ulaşımında aksama, düşman işgali, reayanın toprağı ekip biçememesi yatmaktadır (Ahıskalı, 2017, s. 65). 20 Kasım tarihli diğer kayıta yağ fiyatlarının yüksek seyretmeye devam ettiği tespit edilmiştir. Yine yukarıda pirinç fiyatları anlatılırken Vidin'e gelindiğinde aslında fiyatların düşmesi ve ürünlerin bollaşması beklenirken yüksek fiyatların devam ettiği tespit anlatılmıştır (Ahıskalı, 2017, s. 93). Aralık ayında 3 çeyrek kuruş yani 90 akçe civarında seyreden yağ fiyatlarından yazar, yokluğun en üst düzeyde yaşandığı dönemde yine malları saklayan vurguncuları sorumlu tutmuştur (Ahıskalı, 2017, s. 107). Son kayıt da bir yıl sonra Ağustos 1691'e aittir. Yağ fiyatlarını 2 okkasını 1 kuruş iken yine Görice'den gelen yağ sayesinde fiyatların yarı yarıya düştüğünden 4 okkasının 1 kuruş olmasından bahsedilmiştir (Ahıskalı, 2017, s. 344).

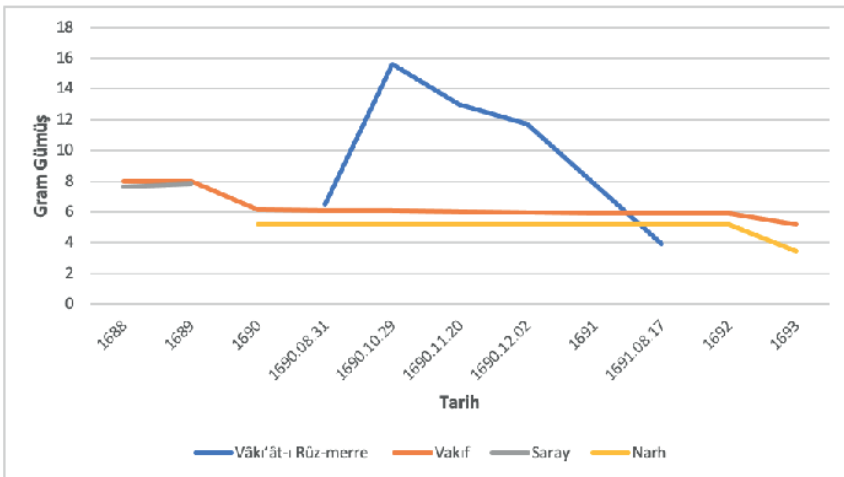
Çalışılan döneme ait Şevket Pamuk'un sadeyağ fiyat verileri şu şekildedir; vakıf defterlerine göre yağın okkası 1688 yılında 38 akçe; 1689 yılında 37,2 akçe; 1690 yılında 47,4 akçe; 1691 yılında 45,4 akçe; 1692 yılında 45,4 akçe; 1693 yılında ise 40 akçedir. Saray mutfağı defterlerine göre sadeyağın okkası 1688 yılında 36,4 akçe; 1689 yılında 37,1 akçedir. Narh listelerine göre ise 1690 yılında 40 akçe; 1692 yılında 40 akçe; 1693 yılında 26,3 akçedir (Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000, s. 119). Vâkı'ât-ı Rûz-merre'deki verilerle birlikte gösterildiğinde aşağıdaki grafikler ortaya çıkmaktadır.

Grafik 18. Bir Okka Sadeyağın Akçe Cinsinden Fiyatının Karşılaştırması

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000)

Grafik 19. Bir Okka Sadeyağın Gram Gümüş Cinsinden Fiyatının Karşılaştırması

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998), 2000)

Yakacak ve Diğer Malzeme Fiyatları

Sair mühimmat ve yakacak malzeme olarak da sınıflandırılan bu grupta kınnap, kömür, kütük ve odun yer almaktadır. İlk olarak tek bir yerde fiyatı geçen kınnap²⁶ hakkında bilgi verilecektir. 1692 yılına ait bu kayıta Tuna Nehri gemileri için gereken bu mühimmat Eflak'tan tedarik edilmiştir. Eflak Voyvodası marifetiyle boyarların²⁷ bizzat iştirakiyle Tuna girdaplarına getirilmiş ve Tuna donanması kaptanına teslim edilmiştir. Her 1000 kınnap 12,5 kuruş değerindedir ve bu meblağ Eflak cizyesi malından mahsup edilmiştir (Ak, 2017, s. 130).

Kömür fiyatlarından bahsedilecek olunursa öncelikle söylenmesi gereken kömürün birimi araba olarak kaydedilmiştir. Kömürün arabası akçe üzerinden 100 ila 400 akçe arasında değişmektedir. Fiyatların azami değerinin asgari değere oranı 4'tür. Ortalaması 233,33 akçe olup medyan 200 akçedir. Gram gümüş cinsinden azami değer asgari değere oranı 2,5'tir. Ortalaması 33-gram gümüştür. Medyanı ise 26-gram gümüştür.

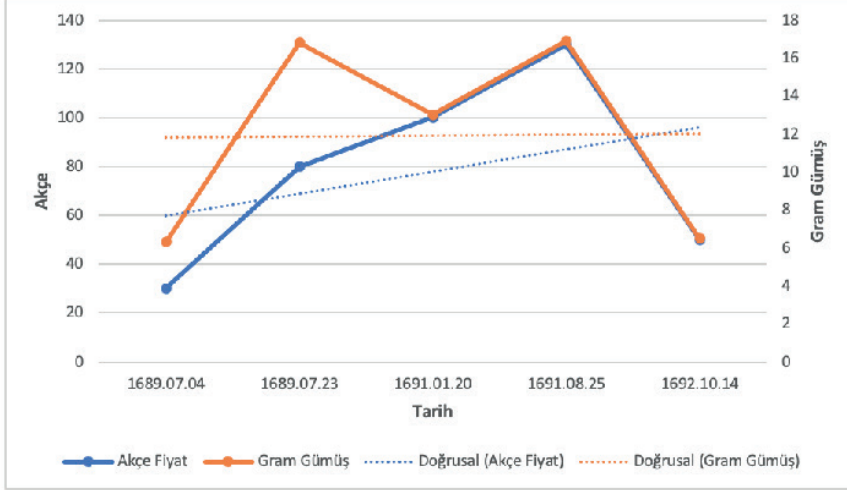
Bir diğer yakacak malzemesi olarak kütük fiyatlarına dair iki veri bulunmaktadır. 1689 yılı Ağustos ayına dair kayıta bir araba kütüğün fiyatı 80 akçe olarak belirtilmiştir ki 16,8-gram gümüşe denk gelmektedir. Bir diğer kayıt 1692 yılı Ekim ayına ait olmakla birlikte bu tarihte bir araba kütüğün fiyatı 120 akçe ve karşılığı olan 15,6-gram gümüştür. İki tarih arasında fiyatlar nominal olarak %50 artmış olsa da reel olarak %7 azaldığı anlaşılmaktadır.

Odun fiyatlarına dair yedi adet fiyat bilgisi bulunmaktadır. Bu fiyatların devletin alım fiyatı bilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Odunun birimi hem araba hem çeki olarak yer almaktadır. Aslında çoğunluk araba cinsinden ifade edilmişse de tutulan kayıtlardan bir araba odunun kapasitesinin farklı olabileceği anlaşılmaktadır. Bazı arabalar 1,5 çeki odun almakta bazıları 2 çeki odun almaktadır. Bir çekinin ileriki tarihlerde 225-kilogram olduğu bilinmektedir, bu yüzden çalışmaya konu dönemde de aynı şekilde düşünülmüştür (Kallek, Çeki, 1988). Bu şekilde odunun birimi çeki olarak hesaplandığında daha karşılaştırılabilir veri elde edilecektir. Ancak iki kayıta sadece araba olarak geçmektedir, bunlar aşağıdaki grafiklere yansıtılmamıştır, burada sadece bahsi geçecektir. 19 Ağustos 1689 tarihindeki kayda göre 1 araba odun 60 akçedir. Bir araba odun 1 çeki kapasitesinde bile olsa Temmuz ayından sonra fiyatında düşüş olduğu görülmektedir. İkinci araba cinsinden fiyat 14 Ekim 1692 tarihine aittir. İlgili kaydın başında arabası 36 paradan odun tedarik etmesi Odun Emni Mehmed Ağaya deruhde edildiği yazılmıştır. Ancak aynı tarihli kaydın devam eden sayfalarında çeşitli kazalardan tedarik edilen odunun arabasının fiyatı 100 akçe olarak kaydedilmiştir. Gerçekleşen fiyatın bu olduğu düşünülmektedir. Eğer odun eminin fiyatı üzerinden hesap yapılırsa bir çeki odunun fiyatı 54 akçe gibi bir fiyat çıkmaktadır. Bu ve aşağıdaki grafiğe yansıtılan odun fiyatlarına dair yazarın bir yorumu yoktur, sadece 20 Ocak 1691 tarihli kayıta yukarıda et ve pirinç ürünlerinde değinildiği gibi mangır ihtilalinin neticelerinden bahsedilmiştir (Doğan, 2017, s. 100, 123, 153; Ahıskalı, 2017, s. 135,136, 353; Ak, 2017, s. 54-56).

²⁶ Kınnap: sicim (Alkım, ve diğerleri, 2014, s. 652).

²⁷ Boyar: Romen asilzadeleri (Yılmaz F., Osmanlı Tarih Sözlüğü, 2017, s. 83).

Grafik 20. Bir Çeki Odunun Akçe ve Gram Gümüş Cinsinden Fiyatı

Kaynak: (Doğan, 2017; Ahıskalı, 2017; Ak, 2017)

Sonuç

Bu çalışmada XVII. yüzyıl sonlarında bir Osmanlı bürokratı olan Üsküdarî Abdullah Efendi tarafından günlük formda tutulan bir tarihten istifade edilmiştir. Bu kaynak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kutsal İttifak denilen Avrupa Devletleri ile savaş durumunda olduğu bir dönemi (1688-1693) kapsamaktadır. Eserde siyasi ve idari meselelerin dışında gerek şehirden gerek cepheden bazı ürünlere, tedarik edilmelerine ve fiyatlarına da yer verilmiştir. Oysa fiyat tarihi çalışmaları değerlendirildiğinde sahanın önde gelen çalışmaları vakıf imaret defterlerini, saray mutfağı defterlerini, kadı sicillerinde yer alan narh listelerini ve giderek daha yoğun şekilde istifade edilen terekeleri kullanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında kronikler arka planda kalan bir kaynak türüdür. Ancak bu çalışma ile dönemin tarih yazımının iktisat tarihi açısından ne kadar önemli olabileceğine dikkat çekilmiştir.

Çalışmaya konu eserde fiyatı yer alan ürünler; hayvan yemi (arpa, ot, saman), canlı hayvan (bargir, manda, deve, katır, koyun, sığır), gıda ürünleri (buğday, pirinç, un, ekme, et, kahve, kiraz, peksimet, peynir, yağ), yakacak ve diğer malzeme (kınıab, kömür, kütük, odun) şeklinde tasnif edilmiştir. Bu ürünlerin fiyatlarına ilaveten ağırlık, hacim birimleri, cinsleri ve fiyatlarına dair para birimleri de ortaya konmuştur. Ayrıca oluşturulan grafikler vasıtasıyla hem nominal hem de reel fiyatların eğilimleri tespit edilmiştir.

Vakı'at-ı Rûz-merri, fiyatlar hakkında bilgi verirken fiyatların ne kadar dalgalanabileceğini nedenleriyle birlikte ortaya koyabilmektedir. Fiyat endeksi ortaya koyan çalışmalarda da ağırlıklı fiyatlar hesaplanarak zaman, mekân gibi faktörler denkleme dahil edilmektedir. Burada narh, vakıf, saray mutfağı defterlerinin ve terekelerin ortaya koyamadığı, hesaba al(a)madığı ama bir günlüğün anlatabildiği hususlara değinmek gerekirse; ilk olarak piyasanın arz tarafı, satıcılar, tüccarlar hakkında belki tarafı da olsa tüketici bakış açısıyla bilgi sunduğunu belirtmek gerekir. Buradan hareketle, piyasada talep eden konumunda bulunan yazarın ürünlere ve fiyatlara dair görüşlerinde seçkin sınıfa mensup bir bürokrat olduğu unutulmamalıdır. Tüccarın malı karaborsaya çekmesi, saklaması, suni bir kıtlık durumu yaratarak fiyatı yukarı çekmesi, ödeme gücü yüksek zümrelere piyasa dışında satma eğilimi, devletin belirlediği kar haddiyle yetinmemeleri, hatta %10-15 oranın kâr edinmeyi ahmaklık olarak görmeleri; yazarın tüccarın iktisadi ve ticari zihniyetini anlama yolundaki en değerli katkılarını oluşturmaktadır. Fiyatların oluşmasında arz yönlü aksamaların önemli bir etken olduğu tespit edilmektedir. Arza etki eden bu faktörler; ayaklanan reaya ve haydut, eşkiya gruplarının tedarik hatlarına, yük arabalarına saldırmaları, yağmalamaları, yağma edilen topraklarda ekip biçmenin yapılamaması, yolların güvensizliğiyle birlikte tedarik zincirinin hem kara taşımacılığında hem de nehir ulaşımında bozulmasıdır. Bunlarla birlikte tüccara manevra alanı açan bir aktör de devlet olmalıdır; miri alım fiyatları ile farklılaşan piyasa fiyatları göstermektedir ki, miri zahirenin kalitesinde ve/ya yeterliliğinde eksiklik veya bir şekilde tedarik noktasında aksamalar söz konusudur. Öyle ki asker tüccarın elindeki malı talep etmekte, tüccar da piyasadaki arz yetersizliğini veya talep fazlalığını mümkün oldukça takip ederek kimi zaman da kendisi suni olarak arz yetersizliği yaratarak fiyatı yükseltmektedir. Eserde şehirdeki tüketim alışkanlıklarının aktarılmasına ek olarak ordunun menziller arasında ve/ya nehirlerden geçişlerinde herhangi bir sebepten gecikme yaşanmasının talebe dair etkileri de anlatılmıştır. Ayrıca anlaşılıyor ki tüccar sınıfı ordunun geçişleri, ordunun hareketlerini oldukça yakından takip etmişler, ürün tedarik etme konu-

sunda ve fiyatlar üzerinde buna göre karar almışlardır. İlâveten, bölgesel fiyat farklılıklarına en açıklayıcı örneği Anadolu'daki fiyatların daha mutedil olduğu, sefere, cepheye yaklaştıkça fiyatların birkaç misli arttığı üzerinden anlatılmıştır.

Bu ayrıntılı tarih yazımı, araştırmacıyı meseleleri sadece dönemin önemli olayları üzerinden okuma yüzeyselliğinden de kurtarmaktadır. Yukarıda anlatılanlar, narhın kaldırılması, bakır paranın yarattığı volatil ve enflasyonist ortam, savaş koşullarıyla birlikte düşünüldüğünde bütünlük arz etmektedir.

Bu çalışma fiyat tarihi literatürüyle birlikte ele alındığında, fiyata etki eden unsurlar; makro açıdan, salgın hastalık, kıtlık, kuraklık, sel, çekirge istilası, savaş durumu, mevsimsel etkiler; mikro açıdan söz konusu malın satıldığı ve/ya tedarik edildiği yer, piyasanın rekabet durumu, malın cinsi, kalitesi, devletin piyasaya müdahale gücü ve hem talebe hem arza etki eden insan faktörü olarak sınıflandırılabilir. Devresel dalgalanmaları ve uzun dönemli fiyat eğilimlerini yansıtmakta başarılı olan fiyat endeksleri, mikro ölçekte piyasa başarısızlıklarını, aksak piyasaları anlatmakta yetersiz kalmaktadır. Piyasa aktörlerini anlamada ve anlatmada kronikler bu açıdan tamamlayıcı niteliktedir. Vâkı'ât-ı Rûz-merre'den elde edilen bilgilerin fiyat tarihi sahasına en somut katkısı fiyatların tespiti ve karşılaştırılmasından ziyade piyasadaki fiyatların hareketliliğinin motivasyonu tespit etmektir. Bu makale de kroniklerin – tarih yazımının özelde fiyat tarihine genelde iktisat tarihi disiplinine önemli bir kaynak teşkil ettiğini göstermektedir.

Kaynakça

- Afyoncu, E. (Dü.). (2017). *Vakı'at-ı Rûz-merre III*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Afyoncu, E. (2018). *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ahıskalı, R. (Dü.). (2017). *Vakı'at-ı Rûz-merre II*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ak, M. (Dü.). (2017). *Vakı'at-ı Rûz-merre IV*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Alkım, B., Antel, N., Avery, R., Eckmann, J., Huri, S., İz, F., . . . Tietze, A. (Dü.). (2014). *Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük*. İstanbul: SEV Yayıncılık.
- Arıkan, Z. (1988). Tarih (Osmanlı). *İslam Ansiklopedisi*, 40, 66-72. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aslan, S. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna Donanması: Teşkilâtı ve Faaliyetleri (1683-1718). *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul.
- Barkan, Ö. L. (1964). Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları. *Belgeler*, I(1-2), s. 235-377.
- Barkan, Ö. L. (1970). XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri. *Belleten*, 34(136), s. 557-607.
- Baysun, M. C. (1979). Belgrad. *İslâm Ansiklopedisi*, 2, 475-485. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Beydilli, K. (1988). Yeniçeri. *İslam Ansiklopedisi*, 43, 450-462. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ceylan, P. (2016). Ottoman Inheritance Inventories As a Source For Price History. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 49(3), s. 132-144.
- Ceylan, P. (2021). Osmanlı Terekelerinden Fiyat Tarihine İlişkin Bazı Gözlemler. U. Karakoç, & A. Kaya (Dü) içinde, *İktisat Tarihinin Dönüşü* (s. 303-327). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelik, B. (2002). Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, Ş. (1988). Orducu. *İslam Ansiklopedisi*, 370-373. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Cilt 3). İstanbul: Türkiye Yayınevi.

- Doğan, M. (Dü.). (2017). *Vâkıât-ı Rûz-merre I*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Genç, M. (1988). Osmanlılar - İktisadî ve Ticarî Yapı. *İslam Ansiklopedisi*, 33, 525-532. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalcık, H. (1991). Osmanlı Metrolojisine Giriş. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*(73), s. 21-49.
- İşbilir, Ö. (1996). XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul.
- Jorga, N. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Cilt 4). (E. Afyoncu, Dü., & N. Epçeli, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kallek, C. (1988). Çeki. *İslam Ansiklopedisi*, 8, 251. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kallek, C. (1988). Kile. *İslam Ansiklopedisi*, 25, 567-570. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kallek, C. (1988). Okka. *İslam Ansiklopedisi*, 33, 338-339. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kallek, C. (1988). Şinik. *İslam Ansiklopedisi*, 39, 169-170. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kiel, M. (1988). Niş. *İslam Ansiklopedisi*, 33, 147-149. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kiel, M. (1988). Vidin. *İslam Ansiklopedisi*, 43, 103-106. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kütükoğlu, M. (1988). Narh. *İslam Ansiklopedisi*, 32, 390-391. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ocak, A. Y. (1988). Hidrellez. *İslam Ansiklopedisi*, 17, 313-315. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Orbay, K. (2007). Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar. *Kebikeç*(23), s. 85-93.
- Orbay, K. (2008). Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 48(1), s. 85-96.
- Özcan, A. (1988). Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa. *İslam Ansiklopedisi*, 26, 263-265. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öztürk, M. (1991). Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatlarının Tahlili. *Belleten*, 55(212), s. 87-100.
- Öztürk, M. (1992). Bursâda Hububat Fiyatları (1775-1840). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 7(1), s. 167-190.

- Pamuk, Ş. (2000). *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarıcaoğlu, F. (1988). Rûzname. *İslam Ansiklopedisi*, 35, 278-281. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şemseddin Sami. (2004). *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mâlî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türkmen, M. N. (2002). Kamanîçe Seferinin Lojistik Hazırlıkları. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara.
- Ununçarşılı, İ. H. (2009). *Osmanlı Tarihi III. Cilt I. Kısım (7. b.)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, F. (2019). *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması*. İstanbul: Hiper Yayınları.
- Yıldız, H. (2006). *Haydi Osmanlı Sefere*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yılmaz, C. (Dü.). (2011). Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil. *İstanbul Kadı Sicilleri*, 20. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Yılmaz, C. (Dü.). (2019). İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil. *İstanbul Kadı Sicilleri*, 56. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi ; Kültür A.Ş. Yayınları.
- Yılmaz, F. (2017). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Cilt 5)*. (E. Afyoncu, Dü., & N. Eççeli, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/1 (2023), s. 37-58

OSMANLI EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNDEN ÜRETİM FAKTÖRLERİNİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Yahya AYYILDIZ*

Özet

Ana akım iktisat teorisinin kabul ettiği ve emek, toprak, sermaye ve girişimciden oluşan faktör bileşimi ve bunların anlamı, modern dönem Avrupa toplumunun öznel koşullarından kaynaklanmıştır, yani evrensel bir nitelik sergilemez. Bu nedenle Osmanlı ekonomik sistemini açıklayabilmek için buna uygun yeni bir faktör bileşimi önermek zorunludur. Osmanlı toplumunun askerî ve reaya diye iki sınıfa ayrılmasından hareketle askerî sınıfı temsilen devlet (örgütlü emek), reaya sınıfını temsilen de emek (canlı emek), iki üretim faktörü olarak önerilebilir. Bununla birlikte üretim için gerekli olan toprak, maden, hayvan, menkul mal gibi araçlar da sermaye (birikmiş emek) başlığı altında toplanabilir. Bu makalede Osmanlı'da ikisi (emek ve devlet) "üretim aktörü", biri (sermaye) "üretim aracı" olmak üzere üç üretim faktörü olduğu öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Üretim Faktörleri, Emek, Sermaye, Devlet, Osmanlı.*

JEL Kodları: N10, N95

* Bu makale, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi'nde "Klasik Dönem Osmanlı Üretim Sistemi: Alternatif Bir Yaklaşım" başlıklı doktora tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

* Dr., yahyaayyildizkh@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1898-9518

RE-EVALUATION OF PRODUCTION FACTORS THROUGH THE OTTOMAN ECONOMIC SYSTEM

Abstract

The combination of factors accepted by the mainstream economic theory, consisting of labor, land, capital and entrepreneur, and their meaning, has arisen from the subjective conditions of modern period European society, that is, it does not exhibit a universal character. Therefore, in order to explain the Ottoman economic system, it is necessary to propose a new combination of factors suitable for it. Based on the division of Ottoman society into two classes as military and reaya, the state (organized labor) representing the military class and labor (living labor) representing the reaya class can be suggested as two production factors. In addition, means such as land, mines, animals, movable goods required for production can also be grouped under the heading of capital (accumulated labor). Thus, it was suggested that there were three factors of production in the Ottoman economic system, two of which (labor and state) were “actors of production” and one (capital) was “means of production”.

Keywords: *Factors of Production, Labor, Capital, State, Ottoman.*

JEL Codes: N10, N95

Giriş

Osmanlı iktisat tarihine ilişkin çalışmaların belki de en önemli sorunu, teori ile tarih arasındaki kopukluktur. Bu çalışmalarda iktisat teorisi nadiren kullanıldığı gibi, söz konusu çalışmalardan iktisat teorisine ait sonuçlar neredeyse hiç çıkarılmamıştır. Osmanlı ekonomik sistemiyle ilgili çift-hane, iaşecilik-gelenekçilik-fiskalizm, vergisel üretim tarzı, gaza tezi, feodalizm, Asya tipi üretim tarzı gibi kavram ve teoriler üretilmiş veya kullanılmıştır ancak bunların iktisat teorisinde bir karşılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte üretim faktörlerinin yanı sıra uluslararası ticaret gibi teorik konuların Osmanlı tarihindeki karşılıkları da aranmamıştır.¹

Teori ile tarih arasındaki kopukluk, sadece Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına ait olmayıp genel bir durumu yansıtır. Teori ile tarih arasındaki ilişki, iktisat okullarının başlıca ayırım noktalarından biridir. Bu ayırım, Alman Yeni Tarihçi Okulu'nun en önemli ismi olan Gustav von Schmoller ile Neo-Klasiklerden Carl Menger arasında 19. yüzyılda yapılan yöntem tartışmasında (methodenstreit) sergilenmiştir (Louzek, 2011: 439-463). Menger'in de içinde bulunduğu ana akım iktisat, evrensel yasalara tarihî verilerle değil akli muhakeme yoluyla ulaşır ve bu yasalarla her bir tikel olgu, tümdengelim yöntemiyle yorumlanır.² Buna karşın Tarihçi Okul ise tarihî verileri kullanır ancak buradan evrensel yasalara ulaşma peşine düşmez.³ Böylece evrensel yasalara ulaşmakta tarihî verileri kullanmayan Neoklasik Okul ile tarihî verileri kullanan ancak evrensel yasaların olmadığını iddia eden Tarihçi Okulun yaklaşımları, tarih ile teorinin birbirinden ayrışmasına yol açmıştır (Hodgson, 2002: 22; Özlem, 2012: 146).

Bu ayrışma, iktisat teorisinin geçerliliğinin evrensel düzeyde sınanmasını önlediği gibi, tarihî verilerle iktisat teorisinin zenginleşmesini de engellemiştir. Böylece iktisat bilimi, tarihsiz bir teori ile teorisiz bir tarih arasında hapsolmüştür. Hâlbuki tarihsiz teori boş, teorisiz tarih de kördür (Kant, 1993: 66).

İktisat bilimindeki bu ayrışma, iktisat teorisine ait bir konu olan “üretim faktörleri” ile “Osmanlı iktisat tarihi” örneklemini üzerinden ele alınacaktır. Böylece bir yandan ana akım iktisadın kabul ettiği üretim faktörlerinin evrensel geçerliliği sınanacak, diğer yandan Osmanlı iktisat tarihinin teoriyle ilişkisi belirlenmeye çalışılacaktır. Ancak asıl olarak Osmanlı üretim sistemini açıklamakta kullanılacak yeni bir faktör bileşimi önerilecektir.

¹ Belki de bunun bir nedeni, iktisat teorisinin modern dönemde ortaya çıkması ve modern koşulları dikkate almasıdır ancak evrensellik iddiasındaki bir bilimin “modern Avrupa” dışındaki koşulları da kapsamı gerektiği açıktır.

² Özellikle D. Ricardo ile J.S. Mill, evrenselci tutumun bariz örneklerini sunmuştur. Ancak A. Marshall'ın (2013: 24) bu konuda istisnalardan birini oluşturduğu söylenebilir. Zira kendisi, tarih ile teoriyi uzlaştırmaya çalışmış veya her ikisinin de gerekliliğini vurgulamıştır.

³ Tarihçi Okul, kendi içerisinde eski ve yeni diye ikiye ayrılır. Bilimde yasaların varlığını kabul eden ancak bunların evrensel olmadığını iddia eden Eski Tarihçi Okul, Friedrich List'in 1841 yılında yayınlanan *Das Nationale System Der Politischen Ökonomie* veya Wilhelm Roscher'in 1843 yılında yayınlanan *Grundriss* adlı eseriyle başlatılır. Buna karşın yasaların varlığını reddeden Yeni Tarihçi Okul ise Gustav von Schmoller'in öncülüğünde 1880'lerde ortaya çıkmıştır (Hodgson, 2002: 58).

1. Kullanılan Yöntemler

Bu makalede başlıca Tarihselci ve Kurumcu Okulun yöntemlerinden faydalanılmıştır. Tarihçi Okulun, empirik verilere dayanarak her toplumun tarihî gerçekliklerini dikkate alan bir yaklaşım sergilemesi, bütün toplumları tek bir kalıba sığdıran evrenselci tutum karşısında önemli bir alan açmıştır (Dilthey, 1999: 28; Weber, 2012: 103). Bu makalede mevcut üretim faktörleri bileşiminin değerlendirilmesinde ve Osmanlı üretim sisteminden hareketle yeni bir faktör bileşimi önerilmesinde tarihselci yönetime başvurulmuş, yani tarihî veya empirik verilerden hareket edilmiştir. Ancak Tarihçi Okulun bilimsel yasa karşısındaki olumsuz tutumu (Hodgson, 2002: 21) benimsenmemiştir. Bilakis empirik verilere dayanmakla birlikte daha yaygın bir düzlemde geçerli olacak faktör bileşiminin geliştirilmesi gerektiği kabul edilmiştir. Empirik verilerden hareketle tümevarım yöntemi kullanılarak zorunlu, mutlak ve kesin olan “evrensel yasalara” ulaşılamaz, ancak mümkün, görelî ve muhtemel olan “eğilim yasalarına” ulaşılabilir (Marshall, 2013: 27).

Üretim faktörlerinin yeniden tanımlanmasında Kurumcu Okul’un yaklaşımından da faydalanılmıştır. Kurumcu yaklaşıma göre bireyler, kararlarını kurumsal çerçeve içerisinde alırlar veya kurumsal yapılar bireysel kararları sınırlandırır. Kurumlar (institution) “oyunun kuralları (rule)” olarak tanımlanırken kuruluşlar (organisation) ise oyuncular olarak kabul edilmiştir (North, 2010: 10-12). Özellikle devletin bir üretim faktörü olduğu, Kurumcu Okulun birikiminden faydalanarak öne sürülmüştür. Bununla birlikte her bir üretim faktörünün içerisinde kurumsal bir boyut da olduğu kabul edilmiştir.

2. Üretim

Üretim, sadece iktisat teorisinin temel kavramı değil, aynı zamanda hayatın da etrafında döndüğü bir faaliyettir. Öyle ki üretimin, insan ile diğer canlılar arasındaki en önemli fark olduğu söylenebilir.⁴ Çünkü sadece insan üretimde bulunur ve sadece insanın çalışması emek veya işgücü olarak adlandırılır. Bu nedenle üretimi ve bunu mümkün kılan faktörleri doğru bir biçimde tespit etmek, sadece ekonomiyi değil, hayatın bütününe anlamak için de zorunludur.

Üretim, ilgili faktörlerin bir araya getirilerek insana fayda sağlayan sunulabilir mal ve hizmetlerin tüketime hazır hâle getirilme sürecini içeren toplumsal bir faaliyettir (Aren, 1990: 14).

Üretim, doğal kaynakların fiziksel ve kimyasal dönüşümüyle birlikte zaman, mekân ve sunum değişikliklerini de içerir. Sanayi üretimini merkeze alan yaklaşımlar, üretimi, sadece fiziksel ve kimyasal dönüşümle sınırlandırırken (Aren, 1990: 9-10) Marjinalist Okulla birlikte fayda kavramının merkeze alınması sonucunda hizmet sektörü de üretime dâhil edilmiştir (Hunt, 2016: 211). Böylece üretim denildiğinde hem mal hem de hizmet üretimi anlaşılmaktadır.

⁴ Bu hususta insanın, düşünme yetisi üzerinden tanımlanması akla gelebilir ancak üretmek ile düşünmek, birbirini tamamlayan ve mümkün kılan iki farklı ve simetrik faaliyettir. Üretimle birlikte insanın doğadan ayrışması, Aristo’nun tespit ettiği ve “özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü hâlin imkânsızlığı” (Özlem, 2004: 47) olarak adlandırılan mantığın üç temel ilkesinin doğmasına yol açmıştır. Böylece insan, kendi varlığının sadece kendisiyle özdeş veya doğadan farklı olduğunu kavramıştır. Dolayısıyla mantığın üç ilkesi, üretimin yol açtığı doğadan ayrışma veya doğaya hükmetme sayesinde ortaya çıkmıştır.

Doğal kaynakların fiziksel ve kimyasal dönüşümü, öncelikle bunlar hakkında bilgi birikimini gerektirir. Çünkü hayvan, bitki, akarsu, maden, Güneş ışığı, rüzgâr gibi doğal kaynaklar hakkında bilgi sahibi olunmadan bu kaynakların dönüştürülmesi veya kullanılması mümkün değildir. Bilgi birikiminin yanı sıra söz konusu kaynaklar üzerinde insanın hâkimiyeti de gerekir, çünkü elde edemediğin veya üzerinde hâkimiyet kuramadığın varlıklar, doğal kaynak değildir. Örneğin henüz tespit edemediğin milyarlarca ışık yılı uzaklıktaki meçhul bir yıldız, büyük bir enerji kaynağı olmasına rağmen hakkında bilgi sahibi olmadığın ve üzerinde hâkimiyet kuramadığın için bir doğal kaynak değildir.

İnsanın kendisi dışındaki varlıklar hakkında bilgi sahibi olması ve onlar üzerinde hâkimiyet kurması, insanı diğer varlıklardan ayırır. Böylece insan ile diğer canlılar arasında kategorik bir fark oluşur. Bu nedenle sadece insanın belirli bir işi yapması emek veya işgücü olarak adlandırılır. Benzeri bir işi yapan diğer canlıların, örneğin çift süren bir öküzün veya yük taşıyan bir atın enerji harcaması emek olarak adlandırılmaz. Bu nedenle hayvanların besin elde etmek veya başka bir amaçla yaptığı eylem, üretim olarak kabul edilmez. Üretim, genellikle avcılık-toplayıcılıkla başlatılır, hâlbuki bu, hayvanların besin toplama biçimidir. Etçil hayvanlar avcılıkla, otçul hayvanlar da toplayıcılıkla besinlerini temin ederler. İnsani bir faaliyet olan veya insanı diğer canlılardan ayıran üretim; tarım ve hayvancılıkla başlamıştır ve bunun tarihi de yaklaşık olarak M.Ö. 10 binli yıllardır.⁵

Üretim için insana fayda sağlayan mal ve hizmetlerin olması gerekir. Hiç kimsenin arzu etmediği bir varlığın enerji sarf edilerek elde edilmesi, üretim olmadığı gibi söz konusu varlık da bir mal değildir (Marx, 2011: 54), çünkü insana bir fayda sağlamamakta veya bir tüketim nesnesine dönüşmemektedir.

Bununla birlikte insana fayda sağlayan tüketim nesnesinin mübadele edilmesi değil, edilebilir olması yeterlidir. Örneğin bir çiftçinin piyasa için değil de kendi tüketimi için yaptığı çiftçilik, üretime girer. Mübadeleye konu olan mallara meta denir ve piyasa merkezci iktisat literatürü metaya vurgu yapar (Marx, 2011: 54), ancak mübadelenin ön plana alınması, antik Yunan kolonyalizminde olduğu gibi kapitalizmde de diğer toplumlardan kaynak aktarımını veya sömürüyü ima eder.

Bununla birlikte özellikle kamusal mal ve hizmetlerin piyasada mübadele edilebilir olması, bunların üretim olmadığı veya ekonomik bir değere sahip bulunmadığı anlamına gelmez. Bu nedenle piyasa fiyatının olmadığı kamusal mal ve hizmetleri ekonominin içine dâhil edebilmek için “mübadele edilebilir” değil “sunulabilir” olması yeterlidir. Mesela uyumak insana fayda sağlar ancak bir başkasına sunma imkânı olmadığı için uykunun ekonomik bir değeri yoktur. Fakat belediyenin yaptığı altyapı hizmeti, piyasada mübadele edilebilir olmamakla birlikte ekonomik değeri olan bir üretdir.

⁵ Kojin Karatani (2014: 35), Yerleşim Devrimi'ni merkeze alır ancak hayvanlar ile insanlar arasındaki ayırım noktası, bunun üzerinden çizilemez. Çünkü leylekler ve balıklar gibi göçmen hayvanlar olsa da karıncalar ve arılar gibi yerleşik hayata sahip hayvanlar da vardır. Hâlbuki üretim, insan ile hayvanı ayıran net bir ölçüdür, çünkü bu zamana kadar herhangi bir hayvanın tarım, hayvancılık, sanayi gibi bir üretimde bulunduğu görülmemiştir.

Üretimle ilgili bir başka konu da üretimin mekânıdır. Üretim genellikle işletmeye (latifundia, manor, plantasyon veya fabrikaya) hapsedilir, böylece üretimin toplumsal boyutu göz ardı edilir. Hâlbuki üretim, sadece işletmede değil, toplumsal hayatın bütünlüğü içerisinde gerçekleştirilen bir faaliyettir (Mann, 2013: 63-64). Devlet ve aile gibi toplumsal kurumlar, üretimi mümkün kılan unsurlardır. Öncelikle emek, işletmede değil ailede üretilir (Althusser, 2000: 19). Üretimin yapılabilmesi için gerekli olan altyapı hizmetleri ise çoğunlukla devlet tarafından yapılır. Aile ve devlet gibi toplumsal kurumların olmadığı koşullarda üretim de olmayacaktır. Öyleyse üretimi açıklamak, toplumsal kurumların veya organizasyonun analize dâhil edilmesini gerektirir.

3. Üretim Faktörleri

Üretim olgusunu daha belirgin bir biçimde açıklayabilmek için yukarıda bahsedilen niteliklerin yanı sıra üretimi mümkün kılan faktör bileşiminin de belirlenmesi gerekir. Üretim faktörlerinin belirlenmesi, üretim olgusunun tarihi süreç içerisinde nasıl geliştiğinin yanı sıra farklı toplumlardaki üretim yapısının tespiti açısından da gereklidir. Bununla birlikte üretim sonucunda elde edilen katma değer kimler arasında ve nasıl paylaşılması gerektiğinin belirlenmesi bakımından da önemlidir.

Sanayi Devrimi öncesinde temel üretim aracı topraktır ve bu nedenle pek çok isim, emekle birlikte sadece toprağı üretim faktörü olarak görmüştür. Üretim faktörlerini ele alan ve bunları emek ile toprak olarak belirleyenler arasında F. Quesnay gibi Fizyokratlar yer almaktadır. Quesnay, ticaret ve sanayi sektörlerinin toplam üretime net katkıda bulunmadığını, bu nedenle üretken olmadığını ifade ederek sadece tarımı üretken sektör olarak görmüş veya sadece toprağı üretim faktörü olarak değerlendirmiştir (Hunt, 2016: 73).

Ancak aynı durum Merkantilistler için geçerli değildir. J. Bodin, J. Colbert, T. Mun gibi Merkantilistler, dış ticaret fazlası vermeyi, toplam zenginliğe katkıda bulunan bir faaliyet olarak kabul etmişlerdir (Smith, 2011: 6). Bu yaklaşımlarıyla dış ticareti bir üretim faktörü olarak gördükleri söylenebilir. Bunun yanı sıra Merkantilistlere göre devlet, siyasi ve askerî gücünü kullanarak dış ticaret fazlası verilmesini ve böylece ülkenin zenginleşmesini sağlamalıdır (Smith, 2011: 25). Bu yönüyle Merkantilistlerin, devleti bir üretim faktörü olarak gördükleri söylenemese de vazgeçilmez bir yardımcı unsur olarak değerlendirdikleri açıktır.

Dış ticaret yerine sermayeyi -emek ile toprağın yanına- üçüncü bir üretim faktörü olarak yerleştirenler arasında ise A. Smith, D. Ricardo ve J.S. Mill gibi isimler bulunmaktadır. Ricardo, rantı ayrı bir gelir kalemi olarak görür ancak bunun, üretime yapılan katkıdan kaynaklanmadığını öne sürer. J.B. Say ise bir dördüncü üretim faktörü olarak girişimciyi önerir ve sermayenin geliri olan faiz ile girişimcinin geliri olarak kabul ettiği kârı birbirinden ayırır (Rima, 2008: 78). A. Marshall, üretim faktörü olarak emek, sermaye ve toprağı kabul eder ancak toprağın anlamını genişletir ve bunu doğal kaynaklar olarak tanımlar. Ayrıca bir dördüncü üretim faktörü olarak girişimci-yönetici anlamında organizasyondan bahseder (Marshall, 2013: 115).

Karl Marx ise üretim faktörlerini emek ve sermaye ya da daha doğrusu sadece emek olarak belirlemiştir. Marx, üretime katılan faktörleri değişen sermaye ve değişmeyen sermaye diye ikiye ayırır. Emek dışındaki üretim araçları değişmeyen sermayeyi oluşturur ve bunlar, üretim sürecinde değişmeden ürünün içinde yer alırlar. Buna karşın emek ise değişerek ürüne yansır. Ricardo'nun toprağın geliri olan rantı haksız kazanç olarak görmesi gibi Marx da değişmeyen sermayeyi, üretime net katkıda bulunmayan bir unsur olarak değerlendirir. Dolayısıyla ortaya çıkan değer, emeğin ürünüdür ve bu nedenle emeğin hakkıdır. Ancak değişmeyen sermayenin sahipleri, üretime net bir katkıda bulunmadıkları hâlde emeğin hakkı olan değere el koyarlar (Marx, 2011: 210).

Sanayi sonrası toplumun bir yansıması olarak bilgiyi, "üretim faktörü" formatında olmasa da katma değer üretiminin bir unsuru olarak görenler arasında Aleksey A. Rumyantsev (2015: 195), Daniel Bell (1999: XIV) ve Alvin Toffler (1981: 27) sayılabilir.

Çeşitli yazarlar farklı faktörleri kabul etmekle birlikte iktisatta yaygın olarak benimsenen ve emek, toprak, sermaye ve girişimciden oluşan faktör bileşimi, Avrupa'nın sınıfsal yapısının bir yansımasıdır. Bu konuda görüş belirten isimlerin önemli bir kısmı, aynı sınıfsal perspektifi korumuştur. Adam Smith, söz konusu sınıfsal durumu şöyle açıklar:

Her ülkenin toprağının ve emek gücünün yıllık ürününün tümü, ya da bir başka deyimle, bu bir yıllık ürünün tüm bedeli, doğal olarak üçe ayrılır: toprak rantı, emek ücretleri ve sermaye kârı. Bunlar, rantla geçinen, ücretle geçinen, kârla geçinen üç ayrı sınıfın gelirini oluşturur. Bunlar her uygar toplumun üç büyük, özgün ve köklü sınıfı olup, tüm diğer sınıfların geliri eninde sonunda bunların gelirinden gelmektedir (Smith, 1997: 211).

Adam Smith'in bahsettiği rantla, ücretle ve kârla geçinen üç sınıf; aristokrasi, proletarya ve burjuvazi olarak bilinmektedir. Ancak bu üç sınıf, diğer toplumlarda görülmediği gibi Avrupa tarihinde de sadece modern dönemle sınırlı bir geçerliliğe sahiptir. Örneğin ücretle geçinen proletarya sınıfına feodal dönemde rastlanmaz, çünkü feodal dönemin serfleri, ücretli işçi değildir. Aynı şekilde feodal sistemde toprak sahibi aristokrasi vardır ve kârla geçinen burjuvazi sınıfına da rastlanmaz. Toprak sahibi aristokrasi ise Sanayi Devrimi'yle birlikte ortadan kalkmaya yüz tutmuş ve bugün için bir sınıf olmaktan çıkmıştır.

Buna karşın Osmanlı'nın klasik döneminde toplumun yaklaşık yüzde altmış çiftçi, yüzde yirmisi göçebe çoban, yüzde yirmisi de esnaf, zanaatkâr, tüccar, memurdan oluşmaktadır.⁶ Osmanlı'da nüfusun önemli bir kısmının kendi hesabına çalışan çiftçi, çoban, esnaf, zanaatkâr ve tüccardan meydana gelmesi, Avrupa'daki sınıfsal yapıdan köklü bir biçimde ayrışmasına ve dolayısıyla üretim faktörlerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Osmanlı'da sınıfsal anlamda ne bağımlı serf, ne ücretli emek, ne mülk sahibi aristokrat ve burjuva bulunmaktadır.

⁶ Bu sınıflar içerisinde ücret karşılığı çalışanlar da bulunmaktadır ancak bunların oranı hakkında net bir sayı vermek mümkün görünmemektedir.

Öyleyse Adam Smith'in üretim faktörlerini 18. yüzyıl İngiliz toplumundan hareketle belirlemesi, evrensel bir nitelik taşımaz. Bu nedenle üretim faktörlerinin belirlenmesinde İngiliz toplumu kadar örneğin Osmanlı toplumu da dikkate alınabilir ve hatta alınmalıdır. Burada Osmanlı'ya ilişkin verilerden hareketle yeni bir üretim faktörleri bileşimi önerilecektir.

3.1. Emek ve Girişimci

Temel üretim faktörü emektir ve diğer faktörler emeğin bir sonucu veya türevidir. Diğer faktörler, emek olmadan var olamaz ve bu nedenle bir anlamda emeğe indirgenebilirler. İşgücü olarak da adlandırılan emek, nihayetinde tüketim malları üretmek için insanın zihin ve beden gücüyle ortaya koyduğu çalışmadır. Emeğin geliri ise ücret olarak adlandırılır (Aren, 1990: 15-16).

Emeğin ne olduğunun kavranabilmesi için insan dışındaki diğer canlıların ortaya koyduğu çalışmadan ayırt edilmesi gerekir. Nihayetinde hayvanlar da beden gücüyle ve ayrıca insanınki düzeyinde olmasa da bir beyin/zihin gücüyle çalışma ortaya koyarlar. Ancak emek veya işgücü denildiğinde çobanlık yapan bir köpeğin, çift süren bir öküzün, yük taşıyan bir atın veya bal yapan bir arının çalışması kastedilmez, hâlbuki insana faydalı ürünler sağlayan bu hayvanlar da bedensel bir enerji harcarlar ve az çok beyinsel/zihinsel bir muhakeme yaparlar. İşte bu noktada insanın çalışmasını hayvanın çalışmasından veya insanı hayvandan ayıran ölçünün belirlenmesi gerekir.⁷ Bu ise insanlık bilinci veya insanın dünyayı kavraması ve yorumlamasıdır ki bu yeti, "dünya görüşü" olarak adlandırılabilir. Dünya görüşü ise mitoloji, felsefe, din, ideoloji gibi insanın dünyayı yorumlama sistemlerinin hepsini içerir. Bu nedenle emek, sadece beden gücü ve zihnin pratik kullanımıyla tanımlanamaz, çünkü o zaman hayvanların çalışmasından ayırt edilemez. Dolayısıyla emek; beden ve zihnin -pratik değil- teorik kullanımını, yani dünya görüşünü içerir. Dünya görüşü ise dünyayı anlamaya yönelik geliştirilmiş yorumlar veya kurallar sistematiğidir. Bu ise D. North tarafından "kurum" olarak adlandırılan olgudur. Böylece emek, somut açıdan insan bedeninden oluşurken soyut olarak dünya görüşünden meydana gelir. Bir başka ifadeyle beden olmadan emekten bahsedilemeyeceği gibi dünya görüşü olmadan da emeği, hayvanların çalışmasından ayırt etmek mümkün değildir.

Üretim faktörlerinin belirlenmesi, Avrupa'nın sınıfsal yapısının bir ürünü olduğu için emek ile proletarya sınıfı kastedilmiş ve sadece "sabit ücretli emek"le sınırlandırılmıştır. Hâlbuki böylesi bir sınırlandırma, emek olgusunun bütünüyle kavranmasını önler. Çünkü Sanayi Devrimi öncesinde çiftçi, göçebe çoban, esnaf ve sanatkarlar gibi ağırlıkla emeğiyle geçinen ancak sabit ücretli olmayan geniş bir kitle vardır. Bununla birlikte sermayesini kullanmakla birlikte emeğini de işin içine katan ve sınıfsal perspektif dolayısıyla buradaki emeği göz ardı edilen girişimciler de bulunmaktadır.

⁷ İnsanı hayvandan ayıran ölçünün alet yapmak olduğu iddia edilmiştir ancak başka hayvanların da alet veya araç yaptıkları bilinmektedir. Kuşlar, pek çok dal parçasını bir araya getirerek yaşayabilecekleri yuvalar yaptıkları gibi arılar da bal yapmadan önce petek yapmaktadır. Şempanzelerin ise avlanmak amacıyla ilkel aletler yaptıkları bilinmektedir. Alet yapımında insanlar ile hayvanlar arasındaki farkın nitelik değil nicelik düzeyinde olduğunu ortaya koyan araştırmalar yapılmıştır (Kottak, 2002: 156).

İktisatta girişimcilik teorisinin geliştirilmesine önemli katkılarda bulunan Cantillon (2010: 74), Say (Rima, 2008: 7) ve Schumpeter (1939: 100) gibi isimler, girişimciyi risk üstlenme, organizatörlük ve yenilik yapma nitelikleriyle tanımlamışlardır. Bu nitelikler ise sadece emeğe aittir ve bu nedenle aslında farklı bir emek türünü tanımlamaktadır. Girişimci, aynı bir üretim faktörü değil; çiftçi, esnaf ve sanatkârlar gibi emek türlerinden biridir. Girişimci emeğin geliri, “değişken ücret” olarak adlandırılabilir ve standart emeğin geliri olan “sabit ücret”ten ayırt edilebilir. Girişimcilerin geliri olarak adlandırılan kârın bir kısmı aslında girişimci emeğin değişken ücreti iken diğer bir kısmı da sermayenin faizidir. Bu noktada Say’ın kâr ile faizi birbirinden ayırması oldukça isabetlidir ancak kâr, farklı bir faktör geliri değil, girişimci emeğin değişken ücretidir. İktisadi girişimlerde elde edilen ve kâr olarak adlandırılan gelirin, farklı fonksiyonların karşılığı olduğuna dikkat çeken Samuelson, kârın içerisinde girişimciliğin veya yeniliğin mükâfâtı, riskin karşılığı ve sermaye kazancı olduğunu belirtir (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 295-297).

Emek sadece sabit ücretli işçilik olarak tanımlanırsa ağırlıklı emeğiyle çalışan çiftçi, göçebe çoban, esnaf ve sanatkârlar dışarıda bırakıldığı gibi girişimcinin emeği de göz ardı edilir. Üstelik iktisadi girişimlerin hepsinde girişimci bulunmayabilmektedir ki bu durum, girişimcinin genelgeçer bir kategori olmasını ortadan kaldırmaktadır. Bugün kamu mülkiyetindeki şirketlerde, iktisat teorisinin kabul ettiği anlamda, kâr elde eden girişimci bulunmamaktadır. Bu şirketlerin mülkiyeti kamuya ait olduğu için girişimcinin kamu veya devlet olduğunu öne sürmek, girişimci tanımına uymayacaktır. İlgili şirketlerin Yönetim Kurulu başkanı veya genel müdürü de nihayetinde ücretli çalışandır ve bunlar da kâr elde eden klasik bir girişimci olarak vasıflandırılmaz.⁸

Özellikle Schumpeter tarafından dile getirilen girişimcinin ayırt edici niteliği olan yenilikler, artık büyük ölçüde, mülk sahibi girişimci tarafından değil, şirketlerin Ar-Ge birimlerinde çalışan ücretli personel tarafından geliştirilmektedir (Schumpeter, 2003: 134). Organizatörlük ve yenilikçilik gibi girişimcinin fonksiyonlarını ücretli çalışanların üstlenmesi, kâr elde eden klasik girişimci modelini ortadan kaldırmakta veya girişimcinin emek türlerinden biri olduğunu göstermektedir. Ancak klasik girişimcinin üstlendiği risk, ağırlıklı sermaye sahibinin üstünde kalmaktadır. Böylece kâr olarak adlandırılan iktisadi girişimin elde ettiği kazanç içerisinde girişimci emeğin değişken ücreti, sermayenin faizi ve yine sermayenin risk primi bulunmaktadır.

Üretim faktörlerinin belirlenmesinde sadece modern dönem İngiliz veya Batı toplumunu ölçü almak yerine Osmanlı toplumuna da bakılabilir. Eğer sınıfsal⁹ açıdan değerlendirilecek olursa Osmanlı’da askerî ve reaya olmak üzere iki sınıf vardır (Itzkowitz, 1989: 66-67). Askerî sınıf, kamu hizmeti gören ve bu nedenle kamu gelirinden pay alan kimselerdir. Buna karşın reaya ise kamu hizmeti alan ve bunun için vergi ödeyen kitledir (Tabakoğlu, 2017: 230). Osmanlı’daki iki sınıftan biri olan reaya, emeği temsil eder. Ancak toplum içerisinde

⁸ Modern dönemde bürokrasinin ön plana çıkması hususunda Weber’e (2018: 373) bakılabilir. Bürokrasi veya merkezi devletin güç kazanması, sermaye sınıfıyla birlikte girişimci sınıfın da gerilemesi anlamına gelmektedir.

⁹ Osmanlı ile Avrupa arasındaki sınıfsal karakterin farklılığına değinmek gerekir. Osmanlı’daki sınıfsal yapı meslek temelli iken Avrupa’da mülk sahipliğinden kaynaklanır. Avrupa’daki sınıflar, mülk sahipleri (patrici, senyör, kapitalist) ve mülkten yoksun bırakılanlar (proletarya) veya mülk hâline getirilenler (köle ve serf) olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı’da ise mülkün kullanımı mesleki temeldeki askerî ve reaya sınıfları arasında rakabe ve intifa olarak paylaştırılmıştır. Askerî sıfatı, mülk sahipliğini değil yapılan görevi ifade etmektedir.

çiftçi, çoban, esnaf, sanatkâr, tüccar ve toprak sahiplerinin olması, emekten ayrı bir sınıfın olduğu anlamına gelmez. Nitekim klasik dönem Osmanlı toplumunda bir sermaye sahipleri sınıfının olmadığı bilinmektedir. Ayrı bir sınıf oluşumundan bahsedebilmek için değişken ücret gelirin sahip olanların genel emek kitlesinden ayrı bir toplumsal güç odağı hâline gelmeleri ve hatta sahip oldukları bu güç dolayısıyla emek ve iktidar üzerinde otorite kurabilmeleri gerekir. Klasik dönem sonrasında, 17. ve 18. yüzyıllarda, timar sisteminin ortadan kalkıp yerine iltizam ve malikâne sistemlerinin ikame edildiği dönemlerde mültezim ve ayanların ön plana çıktığı bilinmektedir (McGowan, 2009: 759). Ancak bu dönemde bile ayanlar, emeğin kontrolünü ele geçiremedikleri gibi iktidar üzerinde de belirgin bir güç elde edememişlerdir (Keyder, 1998: 10). Dolayısıyla Osmanlı'da reaya içerisinde yer alanların hepsi, sabit veya değişken ücretli de olsa emek başlığı altında değerlendirilebilir (Aren, 1990: 16; Tabakoğlu, 2016: 67-68).

3.2. Sermaye ve Toprak

Sermaye, üretim için gerekli olan ve emek dışındaki somut ve soyut araçların tümü olarak tanımlanabilir (Aren, 1990: 15). Bunun içine tarım arazisi, bina, makine, menkul mal, patent gibi her türlü araç girer. Tarımsal üretim için arazi, sınai üretim için makine, ticari üretim için menkul mal, hizmet üretimi için patent, farklı sektörlerdeki sermayeyi oluşturur. Sermaye nihayetinde emeğin bir ürünüdür ve bu nedenle sermayeyi A. Smith “dolaylı emek”, D. Ricardo (2015: 370) “birikmiş emek” ve K. Marx (2011: 230) da “ölü emek” olarak adlandırmıştır.

Sermaye, Marx'ın (2011: 677) özel yorumuyla sadece kapitalizmle veya sanayi üretimiyle ilişkilendirilmiş ve köleci ile feodal ekonomik sistemlerde sermayeye yer verilmemiştir.¹⁰ Ancak sermaye kavramına daha kapsayıcı bir anlam yüklenebilir veya sınıfsal değil de fonksiyonel bir tanım yapılabilir.

Sermaye, üretim için gerekli bütün araçlar olarak tanımlandığında toprağın ayrı bir üretim faktörü olmadığı ortaya çıkar. Nitekim John Bates Clark (2007: 159), toprağın ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesinin 19. yüzyıl Avrupa'sının sınıfsal yapısından kaynaklandığını ve bu öznel koşullar olmasaydı sermaye başlığı altında değerlendirilmiş olacağını belirtir. Modern ekonomide edindiği yerin her geçen gün azalması nedeniyle toprağın yerine “doğal kaynaklar” kullanılmaya başlanmıştır (Marshall, 2013: 115), ancak doğal kaynaklar, toprağın işaret ettiği sınıfsal anlama sahip olmadığı gibi genellikle özel mülkiyet konusu bile değildir. Toprağın yanı sıra petrol, doğalgaz, altın, demir, orman, akarsu gibi doğal kaynaklar bugünkü dünyada ağırlıklı devletin mülkiyetindedir ve bunların gelirleri kamu bütçesi içerisinde yer alır.

¹⁰ Aslında genelgeçer “sermaye” kavramı ile Marx'ın inceleme ve eleştiri konusu yaptığı ve kapitalist sömürü sisteminin temel unsuru olarak gördüğü “kapital”i birbirinden ayırmak gerekir. Marx'ın (2015: 592) sermayenin “Nuh Nebi'den kalma biçimleri” ile kapitalist sistemdeki görünümü arasında ayırım yapmasından hareketle Anievas-Nişancıoğlu (2020: 242), bu ayırımı daha da belirginleştirir: “...sermaye” ile “kapitalizm” arasında bir ayırım yapılmalıdır. Sermaye -gördüğümüz gibi- sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkiyle tanımlanan toplumsal bir ilişkiye, kapitalizmse, sermaye ilişkisinin sistematik yeniden üretimi etrafında şekillenen, ama bizatihi sermaye ilişkisine ne tarihsel ne de mantıksal olarak indirgenebilir olmayan toplumsal ilişkilerin daha geniş bir konfigürasyonuna (ya da bütünlüğüne) atıfta bulunur.”

“Bir sınıfın sahip olduğu mülk” olarak tanımlamak yerine “fonksiyonel” olarak analiz edildiğinde sermayenin içerisinde -diğer bir faktör olan emek hariç- doğal kaynaklar ile teknoloji den oluşan iki unsur olduğu görülür. Toprak, doğal bir kaynaktır ancak insanın toprağı işleme bilgisiyle birleştiğinde tarım arazisi veya sermaye hâline gelir. Demir madeni doğal kaynaktır ancak insanın teknolojik bilgisiyle birleştiğinde makineye, yani sermayeye dönüşür. Dolayısıyla sermaye, somut (doğal kaynaklar) ve soyut (teknoloji) unsurların birleşiminden meydana gelir.

Son dönemdeki ana akım iktisat literatürü hem doğal kaynakları hem de teknoloji veya bilgiyi ayrı üretim faktörleri olarak görür, ancak bu ikisinden biri olmadığında diğeri işlevsiz kalır. Toprak, tarım teknolojisine sahip olunmadığında, bir üretim faktörü değil değersiz bir varlık hâline gelir. Tarım Devrimi’nden önce toprak bir üretim faktörü değildi, çünkü toprağı işleme teknolojisi henüz geliştirilmemiştir. Eğer toprak yoksa tarım teknolojisi de değersizleşir. Dünya dışındaki gezegenlerde tarım yapılacak bir toprak olmadığı için mevcut tarım teknolojisi işe yaramamakta veya üretimin bir unsuru olamamaktadır. Emegın insan bedeni ile dünya görüşünden oluşması gibi sermaye de doğal kaynaklar ile teknolojinin birleşmesinden meydana gelir ki bu ikisi, ayrı ayrı değil ancak birlikte bir üretim faktörü olabilmektedir.

Dünya görüşü gibi teknoloji de bütünüyle soyuttur ve insan düşüncesinin bir ürünüdür. Madenleri makineye çeviren, insanın madenler hakkındaki gözlemi, tecrübesi, bilgi birikimi sonucunda elde ettiği teknolojidir. Doğadaki hiçbir maden kendi kendine makineye dönüşmez veya makineleri ağaçtan toplamayız. İktisat teorisi, ağırlıkla “teknoloji övgüsü”yle sınırlı kalmıştır (Gürkan, 2007: 262). Öyle ki akademik unvanı veya uzmanlığı olmayan herhangi biri, elinin altındaki cep telefonuna, bilgisayara veya otomobile baktığında teknolojinin önemini anlamaktadır, ancak teknolojiyi bilimsel düzeyde açıklayacak olan, bütün bir ekonomik sistem içerisindeki konumu ve bu sistem içerisindeki diğer unsurlarla olan karşılıklı ilişkisidir.

Bu hususta Marksist öğretilerde daha sistematik bir yorum görülür. Bilindiğı gibi üretim güçleri, emek ile üretim araçlarının birleşiminden meydana gelir ve üretim araçları, mevcut teknoloji düzeyine işaret eder (Divitçioğlu, 2010: 104). Bu anlamda teknoloji, sisteme asli bir unsur olarak dâhil edilir. Ancak bu yaklaşımda teknoloji, maddenin (doğal kaynağın) bir niteliğı olarak değerlendirilir ve maddeye bağımlı bir konuma düşürülür. Hâlbuki teknoloji, maddenin bir niteliğı olmadan önce insan düşüncesinde varlık kazanır ve daha sonra maddeyle birleşir. Bu anlamda madde, teknoloji tarafından biçimlendirilir ve bu biçime göre işlev kazanır. Madde-teknoloji ilişkisinde dominant olan, görünürlük açısından madde olabilir ancak işlevsellik yönüyle teknolojidir. Dolayısıyla teknoloji, üretim araçlarının sadece işaret etmesiyle açıklanamayacak kadar önemli ve özerk bir varlığa sahiptir.

Üretim yapmak için emegın kullandığı araçların hepsi sermayeyi oluşturur. Osmanlı klasik döneminde temel üretim aracı topraktır ve bu, sermayenin asıl kısmını oluşturmuştur. Bununla birlikte ticari ve sınai sermaye de bulunmaktadır. Sermayenin büyük kısmını oluşturan toprak, tımar sisteminin uygulandığı Anadolu ve Balkanlarda iktidar ile emek arasında paylaşılmıştır. Sermayenin (tımar sisteminde tahıl ekimi yapılan arazinin) üst mülkiyetine (rakabe) devlet sahipken kullanım hakkı (intifa) emeğe aittir (İnalçık, 2003: 153). Osmanlı’da sermayenin bu paylaşımı, ayrı bir sermaye sahipleri sınıfının oluşumunu

önlemiştir. Bununla birlikte Nil ve Mezopotamya havzalarında sulamalı tarım yapılır ve bu bölgelerde ağırlıkla özel mülkiyet geçerlidir. Özel mülkiyetin yaygın olduğu coğrafyalarda bile feodal yapılar oluşmamış, toprak sahipleri ayrı bir sınıf hâline gelmemiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki kölecî, feodal ve kapitalist sömürü sistemlerinden farklı olarak Osmanlı'da sermaye, bir üretim faktörü olmakla birlikte "üretim aktörü" hâline gelmemiş, sadece "üretim aracı" olarak kalmıştır.

3.3. İktidar veya Devlet

Üretimin toplumsal bir faaliyet olduğu genellikle kabul edilmesine rağmen söz konusu toplumsallık tüm kapsamıyla değerlendirilmez ve üretim sadece işletmeye (çiftlik, atölye, latifundia, manor, fabrika) hapsedilir. Hâlbuki üretimin asli unsuru olan emeğin kendini yeniden üretimi, işletmede değil, sosyal bir kurum olan ailede gerçekleşir (Althusser, 2000: 19). Aynı şekilde üretimin yapılabilmesi için güvenliğin sağlanması, hukuk düzeninin oluşturulması ve altyapı hizmetlerinin sunulması gerekir (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 37; Smith, 2011: 289). Devletin fonksiyonlarını ifade eden bu faaliyetler, üretimin ön koşulu olduğu gibi devamlılığının da zorunlu bir şartıdır. Bu hizmetler görülmediğinde üretim ya yapılamaz ya da mevcut düzeyinde gerçekleştirilemez. Eğer bir ülkede dış güvenlik veya iç asayiş sağlanmadıysa üretim yapmak mümkün olmayacaktır. İşçi ile işveren arasındaki ilişkileri düzenleyen bir iş hukuku oluşturulmadıysa çıkacak anlaşmazlıklar, üretimi sekteye uğratacaktır. Bir işletmeye yol götürülmediyse, elektrik ve su tesisatı çekilmediyse, iletişim altyapısı kurulmadıysa ya üretim yapılamayacak ya da üretilen mallar piyasaya sunulamayacaktır. Eğer devlet olmadan üretim yapılamıyorsa veya mevcut düzeyinde gerçekleştirilemiyorsa o zaman devlet bir üretim faktörüdür. Bir devletin gerçekleştirdiği asli faaliyetler (güvenlik-hukuk-altyapı), üretimin ön ve devamlılık koşuludur ve bu anlamda "sosyal üretim" olarak adlandırılabilir. Nihayetinde devlet denilen kurum, toplumun örgütlenmiş hâlidir veya "örgütlü emek"tir.

Bugün itibarıyla özellikle gelişmiş ülkelerde devletin GSMH'dan aldığı pay, yüzde ellilere yaklaşmış durumdadır. Bir üretim faktörü olarak devleti dikkate almayan bir iktisat teorisi, ekonominin bütününe açıklamakta yetersiz kalacaktır. Ayrıca herhangi bir ürün fiyatının içerisinde doğrudan vergilerin yanı sıra KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergiler de bulunmaktadır ve vergi ne ücret ne faiz ne rant ne de kârdır. Dolayısıyla herhangi bir faktörün değil, sadece devletin payıdır. Bu nedenle devleti dikkate almayan teoriler, en temel ekonomik kavramlardan biri olan fiyat olgusunu bile açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Devletin varlığı için ülke ve nüfus gibi somut unsurların yanı sıra egemenlik (Heywood, 2012: 35) de gerekir ki bu sonuncusu, belirli bir kurallar düzenini, yani hukukun varlığını ifade eder. Egemenlik bir irade beyanıdır ve bu beyan, şifahi veya yazılı yasalarla kendini gösterir. Yasalar veya hukuk düzeni de nihayetinde soyut varlıklardır, yani bunların somut karşılıkları bulunmaz. Hukuk, devlet adlı kurumun soyut tarafıdır ve Kurumcu Okul'un gündeme getirdiği kurallara karşılık gelir. Kurumların (devletin) varlığı için kurallar (hukuk) gerektiği gibi kuralların uygulanabilmesi için de kurumların örgütlü gücü gerekir. Kısaca devlet denilen üretim faktörünün somut boyutunda ülke (belirli bir coğrafya) ve bu ülkede yaşayan nüfus bulunurken soyut kısmında ise hukuk yer alır. Bir üretim faktörü olarak devlet, ülke-nüfus ile hukukun birleşiminden meydana gelir.

Devletin ekonomideki rolü, merkantilist düşüncede oldukça önemli bir yer tutarken klasik¹¹ ve Neo-Klasik¹² iktisatta ağırlıkla göz ardı edilmiş ve nihayetinde Keynesyen iktisat tarafından tekrar gündeme alınmıştır (Keynes, 2010: 319). Ancak devlete önemli bir yer veren merkantilist ve Keynesyen okullar da bu kurumu bir üretim faktörü olarak tanımlamamıştır. Ayrıca Anayasal İktisat ve Kurumcu İktisat gibi okulların yanı sıra maliye disiplini, devleti daha fazla gündeme getirmekle birlikte bir üretim faktörü olarak değil, piyasaya gerektiğinde müdahale etmesi gereken mali bir aktör (Samuelson ve Nordhaus, 2010: 37) veya belirli iktisat politikasını uygulayan siyasi bir figür olarak değerlendirmiştir.

Ancak devletin iktisat tarafından göz ardı edilmesinin temel nedeni hem liberal hem de Marksist okulun devleti, ekonomi dışı bir aktör olarak kabul etmesidir. Liberal yaklaşım, serbest piyasa varsayımına dayanarak ekonomiyi piyasaya indirgemekte ve bu nedenle kamu hizmetlerinin piyasada alınıp satılmaması veya fiyata konu olmaması dolayısıyla kamusal üretimi ve bu üretimin elde ettiği geliri analiz dışı bırakmaktadır. Devletin elde ettiği gelir olan vergi, diğer faktör gelirlerinin hesabına yazılmaktadır. Marksist yaklaşım ise üretimi fabrikaya hapsedmesi nedeniyle devletin yaptığı üretimi göz ardı etmektedir. Üstelik devlet, maddi altyapı tarafından belirlenen, dolayısıyla edilgen bir üst yapı kurumudur.

Bu yaklaşımlara rağmen Manuela Mosca (2018: 4), iktidarın iktisadi analizlerde yer almayışının yol açtığı memnuniyetsizliğin 21. yüzyılda da devam ettiğini belirtir. Michael Mann (2013: 1), liberal kapitalistlerden Marksist sosyalistlere kadar farklı ekonomik okulların devleti yok saymasını eleştirir ve “Yeni, disiplinler arası ve bütünleşmiş -devletleri ve savaşları ihmal etmeyen- bir modern toplumlar kuramına ihtiyacımız” olduğundan bahseder. K. Galbraith (2004: 16) ise iktidarın veya devletin ekonomik analizlere asli bir unsur olarak dâhil edilmesini önermekte ve şimdiye kadar bunun yapılmayışını vahim bir eksiklik olarak görmektedir.

Devletin bir üretim faktörü olduğu, aslında bir şekilde fark edilebilen bir durumdur. Örneğin Wallerstein (2007: 65), aynı olgudan “üretim maliyetleri” diye bahseder ve bunları “personel, girdi ve vergilendirme” olarak ifade eder. Bu üç üretim maliyeti yerine bu makalede “emek, sermaye ve devlet” olarak üç üretim faktörü önerilmiştir.

Devlet, yaptığı hizmetlerin yanı sıra gerek uyguladığı hukuk sistemiyle gerekse çeşitli teşvikleri içeren politikalarla ekonominin vazgeçilmez bir unsurudur. Charles Tilly (2001: 170), devletin temel fonksiyonları arasında üretim ve dağıtım da görür. Tilly’ye göre devlet, vatandaşları arasında mal ve hizmetlerin üretimini ve dolaşımını yönlendirmek ve denetlemekle birlikte elde edilen ürünlerin bireyler arasındaki dağıtımına da müdahale etmektedir. Zaten bir hükümette yer alan bakanlıklara bakıldığında devletin ekonomideki yeri daha iyi anlaşılır. Hazine ve Maliye, Tarım ve Orman, Sanayi ve Teknoloji, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Ticaret, Turizm, Ulaştırma ve Altyapı Bakan-

¹¹ Modern iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith (2011: 13), devleti bütünüyle yok saymaz. Her ne kadar piyasanın görünmez eline vurgu yapsa da “bilim dalı olarak siyasal iktisat ... Hem halkı hem de hükümdarı zenginleştirmek amacı taşır” diyerek devletin ekonomideki rolüne atıfta bulunur.

¹² Neo-Klasik okulun kurucusu olarak görülen Alfred Marshall (2013: 115), “organizasyon”un bir üretim faktörü olduğuna dikkat çeker ancak buradaki yaklaşımı ağırlıkla şirket organizasyonu ile sınırlıdır ve daha çok girişimciliği kastetmektedir. Bununla birlikte söz konusu organizasyonlar içinde devleti de zikretmesi dikkate değerdir. Ancak sadece cümle arasında bahsedip geçmekle yetinmiş, devlet kurumu üzerinde daha belirgin ve ayrıntılı durmamıştır.

lıkları, Türkiye'deki toplam bakanlıkların yarısını oluşturmaktadır. Bu durum, devletin, siyasi bir kurum olmasının yanı sıra aynı zamanda ekonomik bir kurum olduğunu da gösterir ve devletin ekonomik rolü, siyasi rolünden daha önemsiz değildir. Üstelik devletin siyasi, askerî, sosyal ve kültürel faaliyetleri de nihayetinde vergi gelirleriyle sağlanan bir bütçeyle yapılabilmektedir.

Kamu hizmetleri, zorunlu ve bölünemez nitelikte olması nedeniyle, piyasa konusu olmadığı gibi bir fiyata da sahip değildir. Örneğin güvenlik veya altyapı hizmeti, bireylerin isteyip istememesine bakılmaksızın zorunlu olarak sunulur ve aynı zamanda bölünemez niteliktedir. Marjinalist yaklaşıma göre faktör gelirleri, her bir faktörün piyasadaki marjinal biriminin geliriyle belirlenir. Ancak Marjinalist yaklaşım, değişken maliyetlerde kullanışlı olduğu hâlde sabit maliyetlerde bütünüyle aynı sonucu vermemektedir. Bununla birlikte üretim maliyetlerinin her birimi, toplam ürüne doğrudan katkıda bulunmamaktadır. Örneğin bir fabrikadaki güvenlik elemanı, temizlikçi veya gece bekçisinin çalışması, çıktıyla doğrudan ilişkili değildir ve bu maliyetlerin marjinal biriminin sağladığı gelirden ve dolayısıyla piyasa fiyatından söz edilemez. Sabit maliyetler, makine ve işyeri binası gibi kısa dönemde değiştirilemeyen varlıklardır ancak piyasa fiyatının oluşmadığı yardımcı hizmetler de sabit maliyetlerle aynı karakterdedir. Sabit maliyetlerin kısa dönemde marjinal biriminin geliri belirlenemezken yardımcı hizmetler kategorik olarak marjinal gelire sahip değildir. İşte devletin yaptığı hizmetler de yardımcı hizmetlerle aynı kategoridedir ve marjinal gelire sahip olmaması nedeniyle piyasa fiyatının oluşmaması, söz konusu hizmetleri ekonomik değeri olmayan bir faaliyet yapmaz.

Ana akım iktisat teorisi, ekonomik değeri piyasa fiyatına indirgemekte ve piyasada fiyatı belirlenemeyen değerleri ekonomi dışına itmektir. Oysaki üretim kavramını tanımlarken "sunulabilir"likten bahsedilmişti. Devletin yaptığı bazı mal ve hizmet üretimi mübadeleye konu olmayabilir veya bunların piyasa fiyatı oluşmayabilir ama ekonomik bir değeri vardır ve bu nedenle devlet, üretici bir aktördür.

Ekonominin devleti dışlamasının bir nedeni, 19. yüzyılda bilimin uzmanlaşma amacıyla alt türlere ayrışması ve bunun sonucunda devletin siyaset bilimine terk edilmesidir. Hâlbuki 19. yüzyıla kadar ekonomi, politik bir konu olarak ele alınır. Bu nedenle ekonomi (Economics) olarak kullanılmadan önce söz konusu bilimin adı "politik ekonomi (Political Economy)"ydi. Bu kavramın kökeni ise Aristo'ya kadar uzanır. Aristo'nun bilimleri sınıflandırmasına göre ailenin davranışlarını veya ev idaresini ekonomi ele alırken toplumun yaşayışıyla politik ekonomi ilgilenirdi (Fındıkoğlu, 1946: 11). Dolayısıyla ekonomi, doğal olarak politik bir konuydu. Bilimin alt türlere ayrışarak uzmanlaşması, gerekli ve faydalı olmakla birlikte, bir bütün olan hayatı kompartümanlara ayırması da olumsuz bir yan etkidir.

Devletin dışlanması bir başka nedeni de komün toplum anlayışıdır. Bu yaklaşıma göre insanlığın ilk döneminde devlet, aile, din, mülkiyet, kölelik gibi kurumlar yoktu ve insanlar tam bir özgürlüğe sahipti. Zamanla ortaya çıkan söz konusu kurumlar, insanın özgürlüğünü ortadan kaldırdı. Ancak bu yaklaşımda özgürlükle özdeşleştirilen dönem, üretim veya insanlık öncesine aittir. Bu dönemdeki avcı-toplayıcılar, Engels (2003: 34) ve Durkheim gibi isimler tarafından da sürü (horde) olarak adlandırılır. Söz konusu kurumlar, birtakım olumsuzluklarına rağmen insan toplumlarına aittir ve sadece avcı-toplayıcı sürülerde değil, diğer hayvan sürülerinde de bu kurumlara rastlanmaz. Bu nedenle devletin olmadığı üretim öncesi dönem, insanlığın yanı sıra insani bir faaliyet olan üretim için de ölçü olamaz.

Batı merkezci iktisat teorisinin devleti bir üretim faktörü olarak görmemesinin temel bir nedeni de Batı'daki iktidarın toplumu köleleştirmesidir. Batı toplumunun antik dönemde şahsi köleliğe, feodal dönemde serfliğe veya toprak köleliğine, kapitalizmin ilk döneminde ise piyasa köleliğine mahkûm olması, Batı'da haklı bir iktidar veya devlet karşıtlığını doğurmuş ve hem liberal hem de sosyalist düşünce okulları devlet karşıtı bir pozisyon belirlemiştir. Bunun sonucunda devletsiz toplum ütopyaları Batı'da yaygın bir kabul görmüştür. Buna karşın Merkez ve Doğu'da toplumun büyük bir kısmı, tarih boyunca özgür olarak yaşamış ve devlet ile toplum arasında güvenlik-vergi karşılıklılığına dayalı bir ilişki geliştirmiştir. Dikey karşılıklılığın¹³ bir tarafı olan devlet, fonksiyonlarını bütünüyle ifa ettiğinde toplum özgür ve müreffeh yaşamış, kendinden beklenen rolü oynayamadığında ise insani felaketlerde büyük bir artış görülmüştür. Bu nedenle Merkez ve Doğu¹⁴ toplumlarında devletin daha olumlu bir anlamı vardır.

Devletin olumsuzlanmasının psikolojik nedeni veya bilinçaltı faktörü ise ilgili toplumların teolojik yaklaşımlarında yer almaktadır. Hristiyan teolojisinin, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinde olduğu gibi, Roma İmparatorluğu'nun baskısı altında gelişmesinin (Wood, 2013: 163) yanı sıra Yahudi tecrübesinin tarihin büyük bir kısmında devletten yoksun olması, devlet karşıtı yaklaşımları beslemiştir. Buna karşın Hz. Muhammed'in devlet başkanı olmasına ek olarak ilk dört halifenin İslam'da en önemli kişiler olarak kabul edilmesi, İslam toplumlarında devletin olumlu bir anlama sahip olmasına yol açmıştır.

Bütün bu gerekçelerle devlet veya örgütlü emek, bir üretim faktörü olarak tanımlanabilir. Zaten Osmanlı çalışmalarını yapan araştırmacılar, bu gerçeğe karşı karşıya kalmış ve bu durumu bir şekilde ifade etmişlerdir. H. İslamoğlu'nun *Devlet ve Köylü* adlı eserindeki yaklaşımı, faktör bileşiminin belirlenmesinde ufuk açıcı bir perspektif sağladığı gibi Osmanlı ekonomik sisteminin hangi parametreler üzerinden açıklanabileceğine dair önemli bir yol göstermiştir. İslamoğlu, bir ekonomideki iki temel üretim aktörünü (devlet ve emek) tanımlamış ve Osmanlı'yı bu iki (f)aktör üzerinden incelemiştir. İslamoğlu, bu analizinin, "günümüzde siyaseti ekonomiden soyutlayan yaklaşımlar için bir panzehir olabileceğini" ifade etmiştir (İslamoğlu, 2010: 30).

Devletin bir üretim faktörü olarak değerlendirilmesinde bir başka önemli adımı Baykan Sezer atmıştır. Sezer her ne kadar üretim faktörü olarak adlandırmasa da devleti bu anlamda kullanmış ve tanımlamıştır: "Güvenlik ve düzen, o dönem tarihi ortam göz önünde tutulursa en önemli üretim koşulları arasındadır. Devlet bu koşulları sağlamakla üretime önemli bir katkıda bulunmaktadır. Tarım kesiminde elde edilen ürün yalnızca üreticinin kendi çabası değil, aynı zamanda Devlet katkısının da bir sonucu olmaktadır" (Sezer, 1988: 75). Sezer'e göre Asur ve Ahemenişlerden itibaren devlet bir üretim faktörü hâline gelmiştir:

¹³ Karl Polanyi (1977: 35-38) antik ekonominin karşılıklılık (reciprocity), yeniden dağıtım (redistribution) ve değişim (exchange) ilkeleri üzerinden işlediğini kabul eder. Yeniden dağıtım ilkesi, devletin antik Mısır ve Mezopotamya'da ortaya çıktığı koşulları ifade eder ancak bu dönemdeki ekonomik karakteri "dikey karşılıklılık" olarak adlandırmak daha isabetli görünmektedir. Bu sayede devlet ile toplum arasındaki ilişki biçimi de belirtilmiş olmaktadır.

¹⁴ Dünyayı Doğu-Batı yerine I. Wallerstein'den esinlenerek Merkez, Batı, Doğu ve dışal bölgeler diye dörde ayırmak mümkündür. Merkezi Dünya veya kısaca Merkez; Kuzey Afrika çöllerinden Moğolistan'a, Sibiryadan Hint Okyanusu'na kadar olan çöl, sıradağlar ve bozkırlardan oluşan ve bu kıraç alanlar arasına serpştirilmiş verimli nehir vadilerinden meydana gelen bir dünyadır. Doğu'yu ise ağırlıkla Çin temsil eder.

“Bu Devletler, bölgede barışı sağlayarak ve yabancı güçlerin baskısını engelleyerek üretimin artışına önemli bir katkıda bulunuyorlardı ve bu katkılarına karşılık kendilerine gelen artı-ürün payını istiyorlardı” (Sezer, 1988: 135).

Halil İnalçık da benzeri bir yaklaşım sergiler. İnalçık (2009: 7-9), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* adlı eserinde dört ana başlık hâlinde “Ekonomik Zihniyet”, “Devlet Gelirleri ve Harcamaları”, “Devlet, Toprak ve Köylü” ile “Ticaret” konularını ele alır. Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal tarihinin incelendiği bu çalışmanın bağımsız bir bölümünün devlet gelirleri ve harcamalarına ayrılması, devletsiz bir ekonominin veya üretimin olamayacağını bir ifadesidir. Diğer bir bölüm ise bu çalışmada emek, sermaye ve devlet olarak öne sürülen üç üretim faktörünün farklı bir ifadesi olarak “devlet, toprak ve köylü” olarak ele alınmıştır.

Osmanlı toplumunun askerî ve reaya olarak ikiye ayrıldığına ve reayanın, üretim faktörlerinden emeğe karşılık geldiğine yukarıda değinilmişti. Askerî sınıf da üretim faktörlerinden devlete karşılık gelir. Osmanlı'da devlet, güvenliği sağlaması, hukuk sistemini işler kılması ve altyapı hizmetlerini sunması nedeniyle bir üretim faktörüdür ve elde ettiği vergi geliri, üretime yaptığı katkıdan kendi payına düşen kısımdır. Osmanlı'da toplanan verginin önemli bir kısmı güvenlik harcamalarında kullanılmıştır. Bununla birlikte yargı hizmetleri için olduğu gibi eğitim ve altyapı hizmetleri için de vergi tahsisi yapılmıştır. Hademe timarları diye adlandırılan dirliklerin vergi gelirleri, ağırlıkla toplumsal hizmetlerin ifasına ayrılmıştır.

Osmanlı çalışmalarının belirli bir kısmında devletin elde ettiği gelir, emeğin artı değerine el konulması olarak kabul edildiğinden sömürü diye adlandırılmıştır. Hâlbuki emek ve sermaye olmadan üretim yapılamayacağı gibi devlet olmadan da yapılamaz. Emeğin tek başına yapabileceği, üretim değil, sadece avcılık-toplayıcılıktır. Üstelik bir sömürüden bahsedilebilmesi için emeğin doyumluga mahkûm edilmesi, yani köleleştirilmesi gerekir. Zira emeğin artı değeri, doyumluk ile ücret arasındaki farktan oluşur. Osmanlı'daki emek ise köleleştirilmemiştir ve dolayısıyla doyumluk değil sabit ve değişken ücret elde etmektedir. Gerçi Büyük Kaçgunluk gibi dönemlerde emeğin artı değerine el koyan ve tekâlif-i şakka (Tabakoğlu, 2011: 336) diye adlandırılan yükümlülükler getirilmiştir ancak bu durum, kalıcı bir nitelik sergilememiş veya sistemin bir karakteri hâline dönüşmemiştir.

Devlet bir üretim faktörü olduğu için elde ettiği gelir, üretime yaptığı katkının bir sonucudur ve bu gelirin adı da vergidir. Osmanlı çalışmalarının önemli bir kısmında devletin sağladığı gelir, ağırlıkla tarımsal üretimden elde edildiği ve toprağın üst mülkiyetine sahip olduğu için kira olarak adlandırılmıştır. Hâlbuki timar sisteminin uygulanmadığı veya toprağın üst mülkiyetine devletin sahip olmadığı Arabistan, Mısır ve Kuzey Afrika'daki diğer salyaneli eyaletlerde toprak, ağırlıkla özel mülkiyete tabidir. Ancak bu eyaletlerden de öşür ve cizye gibi vergiler alınmaktadır. Ayrıca Orta Anadolu bölgesinde Anadolu Selçuklularından kalma özel mülk araziler, malikâne-divani sistemine tabidir ve bu sistemde divani payı olarak yaklaşık yüzde on oranında öşür vergisi alınmaktadır (Genç, 2003: 519). Osmanlı ülkesinin neredeyse yarısında geçerli olan özel mülk topraklardan da aynı vergilerin alınması, üst mülkiyetine sahip olunan topraklardan alınan ödentinin kira değil vergi olduğunu gösterir. Çünkü herhangi bir araziden alınan vergi, toprağın mülkiyet biçimine göre değişmemektedir (Mundy ve Smith, 2013: 32).

Burada rant ile kira arasında da ayırım yapmak gerekir. Feodalizmde emek toprağa bağlanmıştır ve bu nedenle serflikten veya toprak köleliğinden bahsedilir. Feodalizmde herhangi bir arazi satıldığında üzerinde çalışan serflerle birlikte satılırdı (Barkan, 1986: 25). Bu nedenle feodalizmdeki mülk, emek ile toprağın birleşiminden meydana gelir ve bunu tire işaretiyle birbirine bağlayarak “emek-toprak” şeklinde diğer mülk çeşitlerinden ayırt etmek gerekir. İşte rant, emek-toprağın geliridir ve sadece toprağın geliri olan kiradan ayrılır. Osmanlı’da devletin elde ettiği gelir kira olmadığı gibi rant da değildir, çünkü emek, toprağa bağlanmamış veya serfleştirilmemiştir.

Üretim faktörleri “emek, devlet ve sermaye” ya da “canlı emek, örgütlü emek ve birikmiş emek”ten meydana gelir. Ancak burada üretim faktörlerini de “üretim aktörleri” ve “üretim aracı” olarak kendi içinde ikiye ayırmak gerekir. Canlı emek ile örgütlü emek, üretim aktörlerini oluşturur, birikmiş emek ise üretim aracıdır. Bu durum sadece üretim sistemlerinde geçerlidir ve sömürü sistemlerinde sermaye, üretim aracı olmaktan çıkıp üretim aktörü hâline gelir. Bu ise sermaye sahiplerinin ayrı bir sınıf olduğunu ve emek ile devlet üzerinde otorite kurduğunu gösterir.

Bir üretim sistemi olması nedeniyle Osmanlı’da sadece iki aktör vardır ve bunlar da emek ile devlettir. Timar sisteminin geçerli olduğu bölgelerde sermaye üzerinde örgütlü emeğin üst mülkiyeti (rakabe) ile canlı emeğin kullanım hakkı (intifa) bulunmaktadır. Sermayenin bu paylaşımı dolayısıyla ayrı bir sermaye sahipleri sınıfı ortaya çıkmamıştır. Osmanlı sistemi, ciddi kriz ve tehditlerle karşılaştığı dönemlerde bile sermaye sahiplerinin bir aktör hâline gelmesine müsaade etmemiştir. Özel mülkiyetin geçerli olduğu salyaneli eyaletlerde de aynı durum geçerlidir ve bir mülk sahipleri sınıfından bahsedilemez.

Ana akım iktisadın benimsediği faktör bileşimi benimsendiğinde Osmanlı da dâhil bütün toplumların, tarihî dönemlerine göre patrici-pleb, senyör-serf, kapitalist-proleter diye sömürüye dayalı iki ayrı sınıfa ayrıldığı kabul edilmiş olmakta veya kabul edilmek zorunda kalmaktadır. Sipahiye senyöre, reayayı serfe benzeten feodalizm tezinin arka planında söz konusu faktör bileşimi yatmaktadır. Hem mevcut faktör bileşimini kabul edip hem de Osmanlı’nın sömürü temelli sınıfsal bir yapıya sahip olmadığını iddia etmek bir çelişkidir. Bu iki iddia aynı anda doğru olamaz. Eğer Osmanlı’nın senyör ve serf benzeri bir sınıfsal yapıya sahip olmadığı iddia edilecekse buna uygun faktör bileşiminin de önerilmesi gerekir. Aksi takdirde söz konusu iddia hem tutarsız hem de bilimsel temellerden yoksun olacaktır.

Sonuç

İktisat teorisinin kabul ettiği “emek, toprak, sermaye ve girişimci”den oluşan faktör bileşimi, modern dönem Avrupa toplumunun sınıfsal yapısını yansıtmaktadır. Ancak bu durum, bütün toplumlara kapsamadığı gibi farklı dönemlerdeki Avrupa toplumunu bile açıklayamamaktadır. Çünkü sermayedar ve girişimci, feodal dönemde olmadığı gibi toprak da sanayi döneminde bir üretim faktörü olmaktan uzaklaşmıştır. Ayrıca emeğin ücretli işçilik olarak tanımlanması da tarihsel bir durum olup evrensel bir olguyu ifade etmez, çünkü feodal dönemde ücretli işçilik bulunmamaktadır.

Diğer toplumlarda da açıklayabilecek genel geçer bir faktör bileşimi için teorideki Avrupa’ya özgü kısımların ayıklanması gerekir. Öncelikle emek, sanayi toplumunu yansıtırçasına sadece sabit ücretli işçilik olarak tanımlanmamalıdır. Çünkü çiftçi, göçebe çoban, esnaf ve sanatkârlar gibi değişken bir gelire sahip olan ve bağımlı olarak çalışmayan geniş bir emek kitlesi de bulunmaktadır. Böylesi bir emek kitlesinin dikkate alınabilmesi için emeğin geliri olan ücretin, sabit ve değişken olarak ayrılması ve değişken gelire sahip olanların da emek başlığı altında değerlendirilmesi gerekir.

Sermaye kavramı da sadece modern dönem kapitalist girişimcinin sahip olduğu üretim araçları olarak tanımlanmamalı ve örneğin Sanayi Devrimi öncesindeki üretim araçlarını da kapsamalıdır. Bunun için toprak ayrı bir üretim faktörü olarak tanımlanmak yerine sermaye başlığı altında değerlendirilebilir. Zaten toprak, günümüzde bir üretim faktörü olmaktan çıkmıştır ve bu nedenle toprak yerine doğal kaynaklar kullanılmaktadır. Ancak doğal kaynaklar da sermayenin bir parçasıdır.

İktisat teorisinin belki de en çok ihmal ettiği konu, devletin ekonomideki rolüdür. Merkantilist ve Keynesyen okullar iktisadi hayatta devleti daha çok ön plana çıkarsalar da bir üretim faktörü olarak değil sadece yardımcı bir unsur olarak değerlendirmektedir. Hâlbuki devleti dikkate almadan ve iktisadi analizlere asli bir unsur olarak dâhil etmeden herhangi bir iktisadi olayı açıklamak mümkün değildir. Bugün GSMH’nın neredeyse yarısı devletler tarafından vergi olarak toplanmakta ve bundan daha fazlası (bütçe açığı nedeniyle) yatırım ve hizmet üretimi olarak harcanmaktadır. Herhangi bir ürünün fiyatında KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergiler de bulunmaktadır ve bunlar mevcut faktör gelirlerinden (ücret, rant, kâr, faiz) hiçbirini değildir. Dolayısıyla devleti dikkate almayan teoriler ne GSMH’yı ne de fiyat olgusunu açıklayabilmektedir. Devlet; güvenliği sağlayarak, hukuk sistemini oluşturup uygulayarak ve altyapı hizmetlerini sunarak bir ekonominin var olmasını ve devamını sağlamaktadır. Güvenliğin sağlanmadığı, hukuk sisteminin oluşturulmadığı ve altyapı sisteminin kurulmadığı koşullarda herhangi bir ekonomik faaliyet de mümkün olmayacaktır. Bu nedenle devlet bir üretim faktörüdür ve elde ettiği vergi geliri, üretime yaptığı katkıdan kendi payına düşen kısımdır.

Üretim faktörleri, somut unsurlar ile bütünüyle insan düşüncesine ait olan soyut kuralların birleşiminden meydana gelir. Kurumcu Okul’un yaklaşımından faydalanarak her bir üretim faktörüne içkin olan bir kurumun bulunduğu öne sürülmüştür. İnsan bedeni ile dünya görüşünün sentezinden emek, doğal kaynaklar ile teknolojinin birleşiminden sermaye, ülke-nüfus ile hukukun birleşiminden ise devlet meydana gelir. Böylece üretim faktörlerinde “dünya görüşü, teknoloji ve hukuk” olmak üzere üç kurum bulunmaktadır.

Üretim faktörleri, mevcut iktisat teorisi tarafından genellikle tek boyutlu olarak tanımlanmaktadır. Örneğin emek ile sadece insan bedeninin çalışma gücü veya sermaye ile sadece üretilen maddi varlık kastedilmektedir. Bu tek boyutlu yaklaşım, emek bağlamında, insan ile hayvanın çalışmasını birbirinden ayırmakta yetersiz kalmaktadır. Aynı şekilde sermaye bağlamında doğal kaynaklar ile teknolojinin karşılıklı etkileşimini veya sistem içerisindeki konumlarını belirleyememektedir.

Osmanlı ekonomik sisteminde askerî ve reaya olmak üzere meslek temelli iki sınıfın bulunması, sermayenin ise üretim aktörlerine tabi olmasından hareketle, üretim faktörleri yeniden tanımlanmıştır. Reaya sınıfını temsilen “emek”, askerî sınıfı temsilen “devlet” ve bütün üretim araçlarını kapsayan “sermaye” olmak üzere üç üretim faktörü olduğu öne sürülmüştür.

Osmanlı’da sabit ve değişken ücretin sahibi olan emek özgürdür ve devlet de özgür emekten dikey karşılıklılık çerçevesinde tahsil edilen vergiyle finanse edilir. Bu sistemde sermaye sahipleri, emek ve devlet üzerinde otorite kurarak ayrı bir sınıf hâline gelmez. Dolayısıyla Osmanlı üretim sisteminde ikisi üretim aktörü biri de üretim aracı olmak üzere üç üretim faktörünün bulunduğu, bunların da “emek, sermaye ve devlet” veya “canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emek” olduğu öne sürülmüştür.

Osmanlı’dan hareketle önerilen ve “emek, sermaye ve devlet”ten oluşan faktör bileşimi, sadece Osmanlı’yı değil, Avrupa da dâhil farklı tarih ve coğrafyalardaki diğer ekonomik sistemleri de açıklayabilecek bir kapsama sahiptir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Y. Alp ve M. Özişik, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anievas, A., ve Nişancıoğlu, K. (2015). *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Aren, S. (1990). *Ekonomi El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Barkan, Ö.L. (1986). Türk Hukuk Tarihine Giriş (VIII). *BTTD*, 22.
- Bell, D. (1999). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Cantillon, R. (2010). *An Essay on Economic Theory*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Clark, J.B. (2007). *Essentials of Economic Theory*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Dilthey, W. (1999). *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. (D. Özlem, Çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Engels, F. (2003). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Ankara: Eriş Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. (1946). *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Galbraith, K. (2004). *İktidarın Anatomisi*. (R. Dikmen, Çev.), İstanbul: Hece Yayınları.
- Genç, M. (2003). Mâlikâne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVII, (ss. 516-518) içinde. Ankara: TDV Yayınları.
- Gürkan, C. (2007). Veblen, Schumpeter ve Teknoloji. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* (ss. 237-282) içinde, Ankara: İmge Kitabevi.
- Heywood, A. (2012). *Siyasetin Temel Kavramları*. (H. Özler, Çev.), Ankara: Adres Yayınları.
- Hodgson, G.M. (2002). *How Economics Forgot History*. New York: Taylor and Francis.
- Hunt, E.K. (2016). *İktisadi Düşünce Tarihi*. (V.U. Aslan, Çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Itzkowitz, N. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*. (İ. Özel, Çev.), İstanbul: Çıdam Yayınları.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*. (R. Sezer, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I. (H. Berktaş, Çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İslamoğlu, H. (2010). *Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. (A. Yardımlı, Çev.), İstanbul: İdea Yayınevi.
- Karatani, K. (2014). *The Structure of World History*. Durham ve London: Duke University Press.
- Keyder, Ç. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?. Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım (ss. 1-16)* içinde. (Z. Altok, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keynes, J.M. (2010). *Genel Teori*. (U.S. Akalın, Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Kottak, C.P. (2002). *Antropoloji*. (S.N. Altuntek ve diğerleri, Çev.), Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Louzek, M. (2011). The Battle of Methods in Economics. *American Journal of Economics and Sociology*, 70(2), 439-463.
- Mann, M. (2013). *Devletler, Savaş ve Kapitalizm*. (S. Türkoğlu, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Marshall, A. (2013). *Principles of Economics*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Marx, K. (2011). *Kapital*, c. I. (M. Selik ve N. Satlıgan, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2015). *Kapital*, c. III. (M. Selik ve E. Özalp, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- McGowan, B. (2009). Âyanlar Çağı, 1699-1812. Halil İnalçık (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (ss. 759-884)* içinde, c. II. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mosca, M. (2018). *Power in Economic Thought*. London: Palgrave.
- Mundy, M., ve Smith, R.S. (2013). Mülk Siyaseti, *Osmanlı Suriye'sinde Hukuk Yönetim ve Üretim*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- North, D.C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. (G.Ç. Güven, Çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Özlem, D. (2004). *Mantık*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.
- Polanyi, K. (1977). *The Livelihood of Man*. New York: Academic Press.

- Ricardo, D. (2015). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rima, I.H. (2008). *Development of Economic Analysis*. London ve New York: Routledge.
- Rumyantsev, A.A. (2015). Post-industrial Technological Mode of Production. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5, 194-201.
- Samuelson, P.A., ve Nordhaus, W. D. (2010). *Economics*. New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Schumpeter, J.A. (1939). *Business Cycles*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J.A. (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London ve New York: Routledge.
- Sezer, B. (1988). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Smith, A. (1997). *Ulusların Zenginliği*, c. I. (A. Yunus ve M. Bakırcı, Çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Smith, A. (2011). *Ulusların Zenginliği*, c. II. (M. Saltoğlu, Çev.), Ankara: Palme Yayıncılık.
- Tabakoğlu, A. (2016). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2017). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2011). Tekâlif. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, (ss. 336-337) içinde. Ankara: TDV Yayınları.
- Tilly, C. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*. (K. Emiroğlu, Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.
- Toffler, A. (1981). *Üçüncü Dalga*. (A. Seden, Çev.), İstanbul: Altın Kitaplar.
- Wallerstein, I. (2007). *Avrupa Evrenselciliği*. (S. Önal, Çev.), İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Weber, M. (2012). *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*. (V.S. Ögütte, Çev.), İstanbul: Küre Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve Toplum*, c. I. (L. Boyacı, Çev.), İstanbul: Yarın Yayıncılık.
- Wood, E.M. (2013). *Yurttaşlardan Lordlara*. (O. Köymen, Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/1 (2023), s. 59-78

MENA BÖLGESİ GÜNEŞ ENERJİ POTANSİYELİ*

Mehmet ATAŞ**
İdris SARISOY***

Özet

Bu çalışmanın amacı, fosil enerji kaynakları çevreyi olumsuz etkileri ve dışa bağımlı ülkeler için enerji arz güvenliği riski nedeniyle her geçen gün yenilenebilir enerji üretiminin artmasına bağlı olarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerindeki yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş enerji potansiyelinin ortaya konmasıdır. Güneş enerji potansiyeli bakımından dünyanın en önemli bölgelerinden biri olan MENA ülkelerinde bu konuda kayda değer yatırımlar vardır. Güneş enerjisi yatırımları, belli bir dönem sonra tükeneceği belirtilen fosil enerji kaynakları için son derece önemli bir alternatif oluşturma potansiyeli taşımaktadır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda MENA bölgesi güneş enerji potansiyelinin dünya ortalamasından yüksek olduğunun yanı sıra en yüksek güneş enerjisi potansiyeline sahip ülkenin Mısır, en düşük potansiyele sahip ülkenin ise Lübnan olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Güneş Enerji Potansiyeli, Yenilenebilir Enerji, MENA*
JEL Sınıflandırması: O13, Q42, Q47

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalı Doktora Programında devam eden "MENA Ülkelerindeki Güneş Enerji Yatırımlarının Finansman Maliyetlerinin Farklı Finansman Modellerine Göre Analizi" başlıklı doktora tez çalışmasından yararlanılarak üretilmiştir.

** Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, mehmet.atas@marun.edu.tr, ORCI: 0000-0003-2531-3364

*** Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, isarisoy@marmara.edu.tr, ORDIC: 0000-0002-6682-1958.

THE SOLAR ENERGY POTENTIAL OF MENA REGION

Abstract

The aim of this study is to reveal the solar energy potential from renewable energy sources in the Middle East and North Africa (MENA). Due to the negative effects of fossil energy sources on the environment and the risk of energy supply security for foreign-dependent countries, the increase in renewable energy production continues day by day. There are significant investments in this regard in MENA countries, which has one of the most important regions of the world in terms of solar energy potential. Solar energy investments have the potential to create an extremely important alternative to fossil energy sources, which are stated to be depleted after a certain period. As a result of the evaluations, it is seen that the solar energy potential of the MENA region is higher than the world average, and the country with the highest solar energy potential is Egypt, and the country with the lowest potential is Lebanon.

Keywords: *Solar Energy Potential, Renewable Energy, MENA*

JEL Classifications: O13, Q42, Q47

Giriş

Sanayi devrimi ile hızlı bir sanayileşme sürecine giren dünyada enerji ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Enerji talebi her ne kadar sanayileşme süreciyle birlikte artmaya başlasa da sanayileşme öncesinde insanlar birçok alanda enerjiye ihtiyaç duymaktaydı. Önceleri üretim, insan ve hayvan gücü ile yapılırken zamanla su ve rüzgâr gücü keşfedilerek, üretimde kullanılan enerji yapısı değişmeye başlamıştır. Özellikle değirmenlerde, evlerde ve demir işleme atölyelerinde kullanılan su ve rüzgâr enerjisi buna örnek gösterilebilir.

Sanayi devrimi ile birlikte makineleşmede artış başlamış ve ilk olarak buhar gücü ile çalışan makineler icat edilmiştir (Sezgin ve Budak, 2022: 84) Bu makineler için gerekli olan yüksek miktardaki enerji fosil yakıtlardan sağlanmıştır. Fosil yakıtlardaki yüksek enerji potansiyeli, iktisadi gelişmenin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Fosil yakıtlardan elde edilen enerji, ilk aşamada iktisadi kalkınmanın kısa zamanda gerçekleşmesinde çok önemli rol oynarken, zamanla bu enerji kaynaklarının tüketiminden ortaya çıkan küresel ısınma, çevre kirliliği gibi birçok olumsuz sonuca neden olmuştur (Akova, 2008: 33). Fosil yakıtların tüketimi sonucunda meydana gelen CO2 emisyonunun mevcut sera gazlarının %76'sını oluşturduğu görülmektedir (IEA, 2012). Bu sera gazı artışına bir çözüm bulmak için bir araya gelen birçok ülkenin 1997 yılında Kyoto Protokolünü imzalaması ile birlikte yenilenebilir enerji vurgusu yapılmış ve gelişmiş ülkelerin karbon dioksit emisyonunu sınırlamaya yönelik bir dizi yükümlülükler açıklanmıştır (Silva, 2011: 2). Ayrıca, fosil yakıtların tükenmeye başlaması ve enerji arz güvenliğindeki sıkıntılarla birlikte alternatif enerji kaynaklarının önemi artmıştır. Bunlardan en önemlilerini yenilenebilir enerji kaynakları oluşturmaktadır.

Dünya genelinde bu enerji dönüşümü ile ilgili birçok adım atılmaktadır. Birleşmiş Milletler'in Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SGD) arasında 7. hedef olarak belirlenen "Uygun fiyatlı ve Temiz enerji" hedefi kapsamında 2030 yılı hedefleri belirlenmiştir. Bu hedefler kapsamında ; modern enerjiye evrensel erişim, toplan enerji tüketiminde yenilenebilir enerji tüketiminin payının artırılması, enerji verimliliğindeki iyileşmenin iki katına çıkarılması, 2020 yılı itibarı ile herkese modern ve sürdürülebilir enerji hizmetleri sunabilmek için altyapının genişletilmesi ve teknolojinin geliştirilmesi için en az gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan küçük ada devletleri ve gelişmekte olan kara ile çevrili ülkeler için 100 milyar ABD doları destek olunması bulunmaktadır (UN, 2022).

Kullanım bakımından mazisi çok eskilere dayanan yenilenebilir enerji kaynakları günümüz insanları için alternatif enerji kaynaklarının en başında gelmektedir. Özellikle iklim anlaşması ile birlikte getirilen CO2 emisyon salınımlarının azaltılmasına yönelik uygulamalarla birlikte yenilenebilir enerji kaynakları her geçen gün daha da önemli hale gelmiştir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına bakıldığında, özellikle MENA gibi global ısınım ve güneş ışını alma süresi açısından avantajlı olan bölgeler için güneş enerjisi ön plana çıkmaktadır (Jalilvand, 2012: 4). Güneş enerjisinin sınırsız ve kaynağının ücretsiz olması hasebiyle MENA gibi konum avantajı olan bölgelerde yatırımcıların karlılığı artmakta ve bu sayede enerji teknolojilerinin gelişimi sağlanmaktadır.

Son dönemlerde meydana gelen enerji tüketimindeki artış neticesinde ihtiyaç duyulan enerji için güneş enerjisi önemli bir alternatif sağlamaktadır. Özellikle elektrik iletimi için

gerekli olan aktarım şebekesine ihtiyaç duymayan ve gerekli enerjiyi enerjinin gerekli olduğu yerde üretebilme avantajına sahip güneş enerjisi önemli bir avantaj sağlamaktadır (Prasad vd., 2016: 588). Bu bağlamda değerlendirildiğinde MENA bölgesinde fosil kaynak bağımlılığının azaltılması ve çevre dostu enerjiye geçişin sağlanması için güneş enerjisi önemli bir kaynak haline gelmektedir.

Enerji üretiminin en önemli belirleyicilerinden biri, enerji kaynağı potansiyelidir. Enerji yatırımlarının başlaması ve devamı, belli bir düzeyde enerji üretimi sonucunda elde edilecek kar ile mümkündür ve süreklilik kazanır. Enerji rezerv-potansiyel tespitinden sonra enerji üretim kararı netleşebilir. Bu tespitten hareketle, güneş enerjisi bakımından önemli bir potansiyeli sahip olduğu kabul edilen MENA bölgesindeki güneş enerjisi potansiyelinin ülkeler düzeyinde ortaya konması bu çalışmanın temel amacını oluşturmakta ve “MENA ülkelerinin güneş enerji potansiyelinin hangi düzeyde olduğu” çalışmanın cevabını aradığı temel soru olacaktır. Çalışmada, elde edilen istatistik veriler amaca uygun şekilde düzenlenecek ve ilgili veriler ışığında araştırmanın temel sorusuna yanıt bulunacaktır.

Çalışma üç temel bölümden oluşacaktır. Bunlardan ilkinde yenilenebilir enerji ve güneş enerjisinin kavramsal çerçevesinin yanı sıra dünyada güneş enerjisi kapasitesi ve potansiyeli incelenirken; ikinci bölümde konu ile ilgili yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise MENA bölgesi güneş enerjisi kapasitesi ve potansiyeli ele alınacaktır. Ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesi ise çalışmanın sonuç bölümünde yer alacaktır.

1. Dünya’da Güneş Enerjisi

Enerji kaynakları, doğada hazır bulunan (petrol, kömür, doğalgaz, rüzgâr, güneş vb.) birincil enerji kaynakları ve birincil enerji kaynaklarının fiziksel olarak değişim geçirmesi ile meydana gelen (elektrik, hidrojen, vb.) ikincil enerji kaynakları olmak üzere ikiye ayrılır. Birincil enerji kaynakları da kendi içerisinde yenilenemeyen (petrol, doğalgaz, kömür vb.) ve yenilenebilir enerji kaynakları (rüzgâr, hidro, güneş, vb.) olarak ikiye ayrılmaktadır. Yenilenemeyen enerji kaynakları, kullanımları durumunda tükenen ve bir daha kullanılamayan enerji kaynakları iken yenilenebilir enerji kaynakları ise tükenmeyen ve defalarca kullanılabilen kaynaklardır (Adıyaman, 2012: 8).

Yenilenebilir enerji kaynakları güneşten dünyaya yansıyan ışık ve sıcaklığın etkisi ile meydana gelen doğa olaylarından kaynaklanmaktadır. Güneşin çekirdeğinde yer alan hidrojen gazının helyum gazına dönüşmesi ile meydana gelen füzyon işlemi neticesinde güneşte sürekli olarak bir ışıma enerjisi ortaya çıkmaktadır. Güneşte meydana gelen bu kimyasal reaksiyonların sürekliliği sayesinde güneş sürekli bir füzyon reaktörü görevi görmektedir. Bu süreçte bir saniyede yaklaşık 386x106 EJ (Eksa Joule) (1 EJ: 22,7 MTEP) enerji üretilmekte ve bu enerji ışıma şeklinde uzaya yayılmaktadır. Dünyadan daha eski olan güneşin bu işleme milyonlarca yıl daha devam edeceği düşünülmektedir. Bu özelliği ile güneş sınırsız bir enerji kaynağı niteliği taşımaktadır (Canka ve Kılıç, 2015: 30). IEA (2011) raporuna göre 90 dakika içerisinde dünyaya gelen güneş ışını enerjisi dünyanın 1 yıllık enerji ihtiyacını karşılayabilmektedir.

Hem temiz enerji kaynağı hem de tükenmeyen bir kaynak olması açısından yenilenebilir enerji kaynakları her geçen gün daha da önemli hale gelmektedir. Yenilenebilir enerji

kaynaklarından güneş enerjisi üretimi, PV ve CSP yöntemleri ile gerçekleştirmektedir. PV yönteminde yarı iletken maddeden yapılan güneş pilleri yüzeylerine düşen güneş enerjisini doğrudan elektrik enerjisine dönüştürmektedir. Bu sayede güneşten yansıyan enerji yüklü fotonlar doğrudan elektrik enerjisine dönüşmektedir (Akova, 2008: 29). İkinci bir yöntem olan CSP'de ise geniş bir alanda kurulan aynalar ve güneş takip sistemleri güneşten gelen ışınları tek bir noktaya yönlendirilerek klasik enerji santrallerinin (buhar türbini vb.) ihtiyaç duyduğu ısıyı sağlayarak enerji üretir (enerji.gov.tr).

Gelişen teknoloji ve refah düzeyinin artışı ile her geçen gün enerjiye olan talep artmaktadır. Günümüz dünyasında enerji kaynaklarına sahip olmak ülkeler için önemli bir güç kaynağı haline gelmiştir. Özellikle 1973'te meydana gelen petrol krizi ile birlikte enerji bağımlılığı olan ülkelerin alternatif enerji kaynaklarına yönelimleri hızlanmıştır. Fosil yakıtlara bağımlılığın meydana getirdiği çevresel zararlar, küresel ısınma, fosil yakıtların tükenme riski ve iklim değişikliği gibi konular alternatif enerji kaynaklarına yönelimi daha da hızlandırmıştır. Enerji bağımlılığı olan ülkelerin enerji arz güvenliğini sağlamak, sürdürülebilir enerji politikalarına sahip olmak ve dışa bağımlılığı azaltmak için yenilenebilir enerji kaynakları stratejik bir konu haline gelmiştir (Martinopoulos ve Tsalikis, 2018: 802).

Yenilenebilir enerjinin stratejik önemini kavrayan ülkeler, bu alanda gerekli hukuki düzenlemeler yapmışlar, yatırımların desteklenmesi için hibe-teşvik, yatırım kredileri ve alım garantileri gibi mekanizmalarla daha hızlı bir gelişme elde etmişler; yatırımlar da yoğun olarak güneş enerjisi ve rüzgâr enerjisi alanlarında gerçekleştirilmiştir.

Dünya genelinde yenilenebilir enerji üretiminin bir önceki yıla göre %9,1 artarak 2021'de 257 GW'a ulaştığı görülmektedir. Bu artışta 133 GW (+%19) artışla güneş enerjisi en yüksek artışı gösterirken, onu sırası ile 93 GW (+%13) ile rüzgâr enerjisi, biyoenerji 10 GW (+%8), hidroelektrik enerji 19 GW (+%2) ve jeotermal enerji 1,6 GW takip etmektedir. Dünyada yenilenebilir enerji üretimine bakıldığında ise; güneş ve rüzgâr enerjisinin 2021 yılında yenilenebilir enerji kapasitesi artışında, net yenilenebilir enerji ilavelerinin %88'ini oluşturarak dünya genelinde en yüksek artışı gösterdiği görülmektedir. 2019 yılında güneş ve rüzgâr enerji üretiminin sırasıyla %23 ve %12 arttığı görülürken, bu iki enerji kaynağının 2015'ten bu yana yenilenebilir enerji üretiminin %71'ini oluşturarak en büyük paya sahip oldukları görülmektedir (IRENA, 2022a). Yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam nihai enerji tüketimindeki payı 2019 yılında yüzde 17,7'ye ulaşarak 2010 yılına göre yüzde 1,6 puan artmıştır (UN, 2022).

Dünyada yenilenebilir üretim kapasitesine bakıldığında ise 2020 yılında 261 GW (+%10,3) artışın olduğu görülmektedir. Kapasite artışında güneş enerjisinin 127 GW (+%22) artış ile ilk sırada yer aldığı, bunu sırasıyla 111 GW (+%18) ile rüzgâr enerjisi, hidroelektrik enerji 20 GW (+%2), biyoenerji 2 GW (+%2) ve jeotermal enerji 164 MW ile takip etmektedir. Güneş ve rüzgâr enerjisi net yenilenebilir ilavelerin %91'ini oluşturarak en büyük paya sahip oldukları görülmektedir. Bu büyüme ile 2020 yılına kadar meydana gelen net yenilenebilir ilave enerji kapasite artışı meydana gelmiştir (IRENA, 2022a, IRENA, 2022b).

Sonsuz bir enerji kaynağı olan güneş enerjisi aynı zamanda çevre dostu ve yenilenebilir enerji kaynağıdır. Özellikle fosil yakıtlar açısından fakir olan ülkeler için alternatif enerji kaynaklarının başında gelmektedir. Dünyada 100'den fazla ülkede kullanılan güneş enerjisi yenilenebilir enerji kaynakları arasında en hızlı büyüyen enerji üretim teknolojilerine sahip-

tir. Güneş enerjisine son dönemlerde sadece fosil yakıtlar açısından fakir ülkelerin değil, körfez ülkeleri gibi fosil yakıt açısından zengin ülkelerinin de ciddi yatırımlar yaptıkları görülmektedir.

Güneş enerji kaynağını daha iyi anlayabilmek için bu kaynağın avantaj ve dezavantajlarının bilinmesi gerekmektedir. Tablo 1’de güneş enerjisinin avantaj ve dezavantajları verilmiştir.

Tablo 1: Yenilenebilir Enerji Kaynağı Olarak Güneş Enerjisinin Avantajları-Dezavantajlar

Avantajlar	Dezavantajlar
. Sınırsız ve bedava enerji kaynağıdır.	. İklim şartlarından etkilenir.
. Çevreye olumsuz etkisi yoktur.	. Teknolojik gelişme henüz yeterli değildir.
. Fosil yakıtlara bağımlılığı azaltır.	. Yatırım maliyetlerinin yüksektir.
. Enerji arz güvenliğini sağlar.	. Sadece gündüz enerji üretebilmektedir.
. Elektrik şebekesi olmayan yerlerde kullanılabilir.	. Depolama maliyetleri yüksektir.
. Proje inşaa süresi kısadır.	. Toplumsal bilinç henüz tam değildir.
. Dağıtım maliyeti yoktur.	
. Uzun ömürlü kullanım avantajına sahiptir.	

Kaynak: Elibüyük, vd., 2017: 57; Cebeci, 2017: 76.

2. Literatür

Literatüre bakıldığında MENA bölgesinin geneli için yapılan güneş enerji potansiyeli, seçili ülke grupları ve sadece bir ülke özelinde ve ayrıca güneş enerjisi ve sürdürülebilirlik konularında çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca

Literatür incelemesi, MENA bölgesi güneş enerji potansiyelini konu alan çalışmalar üzerinden ve kronolojik sıralama ile yapılmıştır. Böylece zaman içinde bu iki değişkeni konu alan çalışmaların hangi yöntem ile ülkeleri ve bölgeleri araştırma konusu yaptığı, bölgeye ya da ülkeye özgün farklılıkların olup olmadığı kolaylıkla fark edilebilecektir.

Trieb ve Müller-Steinhagen (2008) yaptıkları çalışmalarında MENA bölgesi tatlı su talebi için uzun vadeli bir senaryo sunmakta ve mevcut yenilenebilir su kaynaklarının daha iyi kullanımı ve güneş enerjisiyle çalışan deniz suyunun tuzdan arındırılması ile bunun nasıl karşılanabileceğini incelemektedir. Çalışma sonucunda CSP, büyük ölçekli deniz suyunun tuzdan arındırılması için fosil yakıtlara sürdürülebilir bir alternatif sunabileceği, ancak gerekli tatlı su üretim oranlarına zamanında ulaşmak için pazara girişin hemen başlaması gerektiği sonucuna varmışlardır.

Tsikalakakis, Tomtsi vd., (2011) yaptıkları çalışmalarında seçilmiş MENA ülkelerinde enerji piyasasının genel yapısı, PV aracılığıyla güneş enerjisinden yararlanma ve kırsal elektrifikasyon konuları araştırılmıştır. Sonuç olarak MENA bölgesinin güneş enerjisi santrallerinin yaygın bir şekilde uygulanması için umut vaat ettiği ortaya konulmuştur.

Wills (2012) yaptığı çalışmasında MENA bölgesinde güneş enerjisinin kullanımı için arzu edilen olasılıkları incelemektedir. Sonuç olarak güneş enerjisinin MENA'da bir büyüme alanı olacağını, halihazırda ekonomik olarak karlı olan birçok güneş enerjisi üretim stratejisi ve yatırım maliyetlerindeki düşüşün daha fazla yeni alan açılacağını ortaya koymuştur.

Beták, Súi vd., (2012) yaptıkları çalışmalarında Avrupa ve MENA'nın çoğu ülkesindeki uzun vadeli yıllık güneş enerjisi kaynakları hakkında bilgi vererek, PV güç üretim potansiyeli ülke düzeyinde derecelendirilmiştir. Çalışma sonucunda MENA bölgesi ülkelerinin Avrupa ülkelerinden daha yüksek potansiyele sahip olduğu ortaya konulmuştur.

Pitz-Paal, Amin, vd., (2012) yaptıkları çalışmalarında CSP geliştirilmesindeki zorlukları ve bunun Avrupa ve MENA'daki düşük karbonlu elektrik sistemlerine katkıda bulunma potansiyelini araştırmışlar ve analiz sonucunda ticari dağıtımın artan bir oranda devam etmesi ve teknoloji geliştirmeyi teşvik eden destek mekanizmaları aracılığıyla CSP'nin 2020'lerde bir noktada fosil yakıtlı elektrik üretimi ile maliyet açısından rekabetçi olması gerektiği sonucuna varılmış; Avrupa ve MENA bölgesindeki politika yapıcılara CSP'nin nasıl değerlendirileceğine ilişkin öneriler sunmuşlardır.

Trieb, Schillings, vd., (2012) yaptıkları çalışmalarında Türkiye de dahil olmak üzere MENA'dan Avrupa'ya olası güneş enerjisi ithalat koridorları analiz edilmiş ve meydana gelecek muhtemel sonuçlar incelenmiştir. Çalışmada yedi MENA ülkesinde uzaktan algılama analizinden elde edilen toplam hesaplanabilir güneş enerjisi üretim potansiyeli yaklaşık 538.000 TWh/yıl olarak hesaplanmış, CSP santralleri için uygun olan arazinin %0,2'sinden daha azının, 2050 yılında Avrupa'da beklenen elektrik talebinin %15'ini karşılamaya yeterli olacağı ortaya konulmuştur.

Moser, Trieb ve Fichter (2013) yaptıkları çalışmalarında yenilenebilir enerjilerin potansiyel değerlendirilmesine dayalı uzun vadeli su ve elektrik talebi senaryoları geliştirmişlerdir. Çalışma sonucunda konsantre güneş enerjisi ve tuzdan arındırma tesislerinin konuşlandırılması için uygun bir çerçevenin oluşturulması konusunda karar vericiler için temel bilgiler sağlanırken, düşük maliyetli su ve elektrik gereksinimlerini karşılamak ve su kıtlığıyla ilgili çatışmaları önlemek için su ve elektrik arzında bir paradigma değişikliğine mümkün olan en kısa sürede başlamanın gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

Abdellatif (2013) yaptığı çalışmasında Mısır'da güneş enerjisi kullanımının potansiyellerini ve sınırlamalarını eleştirel bir şekilde analiz etmektedir. Sonuç olarak sürdürülebilir ve yeşil bina yaklaşımına örnek olarak mikro yenilenebilir enerji tedarik sistemlerini mimari tasarımlara uygulanması ve zorlu çöl koşullarına uygun teknolojilerin geliştirilmesi için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

Gairaa ve Bakelli (2013) yaptıkları çalışmalarında güneş radyasyon bileşenleri veri tabanı kullanarak Ghardaia bölgesindeki (güney Cezayir) güneş enerjisi potansiyelini analizinde güneş enerjisinin geleneksel enerjiye alternatif bir kaynak oluşturabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Najafi, Ghobadian, vd., (2015) yaptıkları çalışmalarında İran'daki güneş enerjisinin kaynağını, durumunu ve geleceğini (hedeflenen enerji üretim miktarları) incelemişler; İran'da yılda yaklaşık 300 açık güneşli gün ve metrekare başına ortalama 2200 kW-h güneş radyasyonu olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Shouman ve Ezz (2016) yaptıkları çalışmalarında CSP'lerin Avrupa ve MENA'daki pazar potansiyelini araştırılmışlar; CSP trendleri, CSP pazar gelişimi ve tahminlerinin yanısıra Avrupa, MENA'da elektrik üretimi için CSP dağıtımının görünümünü ayrıntılı olarak ortaya koymuşlardır.

Griffiths ve Mills (2016) BAE çatı güneş enerjisi PV'si, bir MENA enerji sisteminin giderek daha sürdürülebilir bir enerji üretimi karışımına doğru evrimi için bir vaka çalışması yapmıştır. Çalışma sonucunda çatı üstü güneş enerjisi PV'sinin ekonomik olarak uygun bir teknoloji seçeneği olabileceğini ve dolayısıyla teknoloji maliyetleri düşmeye ve tarife reformları ivme kazanmaya devam ettikçe bölgesel enerji stratejilerinin giderek daha fazla önemli bir parçası haline geleceğini ortaya koymuşlardır.

Bassam (2017) yaptığı çalışmasında MENA bölgesinin, sürekli yüksek güneş radyasyonu, güneşli gün sayısının fazla olmasından dolayı potansiyelin çok yüksek olması nedeniyle güneş enerji potansiyeli olarak dünyanın en yüksek potansiyeline sahip bölgelerden biri olduğunu ortaya koymuştur.

Hâkim ve Gill (2017) yaptıkları çalışmalarında MENA bölgesinden seçilmiş ülkelerin potansiyellerinden bahsetmiş ve yenilenebilir enerjiye geçiş sürecinde karşılaşılabilecekleri sorunları tartışmışlardır.

Abdeladim, Bouchakour, vd., (2018) yaptıkları çalışmalarında son yıllarda MENA ülkelerinde yenilenebilir elektriğin enerji piyasalarına entegrasyonunu araştırmışlar; MENA bölgesi ülkelerinin belirledikleri yatırım hedeflerine tam olarak uymasalar da önemli ölçüde bu hedeflere ulaştıkları ortaya tespit etmişlerdir.

Zubair, Awan, vd., (2019) yaptıkları çalışmalarında Suudi Arabistan'ın PV enerji çıktıları, seviyelendirilmiş enerji maliyeti (LCOE) ve net şimdiki maliyet (NPC) bazında Avrupa Ülkeleri, Çin, Hindistan ve Pakistan gibi potansiyel PV enerji müşterisi ile karşılaştırmışlar; Gwadar (Pakistan), (Antalya) Türkiye, Karaçi (Pakistan) ve Ahmedabad (Hindistan), sırasıyla 5,2 ¢/kWh, 5,5 ¢/kWh, 6,2 ¢/kWh ve 7,5 ¢/kWh LCOE ile ekonomik olarak uygulanabilir seçenekler oldukları; Avrupa ülkelerinin, yük eğrilerine ve NPC'ye dayalı olarak Suudi Arabistan'dan PV enerji ihracatı için uygun olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Cantoni ve Rignall (2019) yaptıkları çalışmalarında Fas Güneş Planı'nı incelemek için güneydoğu Fas'ta kurulacak bir güneş enerji santralinin arazi temini ve teknolojik karar verme süreçlerini STS/kritik coğrafya yaklaşımı kullanarak incelemişlerdir. Sonuç olarak Fas hükümetinin merkezi gücü kullanarak yeni kurulacak enerji santrallerinin lokasyonlarının ve kullanılacak teknolojilerin belirlenmesi üzerinde önemli rol oynadığı tespit edilmiştir.

Kherbiche, Ihaddadene, vd., (2021) yaptıkları çalışmalarında Cezayir'in iç bölgesi M'Sila'nın güneş enerjisi potansiyelini değerlendirmeyi ve şu anda piyasada bulunanlar PV ve CSP teknolojileri arasından hangisinin daha verimli olduğunu incelemişlerdir. Sonuç ola-

rak M'Sila'nın, önemli ölçüde potansiyel enerjiye sahip olması nedeniyle CSP ve PV kurulumu için elverişli bir alan olduğu ve çok kristalli PV modüllerinin maksimum verimli olacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Mevcut literatür incelendiğinde çalışmaların yoğunluklu olarak MENA bölgesinde yer alan belirli ülke gurupları ya da tek tek ülkeler için gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Ayrıca bu çalışmalarda CSP ve PV teknolojilerinden genelde biri ile yapıldığı görülmektedir. Genel literatürden farklı olarak bu çalışmada bütün MENA bölgesi ülkelerinin hem PV hem de CSP açısından güneş enerjisi üretim potansiyelinin genel bir görünümü ortaya konulmuştur. MENA bölgesi ülkelerinin tamamını kapsamaya ve güneş enerji potansiyelini teknoloji ayrımı olmadan bütüncül olarak ele alması açısından literatüre özgün ve farklı bir katkı sağlaması beklenmektedir.

3. MENA Bölgesi Güneş Enerji Kaynağı Potansiyeli

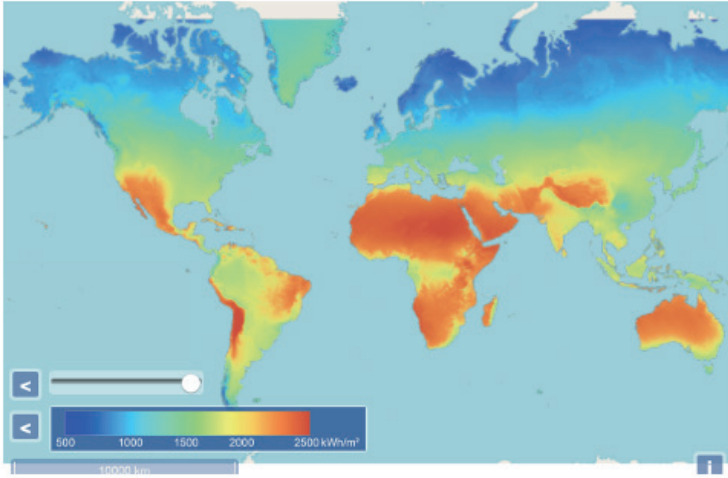
2010'da MENA bölgesinde enerji üretiminde yenilenebilir kaynakların oranı %2 civarında iken 2012'de bu bölgede toplam kurulu enerji kapasitesi 185.000 MW civarında olduğu, bunun da 19.000 MW'ı (ya da %10'u) yenilenebilir kaynaklara ait olduğu görülmektedir. Bu oranın 2035'e doğru %12'ye çıkacağı tahmin edilmektedir (IFC, 2015; WB, 2013; IEA 2012). Söz konusu bölgede yenilenebilir enerji sektörüne 2012'de 2,9 milyar dolar yatırım yapılmış ve bu rakam 2011 ile kıyaslandığında yatırımın %40 oranında ve 2004'e göre de 6,5 kat arttığını göstermektedir. Bunun yanı sıra, 2007'de MENA ülkelerinin ancak 5'inde yenilenebilir enerji hedefi benimsemişken, 2013'te ise tüm bölge ülkeleri tarafından benimsendiği görülmektedir (WB, 2013). Bu gelişmeler MENA bölgesinde yenilenebilir kaynaklara olan ilginin yıldan yıla artmakta olduğunu göstermektedir.

MENA bölgesi yenilenebilir enerji açısından değerlendirildiğinde küresel yenilenebilir kaynak potansiyelinin yaklaşık %45'inin bu bölgede olduğu düşünülmektedir (Jalilvand 2012). Dünya Bankası verilerine göre toplam güneş enerjisinin %22-26 kadarlık kısmının MENA bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu bu oran yılda 1-2 milyon varil petrolden üretilen enerjiye eşdeğerdir. Diğer bir bakış açısıyla 2015 yılı verileri baz alınarak yapılan diğer bir değerlendirmede MENA bölgesinin güneş, enerji potansiyelinin elektrige olan küresel talebi karşılamaya yetecek düzeyde olduğu tahmin edilmektedir (IFC, 2015).

MENA bölgesi bulunduğu coğrafi konum itibari ile dünyada güneş enerji potansiyeli en yüksek bölgelerden biridir. Güneş enerji potansiyelini, güneşli gün sayısı, radyasyon miktarı, güneşin geliş açısı gibi birçok etmen etkilemektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde MENA bölgesi gerek iklim gerekse konum itibari ile çok yüksek bir güneş enerjisi potansiyel taşımaktadır.

Şekil 1'de MENA bölgesindeki güneş enerji potansiyelini göstermektedir. Şekil 1'deki koyu kırmızı ve açık kırmızı renkleri ile gösterilen bölgeler güneş ışımamasından en fazla yararlanabilecek bölgelerdir. Mavi ve açık mavi ile gösterilen bölgeler güneş ışımamasından yararlanmaya açısından daha az avantajlıdır. Haritaya bakıldığında MENA bölgesinin radyasyon değerinin 2000-2500 arasında değiştiği görülmektedir. Neredeyse bölgenin tamamının dünyanın en yüksek güneş enerji potansiyeline sahip alan içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bazı bölgelerde güneş enerji potansiyelinin 2000 kWh/M2 olduğu görülmektedir. Bu potansiyel bile kuzey veya güney kutbuna daha yakın olan ülkelerin üretim miktarından fazladır.

Şekil 1. MENA Bölgesi Güneş Enerjisi Potansiyeli Atlası/Haritası

Kaynak: Europa, 2022

MENA bölgesinde güneş enerjisi büyüme hızının önümüzdeki beş yıl içinde, son beş yıla göre ikiye katlanarak 15 GW'den 32 GW'ın üzerine çıkması beklenmektedir. Kapasite artırımının dörtte üçünden fazlası Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Suudi Arabistan, İsrail, Mısır ve Fas'ta gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. İklim hedeflerini ve fosil yakıt çeşitlendirme ihtiyaçlarını karşılamak için PV'nin maliyet etkinliği bu artışta önemli bir rol oynamaktadır. PV, bölgenin yenilenebilir kapasite büyümesinin üçte ikisinden fazlasını oluşturmaktadır (IEA, 2021: 81).

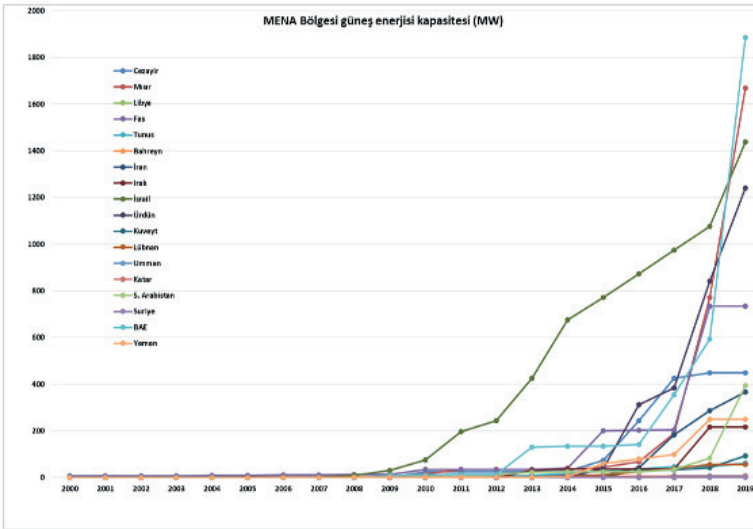
MENA'nın net fosil yakıt ihraç eden ülkelerde gerçekleşen güneş enerjisi büyümesinin yenilenebilir enerji içerisindeki payı 2015-2020 yılları arasında %40 iken 2021-2026 yılları arasında %67'ye çıkması beklenmektedir. Bu artışın nedeni olarak güneş enerjisi yatırım maliyetlerinin 2015-2021 yılları arasında geçen altı yıllık süre içerisinde %80 oranında azalması gösterilebilir. Bu maliyet düşüşlerinin en önemli nedeni rekabetçi bağımsız elektrik üreticisi ihaleleridir gösterilebilir. Ayrıca düşük arazi maliyetleri ve düşük maliyetli devlet destekli finansman imkanları ülkeye özgü koşullara bağlı olarak bu yatırım hızı daha da artabilir (MEES, 2020).

MENA ülkeleri gelecek beş yıl içinde enerji sektöründeki yatırımlarını artırmak için iddialı hedefler belirlemişlerdir. Suudi Arabistan 58 milyar dolar, Mısır 36 milyar dolar, BAE 25 milyar dolar, Cezayir 24 milyar dolar ve Irak 23 milyar dolar ile istikrarlı bir enerji geçişini sağlamak için en yüksek yatırım hedeflerini planlayan ilk beş ülke arasında yer alıyor (APICORP, 2021: 19). Ancak Irak gibi bazı ülkelerde yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, politik belirsizlikler, vb. bu hedeflerin gerçekleşmesinin önünde önemli sorunlar oluşturmaktadır. Ayrıca Arab Petroleum Investments Corporation'a (APICORP, 2021) göre pandemi döneminde fosil yakıt fiyatlarında yaşanan düşüş ile fosil yakıt ihracatçısı ülkelerin girdikleri ekonomik darboğaz yatırımların azalmasına neden olabilir. Bu etmenlerin yanı sıra azalan elektrik talebi ve yetersiz şebeke altyapısı da geçişin yavaşlamasına neden olmaktadır.

Dünya güneş enerji atlasına bakıldığında MENA bölgesinin dünya ışınlam değerleri ve güneşli gün sayısı ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. MENA bölgesi güneş enerji potansiyeli yüksek bir bölgedir. Dünya genelinde yeşil enerjiye geçiş ile ilgili mutabakatların ardından birçok MENA ülkesinin de bu alanda ciddi yatırımlar yaptıkları görülmektedir.

Şekil 2'de MENA ülkelerinin 2000-2018 yılları arasında kurulu güneş enerji güç kapasitesi gelişimleri görülmektedir. Buna göre Mısır, Ürdün, BAE ve İsrail gibi ülkelerde hızlı yükseliş görülmektedir. İlgili verilere bakıldığında Suudi Arabistan'ın 2018'den 2019'a kadar kapasitesini 4 katından fazla attığı, bunu sırası ile 3 katından fazla artış ile BAE ve 2 katından fazla artış ile Mısır'ın takip ettiği görülmektedir. Suriye, Libya, Bahreyn, Ürdün ve Katar kapasite artışında en düşük performansı gösteren ülkeler olarak ortaya çıkmaktadır.

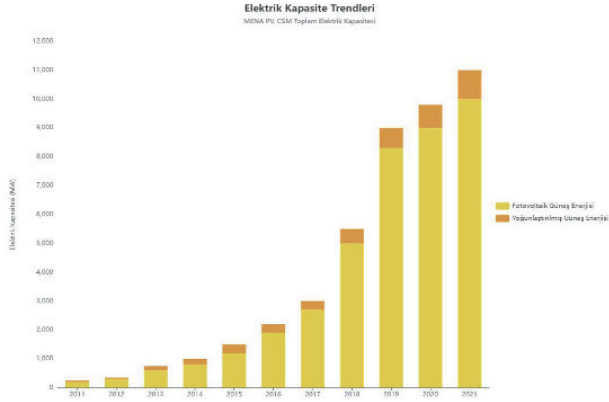
Şekil 2. MENA Ülkelerine Göre Kurulu Güneş Enerjisi Elektrik Kurulu Güç Kapasitesi (2000-2019, MW)

Kaynak: IRENA, 2022a kaynağından araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 3'te MENA bölgesinde 2011-2021 yılları arasında güneş enerjisi kurulu güç kapasitesi gelişimi görülmektedir. Şekil 3'te de görüldüğü gibi güneş enerjisi kurulu güç kapasitesi istikrarlı olarak artmıştır. 2011'de 1.000 MW'ın çok altında olan kurulu güç kapasitenin 2021'de 11.000 MW'ı geçtiği görülmektedir. Şekil 3'te güneş enerji kurulu güç kapasitesinin hem PV üretim yöntemi hem de CSM üretim yöntemi ile üretilen 2 türünün toplamı verilmektedir. Her iki üretim şeklinde de kapasite artışı görülsede PV yöntemindeki artış miktarı çok daha fazladır. En büyük artış da 2018-2019 yılları arasındadır. PV üretim yönteminin hem maliyet açısından daha düşük olması hem de hızlı bir şekilde kuruluyor olabilmesinin bunda etkin bir rol aldığı düşünülmektedir.

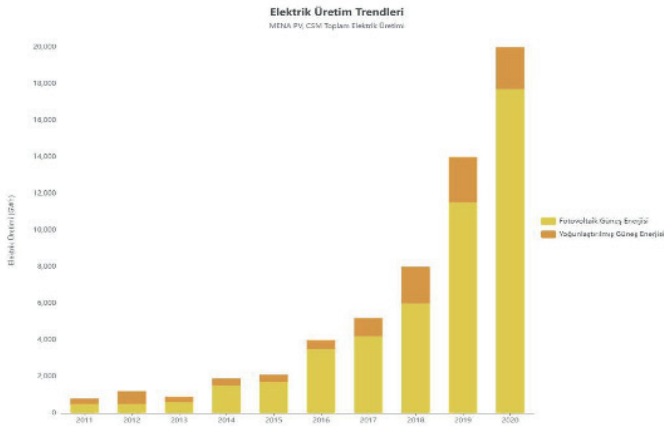
Şekil 3. MENA Bölgesi Yıllara Göre Kurulu Güneş Enerjisi Güç Kapasitesi (2011-2021, MW)

Kaynak: IRENA Statistic, 2022b

Şekil 4'te MENA bölgesi 2011-2021 dönemi güneş enerji üretiminin hem PV hem de CSM üretim yöntemi ile üretilen 2 türün toplamından oluşan kurulu güneş enerjisi santrallerinin üretim kapasitesi görülmektedir. 2011'de 1.000 MW'ın çok altında olan kapasitenin 2021'de 20.000 MW'ı geçtiği görülmektedir. Her iki üretim şeklinde de üretim artışı görülse de PV yöntemindeki artış miktarı çok daha fazladır. Şekil 4 de bakıldığında en yüksek güneş enerjisi üretim artışının 2018-2019 yılları arasında olduğu görülmektedir. Bu artışın nedeni olarak PV teknolojisinin sağladığı proje kurulum kolaylığı ve düşük proje maliyetleri gösterilebilir.

Şekil 4. MENA Bölgesi Yıllara Göre Kurulu Güneş Enerjisi Üretim Kapasitesi (2011-2020, MW)

Kaynak: IRENA Statistic, 2022c

Tablo 3'te ortalama güneşlenme süresi, horizontal ışınım, direk ışınım ve sıcaklık değerleri hem MENA bölgesi hem de ülkeler bazında verilmiştir. Veriler hem yatay düzlemde ışınım hem de her zaman güneş ışınlarına dik olan bir düzlemde aylık ışınım (direkt) ışınlama ile 1 m² alanda üretilebilecek enerji (kWh-Ay) bilgilerini içermektedir.

Tablo 3. MENA Bölgesi Güneş Enerjisi Üretim Verileri

	Güneşlenme Süresi (Saat/Yıl)	Horizontal Işınım (H(h)_m ²) ²	Direk ışınım (Hb(n)_m ²) ³	Sıcaklık T2m ⁴
MENA	3269,11	2236,19	2385,98	23,22
Cezayir	3266	2312,80	2642,67	24,29
Mısır	3710	2407,61	2719,51	23,65
Libya	3176	2338,39	2634,01	21,93
Fas	3155	2254,17	2550,77	21,53
Tunus	3180	2153,98	2395,48	21,83
Bahreyn	3355	2255,23	2269,07	28,16
İran	2822	2201,07	2378,54	16,84
Irak	3240	2059,78	2134,05	24,89
İsrail	3311	2056,93	2188,12	18,49
Ürdün	3306	2166,84	2462,50	19,02
Kuveyt	3000	2191,97	2214,33	26,36
Lübnan	2940	1917,49	1998,98	10,68
Umman	3493	2414,84	2458,31	28,99
Katar	3433	2277,28	2307,46	28,65
Suudi Arabistan	3596	2344,68	2396,84	26,50
Suriye	3037	2041,24	2200,11	19,08
BAE	3509	2332,58	2398,23	28,86
Yemen	3315	2524,64	2598,79	28,28

Kaynak: Europa, 2022

¹ Bu veriler araştırmacı tarafından 2005-2020 Avrupa komisyonu Photovoltaic Geographical Information System verileri derlenerek hazırlanmıştır.

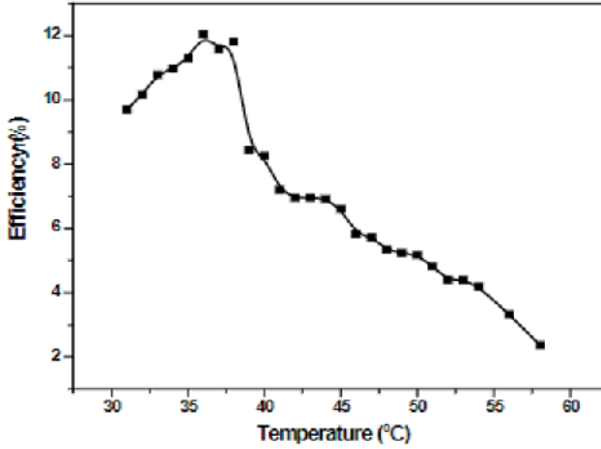
² H(h)_m: Yatay düzlemde ışınım (kWh/m²/mo)

³ Hb(n)_m: Her zaman güneş ışınlarına dik olan bir düzlemde aylık ışın (direkt) ışınlama (kWh/m²/mo)

⁴ T2m: 24 saatlik ortalama sıcaklık (santigrat derece). T2m 2005-2020 yıllarını kapsayan günlük sıcaklık değerlerinin ortalaması alınarak hesaplanmıştır.

Katkar vd., (2011) yaptıkları araştırmaya göre güneş panellerinin maksimum verime ulaştığı nokta 35°C'dir. Bu noktadan sonra sıcaklık miktarı arttıkça verim de düşmektedir. Şekil 5'te görüleceği üzere sıcaklık 35°C dereceye yaklaştıkça verim de artmaktadır.

Şekil 5. Güneş Panelinin Verimliliğinin Sıcaklığa Bağlı Değişimi

Kaynak: Katkar vd., 2011: 71

MENA bölgesinde güneşlenme süresi açısından, Mısır yıllık 3.710 saat güneşlenme süresi ile en uzun güneşlenme süresine sahiptir. Bunu sırası ile Suudi Arabistan, BAE, Umman, Katar, Bahreyn, Yemen, İsrail, Ürdün, Cezayir, Irak, Tunus, Libya, Fas, Suriye, Kuveyt, Lübnan ve İran takip etmektedir. MENA bölgesinin ortalama güneşlenme süresi 3.269,11 saat iken Cezayir, Irak, Tunus, Libya, Fas, Suriye, Kuveyt, Lübnan ve İran bu ortalama değerinin altında kalmaktadır.

MENA bölgesinde horizontal ışınım değerleri açısından, Yemen 1 m² alanda üretilebilecek enerji 2524,64 (kWh-Ay) ile en fazla enerji potansiyeline sahip ülkedir. Bunu sırası ile Umman, Mısır, Suudi Arabistan, Libya, BAE, Cezayir, Katar, Bahreyn, Fas, İran, Kuveyt, Ürdün, Tunus, Irak, İsrail, Suriye ve Lübnan takip etmektedir. MENA bölgesinin horizontal ışınım değerleri açısından ortalama 1 m² alanda üretilebilecek enerji 2.236,19 (kWh-Ay) iken İran, Kuveyt, Ürdün, Tunus, Irak, İsrail, Suriye ve Lübnan ortalama değerinin altında kalmaktadır (Tablo 3).

MENA bölgesinde direk ışınım değerleri açısından, Mısır 1 m² alanda üretilebilecek enerji 2719,51 (kWh-Ay) ile en fazla enerji potansiyeline sahip ülkedir. Bunu sırası ile Cezayir, Libya, Yemen, Fas, Ürdün, Umman, BAE, Suudi Arabistan, Tunus, MENA, İran, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Suriye, İsrail, Irak ve Lübnan takip etmektedir. MENA bölgesinin direk ışınım değerleri açısından ortalama 1 m² alanda üretilebilecek enerji 2.385,98 (kWh-Ay) iken İran, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Suriye, İsrail, Irak ve Lübnan ortalama değerinin altında kalmaktadır (Tablo 3).

MENA bölgesinde yıllık sıcaklık değerleri açısından, Umman 28,99°C derece en yüksek yıllık ortalama sıcaklık değerine sahipken, bunu sırası ile BAE, Katar, Yemen, Bahreyn, Suudi Arabistan, Kuveyt, Irak, Cezayir, Mısır, MENA, Libya, Tunus, Fas, Suriye, Ürdün, İsrail, İran ve Lübnan takip etmektedir. MENA bölgesinin ortalama sıcaklık değeri 23,22°C iken Libya, Tunus, Fas, Suriye, Ürdün, İsrail, İran ve Lübnan'ın bu değer altında kaldığı görülmektedir (Şekil 5). MENA bölgesinde özellikle yaz aylarında yaşanan yüksek sıcaklık değerlerinden dolayı panel verimlilikleri de düşmektedir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Enerji ilk çağlardan günümüze kadar insan oğlunun hayatını idame ettirebilmesi için en önemli faktörlerden biridir. Yediğimiz yemeğin pişirilmesinde, ulaşımda, iletişim araçlarında vb. birçok alanda enerji kullanılmaktadır. Hayatımızın her aşamasında ihtiyaç duyduğumuz enerji günümüzde nüfus artışı, sanayideki gelişmeler ve teknolojik ilerlemeler ile birlikte her geçen gün daha fazla ihtiyaç duyduğumuz ve talep ettiğimiz bir olgu haline gelmiştir.

Günümüzde ihtiyaç duyulan enerjinin önemli bir kısmı fosil yakıtlardan karşılanmaktadır. Fosil yakıtların sağladığı avantajların yanında çevre kirliliği, küresel ısınma, arz güvenliği sıkıntıları, tükenbilir olması gibi dezavantajları da bulunmaktadır. Özellikle son yıllarda meydana gelen küresel ısınma nedeniyle ciddi iklim değişiklikleri meydana gelmekte ve bu da dünyayı ve insanlığın geleceğini tehdit etmektedir.

Fosil yakıtların sebep olduğu çevresel yıkım neredeyse geri dönülemez hale gelmiştir. Bu olumsuz tabloya bir çözüm olarak son zamanlarda yenilenebilir enerji kaynakları gösterilmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları çevre dostu, enerji arz güvenliğine çözüm, sürdürülebilir olması ve her geçen gün düşen yatırım maliyetleri ile alternatif bir çözüm haline gelmektedir.

MENA bölgesi yenilenebilir enerji kaynakları açısından önemli bir potansiyel taşımaktadır. Özellikle global güneş ışınım derecesi ve güneşlenme süresi olarak dünyadaki bir çok bölgeden daha avantajlıdır. MENA bölgesi ülkelerinin çevresel sorunlar ve fosil yakıtların tükenme riskini lehe çevrilmesi için güneş enerjisi önemli bir potansiyel taşımaktadır. Özellikle fosil kaynaklar açısından zengin olan MENA ülkelerinin ekonomilerinin önemli ölçüde bu kaynaklara bağlı olması sürdürülebilir büyüme açısından da önemli riskler oluşturmaktadır. Ekonomik açıdan gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve tek bir kaynağa bağlı kalınmaması bu riskleri de azaltacaktır.

Özellikle fosil yakıtlarının ülke içerisindeki enerji talebinin karşılanması için kullanılan payının güneş enerjisi ile karşılanması bu kaynakların tükenmelerini yavaşlatacak ve fosil yakıt arzı açısından bu ülkelere daha uzun dönem fırsatlar sunacaktır. Ülkelerin kendi iç tüketimleri için güneş enerjisi potansiyellerini kullanmaları durumunda hem nitelikli istihdama katkı sağlanacak hem de yaşanan çevre sorunları azalacaktır.

MENA bölgesinin dünya güneş enerjisi üretim potansiyelinin üzerinde bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. MENA bölgesi bu potansiyel ile dünya enerji talebinin önemli bir bölümünü, diğer bir ifadeyle aşırı talep artışı karşılayacak miktardadır. Bölgenin tamamı göz önüne alındığında güneş enerji potansiyeli açısından en avantajlı ülkenin Mısır, en düşük potansiyele sahip ülkenin de Lübnan olduğu görülmektedir. Lübnan bu potansiyele rağmen dünya ortalamasının üzerinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra kurulacak yeni santraller sayesinde istihdam artışı, nitelikle beşeri sermaye oluşumu ile bölge ekonomisine de önemli katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır. Bu potansiyel sayesinde gelecekte yenilenebilir enerji kaynakları açısından fakir olan ülkelere enerji ihracatı yapılabilir ve ülke ekonomisi açısından önemli gelirler elde edilebilir.

Dünyada her geçen gün artan enerji talebini karşılamak için artık fosil yakıtların yetersiz olduğu ortadadır. Sadece sürdürülebilirlik açısından değil çevreye verdiği zararlar açısından da fosil yakıtlar ciddi risk oluşturmaktadır. Son yıllarda meydana gelen yenilenebilir enerji kaynaklarındaki teknolojik ilerlemeler beraberinde ciddi maliyet düşüşleri, daha efektif santral kurumları ve daha verimli teknolojilerin gelişimini de hızlandırmıştır. Bu gelişmeler ışığında sürdürülebilir enerji arzı ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için yenilenebilir enerji kaynaklarının araştırılması ve bu kaynakların nasıl değerlendirileceğinin incelenmesi elzemdir.

Kaynakça

Abdeladim, K., Bouchakour, S., Hadj Arab, A., Ould Amrouche, S., & Yassaa, N. (2018). Promotion of renewable energy in some MENA region countries. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 154, 012003.

Akova, İ. (2008). *Yenilenebilir Enerji Kaynakları* (1. bs). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

El Bassam, N. (2017). Technologies and Options of Solar Energy Applications in the Middle East. *Water, Energy & Food Sustainability in the Middle East*, 193-221.

Benali, L. R., Al-Ashmawy, R., & Shatila, S. Z. (2021). Mena Energy Investment Outlook Overcoming the Pandemic. <https://www.apicorp.org/wp-content/uploads/2021/12/MENA-Energy-Investment-Outlook-2021-2025.pdf> adresinden edinilmiştir.

Beták, J., Šúri, M., Cebecauer, T., & Skoczek, A. (2012). solar resource and photovoltaic electricity potential in EU-MENA region. In *Proceedings of the 27th European Photovoltaic Solar Energy Conference and Exhibition*, 4623-6. https://dgem.nl/files/file/Sustainability_reports/EU/EUPVSEC2012_Solar_resource_potential_EU_MENA_region_2012.pdf adresinden edinilmiştir.

Cantoni, R., & Rignall, K. (2019). Kingdom of the Sun: a critical, multiscalar analysis of Morocco's solar energy strategy. *Energy Research & Social Science*, 51, 20-31.

Cebeci, S. (2017). *Türkiye'de güneş enerjisinden elektrik üretim potansiyelinin değerlendirilmesi* (Uzmanlık Tezi). Kalkınma Bakanlığı, Ankara.

EİGM. (2022). Güneş, <https://enerji.gov.tr/eigm-yenilenebilir-enerji-kaynaklar-gunes>

Elilibüyük, U., Üçgül, İ., & Acar, M. (2017). Güneş Enerjisinin Çevreye Olumlu ve Olumsuz Etkilerinin Değerlendirilmesi, 7. Güneş Enerjisi Sistemleri Sempozyumu, 56-58.

European Commission (2022). *Photovoltaic Geographical Information System*. https://re.jrc.ec.europa.eu/pvg_tools/en/tools.html adresinden edinilmiştir.

Gairaa, K., & Bakelli, Y. (2013). Solar Energy Potential Assessment in the Algerian South Area: Case of Ghardaïa Region. *Journal of Renewable Energy*, 2013, 1-11.

Griffiths, S., & Mills, R. (2016). Potential of rooftop solar photovoltaics in the energy system evolution of the United Arab Emirates. *Energy Strategy Reviews*, 9, 1-7.

IEA (2011). World Energy Outlook 2011 – Analysis. <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2011> adresinden edinilmiştir.

IEA (2012). World Energy Outlook 2012 – Analysis. <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2012> adresinden edinilmiştir.

IEA (2021). Renewables 2021 – Analysis, <https://www.iea.org/reports/renewables-2021>

IEA (2022). International Energy Agency data statics. <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-sets/?filter=renewables> adresinden edinilmiştir.

IRENA (2021). Renewable capacity highlights 2021. www.irena.org/publications. adresinden edinilmiştir.

IRENA (2022). Solar energy, *Irena statistic 2021 (database)*. <https://www.irena.org/Energy-Transition/Technology/Solar-energy> adresinden edinilmiştir.

IRENA (2022). Renewable capacity highlights 2022. www.irena.org/publications adresinden edinilmiştir.

Jalilvand, D. R. (2012). *Renewable energy for the Middle East and North Africa: policies for a successful transition*.

Katkar, A. A., Shinde, N. N., & Patil, P. S. (2011). Performance & evaluation of industrial solar cell wrt temperature and humidity. *International Journal of Research in mechanical engineering and Technology*, 1(1), 69-73.

Kherbiche, Y., Ihaddadene, N., Ihaddadene, R., Hadji, F., Mohamed, J., & Beghidja, A. H. (2021). Solar Energy Potential Evaluation. Case of Study: M'Sila, an Algerian Province. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 16(8), 1501-1508.

Martinopoulos, G., & Tsalikis, G. (2018). Diffusion and adoption of solar energy conversion systems – The case of Greece. *Energy*, 144, 800-807.

Moser, M., Trieb, F., & Fichter, T. (2013). Potential of Concentrating Solar Power Plants for the Combined Production of Water and Electricity in MENA Countries. *Journal of Sustainable Development of Energy, Water and Environment Systems*, 1(2), 122-140.

Mufid Hakim, M., & Yousif Gill, M. (2017). Potential of Solar Energy in selected Countries from the MENA Region-A Review PumpHeat View project High temperature thermal energy storage (HT-TES) View project Potential of Solar Energy in selected Countries from the MENA Region-A Review. *Conference: Proceedings of the 5th Conference on Contemporary Problems of Power Engineering and Environmental Protection At: Gliwice. Poland*. <https://www.researchgate.net/publication/332531226> adresinden edinilmiştir.

Najafi, G., Ghobadian, B., Mamat, R., Yusaf, T., & Azmi, W. H. (2015). Solar energy in Iran: Current state and outlook. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 49, 931-942.

Pitz-Paal, R., Amin, A., Oliver Bettzuge, M., Eames, P., Flamant, G., Fabrizi, F., Holmes, J., vd. (2012). Concentrating Solar Power in Europe, the Middle East and North Africa: A Review of Development Issues and Potential to 2050. *Journal of Solar Energy Engineering*, 134(2).

Prasanna, M. G., Sameer, S. M., & Hemavathi, G. (2014). Financial Analysis of Solar Photovoltaic Power plant in India. *IOSR Journal of Economics and Finance*, 1, 9-15.

Sezgin, F. H., & Budak, Y. (2022). İnsani Gelişmişliğin Büyüme Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Karşılaştırması. *İstanbul İktisat Dergisi*, 72(1), 81-104.

Shouman, E., Ezz, H., & Shouman, E. R. (2016). Forecasting transition electricity solar energy from Mena to Europe. *Journal of Engineering and Applied Sciences*, 11(5), 3029-3040.

Silva, S., Soares, I., & Pinho, C. (2012). The impact of renewable energy sources on economic growth and CO2 emissions : a SVAR approach. *University of Piraeus. International Strategic Management Association*, 15(4), 133-144.

Trieb, F., & Müller-Steinhagen, H. (2008). Concentrating solar power for seawater desalination in the Middle East and North Africa. *Desalination*, 220(1-3), 165-183.

Trieb, F., Schillings, C., Pregger, T., & O'Sullivan, M. (2012). Solar electricity imports from the Middle East and North Africa to Europe. *Energy Policy*, 42, 341-353.

Tsikalakakis, A., Tomtsi, T., Hatziargyriou, N. D., Poullikkas, A., Malamatenios, Ch., Giakoumelos, E., Jaouad, O. C., vd. (2011). Review of best practices of solar electricity resources applications in selected Middle East and North Africa (MENA) countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(6), 2838-2849.

Wills, D. A. (2012, Mayıs). *Solar Energy in MENA: An International Perspective*. The University of Arizona., Arizona. <https://repository.arizona.edu/handle/10150/244821> adresinden edinilmiştir.

Worldbank (2013). Renewables 2013 Global Status Report. https://collaboration.worldbank.org/content/usergenerated/asi/cloud/attachments/sites/collaboration-for-development/en/groups/energyaccess/documents/jcr:content/content/primary/blog/renewables_2013_-_gl-oQnh/Renewables-2013-Global-Status-Report-REN21-...pdf adresinden edinilmiştir.

Zubair, M., Awan, A. B., Praveen, R. P., & Abdulbaseer, M. (2019). Solar energy export prospects of the Kingdom of Saudi Arabia. *Journal of Renewable and Sustainable Energy*, 11(4), 045902.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/1 (2023), s. 79-102

TÜRKİYE'DE AFET YÖNETİMİNİN MERKEZİ VE YEREL DÜZEYDE ÖRGÜTLENMESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Prof. Dr. Özcan SEZER**

Şevin TOZBEY***

Özet

Nüfusun çok hızlı bir şekilde yükselmesi, bilinçsiz insanlar tarafından doğanın yok edilmesi, teknolojik gelişmeler sonrası sanayinin doğaya verdiği büyük hasar gibi sebeplerden dolayı afet sayılarında ve oluş sıklıklarında ciddi bir artış yaşanmaktadır. Günümüzde de görüldüğü gibi ülkemizin büyük bir bölümü başta deprem olmak üzere doğal afet tehlikesi ile halen karşı karşıyadır. Afet meydana gelmeden önce yapılan çalışmalar, ortaya çıkacak hasarın yok edilmesi ya da düşük seviyelerde atlatılması için önem teşkil etmektedir. Bundan dolayı son yıllarda hem merkezi yönetim hem de yerel yönetimler afet yönetimi faaliyetlerine daha fazla yönelmeye başlamışlardır. Türkiye'de afet yönetiminde yer alan temel aktörler, merkezi yönetim ve AFAD, yerelde ise büyükşehir belediyeleri, belediyeler ve il özel idareleri şeklinde ele alınmaktadır. Ayrıca afet yönetimi içerisinde sivil toplum kuruluşları, üniversiteler, özel sektör ve yerel medya da afet yönetiminin yerel aktörleri olarak yer almaktadır. Bu bahsedilen aktörler ancak merkezi yönetim ve yerel yönetimin iş birliğiyle çözüme yönelik bir güç meydana getirebilecektir. Nitekim yerel yönetimlerin etkisi ve katkısı topluma en yakın yönetim birimi olmasından dolayı daha da önemli bir konuma getirmektedir. Olası bir afet olayına hazırlık aşamasında yerel düzeyde gerçekleştirilen faaliyetlerin temel noktasını büyükşehir belediyelerinin gerçekleştirdiği çalışmalar oluşturmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'de afet yönetiminin merkezi ve yerel örgütlenmesi üzerine bir değerlendirme yapılmakta ve merkezi yönetim, yerel yönetim ve sivil toplum örgütlerinin rol ve sorumlulukları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afet Yönetimi, AFAD, Merkezi Yönetim, Yerel Yönetimler, Afet Yönetişimi

* Bu çalışma Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında yürütülmekte olan Yüksek Lisans Tez çalışmasına dayalı olarak hazırlanmıştır.

** Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ozcan.sezer@beun.edu.tr, ORCID:0000-0001-6983-4730

*** Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID: 0000-0002-9138-1042

AN ASSESSMENT ON THE ORGANIZATION OF DISASTER MANAGEMENT AT THE CENTRAL AND LOCAL LEVELS IN TURKEY

Abstract

There is a serious increase in the number of disasters and their occurrence due to reasons such as the very rapid increase in the population, the destruction of nature by unconscious people, the great damage caused to nature by industry after technological developments. As it can be seen today, a large part of our country is still facing the danger of natural disasters, especially earthquakes. Studies conducted before the disaster occurred are important for eliminating or overcoming the damage that will occur at low levels. Because of this, both central and local governments have started to focus more on disaster management activities in recent years. The main actors involved in disaster management in Turkey are considered as central government and AFAD and metropolitan municipalities, municipalities and provincial special administrations at the local level. In addition, non-governmental organizations, universities, private sector and local media are also included as local actors of disaster management. These mentioned actors will only be able to create a force for a solution in cooperation with the central government and local government. As a matter of fact, the influence and contribution of local governments makes it even more important because it is the closest administrative unit to the society. The main point of the activities carried out at the local level during the preparation for a possible disaster event is the studies carried out by the metropolitan municipalities. In this study, an evaluation is made on the central and local organization of disaster management in Turkey and the roles and responsibilities of central government, local government and non-governmental organizations are discussed.

Key Words: *Disaster Management, AFAD, Central Government, Local Governments, Disaster Governance*

Giriş

Geçmişten günümüze dünyada pek çok doğal ya da insan kaynaklı afetler yaşanmıştır. Yaşanan bu afetler ilk başlarda doğanın oluşturduğu sel, deprem, heyelan, çığ, yıldırım gibi afetlerken artık günümüzde insanların ortaya çıkardığı ve daha derin etkileri olacak küresel ısınma, nükleer silah, buzulların erimesi, ormansızlaştırma, salgın hastalıklar gibi büyük afetlere dönüşmüştür. Bunun önemli örneklerinden olan Çernobil, insan kaynaklı ortaya çıkan büyük felaketlerdendir.

Afetlerin tarihsel süreçleri ele alındığında ise modern toplumlardan önce insanlar yaşanan doğal afetleri tanrı tarafından verilen bir ceza olarak görmekteydi. Afetler zamanı belli olmayan, ansızın meydana gelen ve sonucunda çok ağır mal ve can kaybına sebep olan bir güçtür. Bu inancıya göre afetin ortaya çıkardığı sonuçlardan insanların kaçıp kurtulması pek mümkün değildir. Günümüzde ise artık afetlerin tanrının bir cezası olarak görme düşüncesi yerine alınacak her türlü önlemlerle birlikte can ve mal kaybı yaşanmayacağı, yaşanacak kayıpların en az seviyeye indirilebileceği fikri anlaşılmaya başlanmıştır. Özellikle bilimsel olarak yaşanan gelişmelerle birlikte günümüzde Japonya gibi deprem riski yüksek ülkeler gelişmeleri takip edip, uygulamaya koyarak afetlerle mücadele konusunda önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Türkiye’de afet ile mücadele eden ülkelerden olup, defalarca afetlerle karşılaşmış sosyo-ekonomik bağlamda ağır kayıplar yaşamıştır. Bu yüzden Türkiye için afet, afet yönetimi ve afete yönelik hazırlık ile mücadele yöntemleri çok önemlidir (Çağlar, 2020:5-6). Bu süreçte toplumun da afetlerin risklerine karşı farkındalık kazanması ve bu yönde hareket etmesi önemli hale gelmiştir. Bu nedenle toplumun afetlere karşı dirençli olması için bilinçlendirilmesi çok önemlidir. Ayrıca afetlere karşı dirençli bir toplum olabilmek, geçmişteki afet yönetimi deneyimlerinden faydalanma ilkesi ile ilişkilidir. Çünkü felaketle sonuçlanan olaylar afetlere karşı direncin daha da artmasında etkili olabilmektedir. Bu konuda hem bireysel olarak hem de kurumsal bir şekilde toplumun bütün kesimlerine rol ve sorumluluklar düşmektedir. Bilhassa Türkiye’de afet yönetiminde ana aktörler, merkezi idare ve merkezi idarenin taşra teşkilatı olan Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD), yerel idarede ise il özel idaresi, büyükşehir belediyesi, belediye ve köy yönetimleri yer almaktadır (Özer, 2017: 2).

Afetler meydana geldiğinde öncelikle yerel düzeyde sorunların giderilmesine yönelik çözümlerin ortaya konulması gerekmektedir. Bu bağlamda kentler ve kent yönetimlerinin afetlere karşı dirençli kentler oluşturmaları önemli hale gelmektedir. Özellikle belediyelerin afet öncesi, afet sırasında ve afet sonrasında merkezi yönetim, Sivil Toplum Kuruluşları (STK)lar ve gönüllülerle birlikte afet yönetişim sürecini sağlıklı bir şekilde işletebilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle kentlerde kamusal hizmetlerin yürütülmesindeki en önemli aktör olan belediyelerin acil durum ve afet yönetimi konusunda örgütlenmeleri gerekmektedir. Bu örgütlenmelerin kurumsal, örgütsel ve mevzuat açısından da yeniden ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışmada günümüzün önemli sorunlarından olan afetleri önleme ve risk azaltma hususunda insanların ve en başta merkezi ve yerel yönetimler olmak üzere bütün kurumların görev ve sorumluluklarının üzerinde durarak yerel yönetimlerin afet yönetimi ve politikalarına ilişkin kurumsal yapıları, örgütlenme durumu ve mevzuat açısından yetki, görev ve sorumlulukları üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Türkiye’de afet yönetimine ilişkin örgütlenme yapısına değinmeden önce afet ve afet yönetimi ile ilgili bazı kavramlara kısaca açıklık getirmek faydalı olacaktır.

1.1. Afet Kavramı

Afet kavramına yönelik birçok tanım bulunmakla beraber AFAD’ın “*Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*” nde afetin tanımı; “*Toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesinin yeterli olmadığı doğa, teknoloji veya insan kaynaklı olay. Afet bir olayın kendisi değil, doğurduğu sonuçtur*” şeklindedir (AFAD, 2019). Yapılan tanımda afetlerin sadece ortaya çıkan olaydan oluşmadığı, yaşanan olayın ortaya çıkardığı sonuçlar ile beraber ele alınması gerektiği belirtilmiştir.

Doğa olaylarından herhangi birinin afet diye tanımlanabilmesi için insanların yaşadığı yerleşim yerlerine zarar vermesi gerekmektedir. Mesela insanların yaşamadığı bir yerleşim yerinde meydana gelen volkan yalnızca bir doğal tehlikedir. Bu doğal tehlikeler ancak insanların yaşadıkları yerleşim yerlerini ve sosyal yapılarını olumsuz etkilediği zaman afete dönüşmektedir (Genç, 2021:4). Bir başka tanıma göre ise, farklı özellikleri bulunan doğa olaylarının sebep olduğu, yıkım, büyük felaket veya halk dilinde “*kıran*” şeklinde ifade edilen afet, toplumu olumsuz yönde etkileyen olaylardır (Gökçe ve Tetik, 2012).

Yaşanan afetlerin büyüklüğü ise meydana getirdiği can, mal ve sosyal kayıplara göre ölçülmektedir. Yani afetler, merkezine aldığı insanın sosyal, siyasal, ekonomik açıdan etkilendiği boyutlardan oluşmaktadır. Afetleri, sadece bilimsel açıdan ele alıp anlamaya çalışmak ortadaki soruna çözüm bulmak için yeterli olmaz. Afetlerin meydana getirdiği kayıp ve zararları azaltabilmek amacıyla sistemle beraber bütün endişeleri bir kenara bırakarak bilgi, beceri ve iş birliği sayesinde sorunlara çözümler bulunmalıdır (Kadioğlu, 2008: 6).

Yukarıda belirtilen tanımlara göre afet kavramı kişiden kişiye farklılık gösteren, esnek bir yapıya sahip ancak odak noktalarına bakıldığında bütün tanımların ortak bir noktada bulunduğu bir kavramdır. Bütün afet tanımlarında bulunan bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Bunlardan ilki afetlerin yavaş yavaş ya da ani bir şekilde meydana gelmesidir. Yavaş bir şekilde meydana gelen afete örnek olarak kuraklık verilirken ani bir şekilde meydana gelen afete ise deprem örnek olarak gösterilebilmektedir. Bir diğer afet tanımında yer alan nokta ise; meydana gelen afetin geniş bir kitleyi ya da coğrafyayı etkilemesidir. Aksi halde meydana gelen durum “*afet*” olarak değil “*olay*” diye kabul edilmektedir. Bu yüzden meydana gelen afetlerle yerel olanaklarla üstesinden gelememe ve bununla birlikte dış yardım gereksinim hali de aynı şekilde afet kavramının tanımlarında üstünde durulan önemli noktadır. Yapılan bütün afet tanımlarının ortak son noktası ise; afetin meydana gelen olay değil de yarattığı sonuç olmasıdır. Bu duruma örnek verilecek ise; kendi başına deprem bir afet değildir, bir doğa olayıdır; ancak meydana gelen depremde pek çok kayıp olursa bu bir afettir (Usta, 2019: 6).

1.2. Acil Durum Kavramı

Acil durum, büyük olsa bile çoğunlukla yerel olanaklarla müdahale edilebilen ve zaman geçmeden hareket edilmesi gereken bir durumu ifade etmektedir. Acil durum, “*Toplumun tamamının veya belli kesimlerinin normal hayat ve faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan ve acil müdahaleyi gerektiren olaylar ve bu olayların oluşturduğu kriz hâli*” şeklinde tanımlanmaktadır (AFAD, 2019). Bu niteliğinden dolayı afetlerin de bir acil durum olduğu söylenebilir.

Acil durum, hemen anında müdahalede bulunmayı, acil yardımda bulunma faaliyetlerinin uygulanması gereken halleri, durumları ve olayların tümünü içermektedir. Bir başka tabirle acil durum, afet esnasında olağanüstü önlemlerin alınması ve afet ile mücadele için gerekli faaliyetlerin uygulanması gereken geçici bir olaydır. Acil durum esnasında insanların can ve mallarını korumak için bazı kurum ile kuruluşlarla beraber çeşitli hizmetler yürütülmektedir. Bunlar müdahale ekipleri tarafından yürütülen arama-kurtarma, güvenlik, acil tıbbi yardım, altyapı-üstyapı hizmetleridir. Ayrıca afetler dışında insanların yaşamlarını olumsuz etkileyen sağlık durumları, trafik kazaları, ev ve iş kazaları, yangın gibi pek çok olaylarda acil durum olarak ele alınmaktadır (Barutçu, 2015: 4).

1.3. Afet ve Acil Durum Yönetimi

Afet ile acil durum yönetimi, bir acil durum oluşturan olayın meydana gelip son bulmasına kadar geçen süreçte yürütülen ve bu olaydan etkilenen insanların her türlü güvenliğini sağlamak için müdahale ve önlemleri içeren bir yönetim şeklidir. Aslında afetler bir kriz durumunun da yaşanacağını belirtmektedir. Bu yüzden afet olayı boyunca başarılı bir şekilde acil durum yönetiminin gerçekleşmesi, oluşacak krizin daha fazla büyümesini engelleyecek bir etkisi olmakla beraber kimi hususlarda kriz durumunu ortadan kaldıracak gücü olabilir (Ergünay, 2009: 29-30).

Acil durum yönetimi, afet yönetimine göre daha kısa zamanlı müdahalelerdir. Afet yönetimi daha uzun zamanlı süreçten oluşurken, acil durum yönetimi ise acil olarak ortaya çıkan durumun son bulmasıyla sonlanır. Ayrıca acil durum yönetimi, yetkilendirilen kurum ile kuruluşlar aracılığıyla, profesyonel ekipler ile ihtiyaçlara yönelik planlı ve koordinasyonlu bir şekilde yapılmaktadır. Afet ile acil durumların ayrıyeten yönetilmesi zorunlu olan kültürel ve psiko-sosyal boyutları da bulunmaktadır. İdareciler tarafından, meydana gelen afetlerin yerel olarak, bölgesel olarak ya da sadece kişileri etkilemiş olsa bile sorunun bütün ulusun bir sorunu olduğuna dair vurgusu çok fazla önemlidir. Yani meydana gelen afetin; toplumun yardımlaşma ve dayanışma gibi duygularının pekiştirilmesi, yurttaşların hüznü ve sevinçlerini beraber yaşamlarının sağlanması, halkın birlik ve beraberliğini geliştirmek için yönetilmesi de oluşan zararın bir kısmını fırsata dönüştürme imkânı sağlayacaktır. Afet ile acil durum yönetiminde, kültürel ve psiko-sosyal boyutlara gereken önemi vermek, toplumsal açıdan önemli faydalara ve afetin oluşturduğu acı ile travmalara karşı kolay bir şekilde üstesinden gelmeyi sağlayacaktır (Çağlar, 2020: 11-12).

1.4. Afet Yönetimi Aşamaları

Günümüzde yaşanan doğal, teknolojik veya insanların yarattığı afetler ile ortaya çıkardığı zararların hem insanların hayatlarında hem de mal-mülk ve çevresel olarak çok önemli boyutlarda etkileyeceği aşikardır. Bu durumda afet yönetimi kavramı, oluşabilecek bütün tehlikelere karşı hazırlıklı olma, müdahale etme, zarar azaltma ile iyileştirme hedefiyle halihazırdaki kaynakları düzenleyen planlama, analiz, değerlendirme ve karar alma süreçlerinin bütünüdür. Bundan ötürü afet yönetimi yapılan çalışmaların bir bütünüdür (Kadıoğlu, 2008: 12). Afet yönetimi, zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme olmak üzere dört aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar bir süreklilik gerektirmektedir.

Afet yönetimi döngüsünün bütün aşamalarının başarılı olması arkasından gelen bir sonraki aşamanın başarılı olup olmayacağını etkilemektedir. Bu döngünün yapısı entegre ve bütünleşik bir yönetim yapısını gerektirmektedir (Gezgin, 2018: 44). Afet yönetimi aşamalarının bütüncül yapısının sağlanmasında yönetim kademelenmesi ve kademelenmenin işleyişinin afet yönetiminde önemli hususlardan biri olduğu görülmektedir.

1.4.1. Zarar Azaltma Aşaması

Afet yönetiminde zarar azaltma, afet esnasında uygulanacak mevzuatın incelenmesi ve ihtiyaç olduğunda tekrar düzenlenmesi, deprem ve yapı yönetmelikleri, alan kullanım yönetmeliklerinin incelenmesi ve gerekli görülürse tekrardan düzenlenmesi, afet riskini ve tehlikesini küçük ve büyük ölçekte tekrardan belirlenmesi, tehlike haritalarının oluşturulması, ihtiyaç halinde bilimsel araştırma ve geliştirme eylemlerinin planlanması, ülke ölçeğinde deprem kayıt ağları, erken uyarı ile kontrol sistemlerinin geliştirilmesi ve kurulması, afette zarar azaltma kavramının, kalkınmanın tüm aşamasının içinde bulunması ve uygulanmasıyla sağlanmaktadır (Kemaloğlu, 2015: 137-138).

Zarar azaltma aşaması, afetten önceki süreci oluşturmakta ve afetlerde ortaya çıkacak muhtemel zararların azaltılması ya da yok edilmesine için tehlike yönetimi ve önlemlerin alındığı bir dönemi belirtmektedir. Zarar azaltma aşamasının gayesi; insanların hayatlarını kurtarmak, mal-mülke gelebilecek zararları azaltmaktır. Ayrıca zarar azaltma aşaması, maliyeti geçerli ve çevresel olarak elverişli olmalıdır. Bu durum afet sonrasında mal-mülk sahipleriyle devletin tüm kademesinin üzerine almak mecburiyetinde olacağı büyük maliyetlerin miktarını azaltmaya yardımcı olacaktır. Zarar azaltma faaliyetlerine örnek verecek olursak alan kullanım planının yapılması, yapı yönetmeliklerine dikkat edilmesinin yanında mesela sele karşı evlerin ön kısımlarının yükseltilmesi, sel bölgelerine uzak alanlara yerleşim yerlerinin oluşturulması gibi önlemler alınabilir (Yahşi, 2007: 24-26).

Zarar azaltma çalışmaları afet meydana gelmeden önce yapılmaktadır. Fakat afetlerin ne zaman olacağı bilinmediğinden ve kimi zarar azaltma çalışmalarının yerine getirilmesi uzun zamanlar gerektirdiğinden bu daima gerçekleşmemektedir. Zarar azaltma planlarının oluşturulması, doğal risklere karşı zarar azaltma planlarının öncelik sırasına göre belirlenmesi, idarelerin acil müdahale ve yardımda yönlendirilmesi için yararlı olmaktadır (Gökçe ve diğerleri, 2008: 14). Afet yönetiminde zarar azaltma aşaması, uygulamada iyileştirme ile yeniden yapım aşamasındaki faaliyetlerle beraber başlar, yeni bir afet meydana gelene kadar sürmektedir.

1.4.2. Hazırlık Aşaması

Afet yönetiminin ikinci aşaması olan hazırlık evresinde yapılması gerekli olan çalışmaların esas amacı, insanları olumsuz etkileyecek tehlikelerin sonuçlarına yönelik tedbirler alarak, daha etkili bir düzenlemeyle müdahale etmek için hazırlamaktır. Hazırlıklı olma ayrıca acil durum esnasında yetki ve sorumlulukların saptanması ve destek kaynaklarının hazırlanmasını da içermektedir. Hazırlık aşamasında bütün yönetimler, afet yönetimi vazifelerinden dolayı gereken atamaları yerine getirmeli, belirlenen vazifelerin uygulanması için gereken personel alımı, donanım ve bunlar dışındaki kaynakların hazırlanması ve sürekli olarak güncellenmesi gerekmektedir (Kadioğlu, 2008: 23).

Müdahaleye dair planlama hazırlamada; müdahale evresinde görevli olacak kuruluşlar, kurulması zorunlu olan acil durum merkezleri, merkezlerde ihtiyaç olacak personel, yönetici ve ekipman gibi mevzularda düzenleme ve planlamalara ihtiyaç duyulur. Bu ise hazırlık aşamasının ele alması gereken önemli bir konudur. Yapılacak müdahalenin sistemli ve sorunsuz bir şekilde gerçekleşebilmesi için afetten sonra neler yapılacağını önceden belirleyip, detaylı bir şekilde hazırlık yapılması gerekmektedir. Ayrıca ilkyardım hizmetleri, kurtarma faaliyetleri, barınma ve ulaşım ihtiyaçların karşılanması, oluşabilecek yangınlara müdahale ile erken uyarı sistemleri gibi konular da hazırlık aşamasının kapsamındaki önemli faaliyetlerdir (Gezgin, 2018: 47).

Yapılan tüm bu hazırlıkların belli bir planlama doğrultusunda gerçekleştirilmesi oldukça önemlidir. Gerçekleştirilecek bir müdahale ya da uygulama belli bir plan doğrultusunda olmazsa her ne kadar iyi niyetli olsa da istenilen sonuca ulaşılmaz. Ayrıca bu doğrultuda yine farklı kuruluşlar ve örgütler arasında bir etkileşim, organizasyonun gerçekleşmesi ve kaynak kullanımının düzenlenmesi de bu aşama içerisinde yer almaktadır (Karaman, 2016: 83). Kısacası, afet yönetiminin içinde bir çeşit yol haritası olan hazırlık aşaması, bir afet olayına müdahalenin ilk basamağı şeklinde ifade edilebilir.

1.4.3. Müdahale Aşaması

Afetin meydana gelmesiyle başlayan ve afetin büyüklüğüne göre en fazla 3 gün ile 1-2 aylık süre zarfında uygulanan faaliyetlerdir. Afet meydana geldikten sonra, kurtarma çalışmalarının yanında idari birimin ayrıca olağanüstü olayı normale döndürmeye yönelik çalışmalar yürütmesi gerekmektedir. Müdahale aşamasında görev alacakların belirlenmesi, arama kurtarma faaliyetleri, ilkyardım hizmetinin sağlanması, halka uyarıların yapılması, başka bir yere tahliyelerin gerçekleştirilmesi, hasar tespiti için gerekli hesapların yapılması müdahale aşaması kapsamındaki faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin esas amacı, en kısa sürede çok fazla insanın hayatını kurtarmak, yaralıların her türlü tedavisini gerçekleştirmek ve yersiz yurtsuz kalanların yiyecek, giyecek, su gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaktır (Kadioğlu, 2008: 29-30).

Müdahale aşamasının başarılı bir şekilde olabilmesi için afet meydana gelmeden önceki zarar azaltma ve hazırlık aşamasındaki çalışmaların en iyi şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Yani afet esnasında ihtiyaç olan acil yardım, kurtarma ile barınma faaliyetlerinin etkili ve başarılı olmasının tek koşulu, afet öncesinde iyi bir şekilde hazırlanmış ve örgütlenmiş bir durumda olmaktır (Karaaslan, 2015: 16).

Müdahale aşamasında ilk olarak can ve mal kayıplarının belirlenmesi, hasarlı binaların tespit edilmesi, afetin meydana geldiği yer ya da bölgeye teknik ve insani yardımlar ulaştırılmalıdır. Bu yardımların afetin yaşandığı bölgeye ulaşabilmesi, koordinasyonun gerçekleştirilebilmesi için kesintisiz bir şekilde haberleşmenin ve ulaşımın gerçekleşmesi gerekmektedir. Bilgi akışı ve haberleşmenin gerçekleşmesinden sonra afetin yaşandığı bölgeye ulaşan yardımların tek elden koordinasyonu yapılması gerekmektedir (Özel, 2013: 19). Bu aşamada tüm faaliyetlerin devlet ile gönüllü kuruluşların aracılığıyla koordinasyonunun bir şekilde yürütülmesi çok önemlidir. Ayrıca bu aşamada medya ve kamuoyunun en doğru şekilde bilgilendirilmesi gerekmektedir.

1.4.4. İyileştirme Aşaması

Yaşanan afet ve acil durumun kaldırılması sonrasında asıl amacın, zarar gören insanlara yardım edilmesi olduğu kadar, altyapının geliştirilmesi, ticaret ve sanayinin desteklenmesi, yerel ekonominin yeniden canlılık elde etmesi, topluma sosyal, psikolojik ve eğitim açısından destek hizmetlerinin verilmesiyle muhtemel bir afet olayına karşı toplumun daha dirençli olmasının sağlamasıdır. Bu aşamada gerçekleştirilen çalışmaların asıl amacı, afete maruz kalmış toplumların ulaşım, haberleşme, elektrik, su, geçici iskân, eğitim, sosyal ve ekonomik faaliyetler gibi önemli aktivitelerinin en az seviyede karşılanmasını sağlayan bütün faaliyetleri yapmaktır (Öner, 2010: 74).

Bu aşamada hasar tespitleri net bir şekilde yeniden yapılmalıdır. Devlete ait sorumluluğun sınırlandırılması, iyileştirmelerin takip edilmesi gibi çalışmalar tespit edilmelidir. Psiko-sosyal gereksinimler ve yerel ekonomi açısından gelişmelere dikkat edilerek insan kaynaklarının geliştirilmesine yönelik programlara öncelik tanınmalıdır. Alt yapıda iyileştirmelerin yapılması, “zarar azaltma” ihtiyaçlarıyla birlikte şehirleşme planları bir bütünlük içerisinde ele alınmalı; afet olayının aynı zararları oluşturmasının önüne geçilmelidir. Yerel ekonominin yeniden canlandırılması için öncelik tanınmalı; yerel kapasite etkin bir şekilde ele alınmalı, istihdam düzenli aralıklarla teşvik edilmelidir. Yaşanan afetin ardından yapılacak yatırımlar yerel ve bölgesel kalkınma amaçlarıyla bir bütünlük içerisinde hazırlanmalıdır (Akyel, 2007: 104).

Afetin sonuçlarını bertaraf ettikten sonra toplumun normal hayata dönme süresini olabildiğince en kısa sürede gerçekleştirmek ve afet olayı yaşanmadan önceki şartlara yeniden ulaştırmak bu aşamanın asıl amacıdır. İyileştirme aşaması, afet meydana geldikten sonra başlayarak, olayın büyüklüğüne ve etkisine göre 1-2 yıl süren bütün faaliyetleri kapsamaktadır (Şahin, 2009: 135-136).

2. Afet Yönetiminde Örgütlenme

Türkiye’nin hem planlama dönemi öncesinde hem de planlama döneminde süren afet deneyimi, afet yönetiminde riskleri önceden belirleyerek tedbir alma ile sürecin yönetimine yönelik hazırlık yapacağı yerde afet meydana geldikten sonra müdahalede bulunma ve daha sonrasında iyileştirme sürecine dayanmaktadır. Özellikle 1999 Büyük Marmara Depremi’nde bu teşkilatlanmanın ve reflekslerin yeterli bulunmadığı, bütüncül bir afet yönetimi yürütülmediği için meydana gelen afetlerde etkili olunmadığı görülmüştür. Ülkemizdeki afet deneyimlerine bakıldığında afetlerin meydana getirdiği olumsuzluklara karşı

istenilen seviyede etkili bir mücadele yapılmadığı, afetlerin yaratacağı risklerin azaltılmadığı görülmektedir. Bu mücadelenin istenilen etkililikte gerçekleşmemesinin nedenleri olarak önleyici ve koruyucu faaliyetlerin, risk azaltma ve hazırlık aşamalarındaki faaliyetlere gerekli önemlerin verilmemesi, afet yönetiminde yetki ve görev konusundaki karmaşıklığın giderilmemesi, koordinasyon ve iş birliğinin sağlanamaması gibi nedenler sayılabilir (Kuş, 2018: 48).

Bütün bu nedenleri ortadan kaldırmak, afet yönetiminde iş birliğini sağlamak ve yetki karmaşasına son vermek için 2009 yılında 5902 sayılı “Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun” ile birlikte Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) kurulmuştur. AFAD’ın kurulmasının ardından Afet İşleri, Sivil Savunma ve Türkiye Acil Durum Yönetiminin müdürlüklerinin tüm görevleri merkez örgütlenme olan AFAD Başkanlığı ile taşra örgütlenme olarak da İl Afet ve Acil Durum Müdürlükleri’ne bırakılmıştır. Ayrıca bu kanunla illerde valiliğin başkanlığında İl Afet ve Acil Durum Müdürlükleri kurulmuştur. Kurulan bu yeni yapıların yanında afet yönetiminde yetkili kurum ve kuruluşlarda bulunmaktadır (Genç, 2021: 161).

2.1. Merkez Örgütlenmesi

Afet yönetiminin merkez ve taşra örgütlenmesinde 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle AFAD İçişleri Bakanlığı’na bağlanmıştır. 2 Temmuz 2018 tarihli ve 698 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameyle olağanüstü olaylarda afet yönetimine yönelik karar alma yetkisi, Bakanlar Kurulu’nun kaldırılmasından dolayı Cumhurbaşkanı’na verilmiştir (Turan, 2018: 75). Yapılan bu değişiklikle beraber afet yönetimi tek bir yapıda toplanarak İçişleri Bakanlığına bağlı bir kurum olmuştur.

2.1.1. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)

AFAD’ın internet sitesinde “yeni afet yönetim sistemi” hakkında bahsedilirken: “... bütünselik afet yönetimine geçilerek kriz yönetimi yerine risk yönetimi... anlayışının hâkim olduğu bir sürecin yönetilmesi...” gerektiği şeklinde ifade edilmiştir. AFAD, yaşanacak kayıpları önlemek ya da afetin yarattığı zararları en az düzeye indirmek için gerekli stratejileri yapmak ve bir model oluşturmak amacıyla kurulmuştur (AFAD, 2019).

10 Temmuz 2018 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kamuda görevli üst düzey yöneticilerin Cumhurbaşkanı aracılığıyla ataması yapılacağına ilişkin düzenleme gerçekleştirilmiştir (Resmî Gazete, 10.07.2018). Kurumun teşkilatına ilişkin mevzuatta AFAD’ın en çok üç başkan yardımcısı olabileceği ve bu başkan yardımcılarının yine Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı belirtilmiştir. AFAD’ın örgütlenmesinde bulunan Basın ve Halk İlişkiler Müdürlüğü, Özel Kalem Müdürlüğü, İç Denetim Birim Başkanlığı, Denetim Hizmetleri Dairesi, Hukuk Müşavirliği AFAD başkanına doğrudan bağlıdır. Başkan yardımcılarının sorumluluğunda olan 4 genel müdürlük (Deprem ve Risk Azaltma Genel Müdürlüğü, Barınma ve Yapım İşleri Genel Müdürlüğü, Afetlere Müdahale Genel Müdürlüğü, Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü) ve bu genel müdürlüklere bağlı 22 dairenin idaresinden sorumludur. Ülke genelinde 81 ilde Afet ve Acil Durum Müdürlüğü bulunmakta ancak Arama ve Kurtarma Birlik Müdürlükleri sayısı 11’dir (Şengün, 2018: 101).

AFAD başkanlığının mevzuatında yer alan görevleri; yıllık program ve kalkınma planları etrafında gösterilen alanda bütünlük afet yönetimi ilkelerine göre uygun çalışmalar gerçekleştirmekle, Afet ve Acil Durum Koordinasyon Kurulu'nun faaliyetlerine dair gündem tekliflerini hazırlamakla, meydana gelecek afet ile acil durumlarda müdahaleyi düzenlemek, ilgili mevkiileri bilgilendirmekle, kamu kurumları ile sivil toplum kuruluşları arasında koordinasyonu sağlamakla ve yürütmekle sorumludur. Merkezi örgüt olarak kurulan Başkanlık ile Başkanlığa ait taşra örgütlenmesiyle çalışmalarını yürüten AFAD, meydana gelecek afet ile acil durum hallerinde doğrudan sorumlu ve yetkili bir ana kuruluştur (Kuş, 2018: 49-50).

2.1.2. Taşra Örgütlenmesi

2.1.2.1. Afet ve Acil Durum Yönetimi İl Müdürlükleri

AFAD, 4 nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle İçişleri Bakanlığına bağlı bir teşkilat olurken AFAD'ın taşra teşkilatı da illerde valinin başkanlığında il afet müdürlükleri kurulmuştur. Kanununun 52. Maddesinde, afet ile acil durum faaliyetlerinin yönetiminde illerde valinin sorumlu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca aynı kanunda afet ve acil durum yönetimi il müdürlüklerinin görev ile sorumlulukları şöyle sıralanmıştır (Resmî Gazete, 15.07.2018):

- İlin afet ve acil durum risk ve tehlikelerini belirlemek,
- Afet ve acil durum yönetiminin risk azaltma, müdahale ile iyileştirme planlarını, yerel yönetimler, kamu kurumları ile birlikte koordinasyon ve iş birliği içerisinde gerçekleştirmek ve uygulatmak,
- İl afet ve acil durum yönetim merkezini idare etmek, aralıksız ve güvenli bir haberleşmeyi gerçekleştirmek,
- Afet ve acil durum hallerine yönelik eğitim çalışmaları gerçekleştirmek,
- Meydana gelen afet ve acil durumlarda oluşan hasar ve kayıpları tespit etmek, gereken arama ve kurtarma çalışmalarını için malzemeleri, halkın beslenme, barınma ve sağlık ihtiyaçlarını giderecek araç ve malzeme depoları kurmak ve yönetmek,
- Afet ve acil durum yönetimiyle ilgili sivil toplum örgütleri ve gönüllü kişilerle akreditasyon gerçekleştirmek ve belgelendirmek,
- Mevzuatta bulunan seferberlik ve savaş hazırlıkları ile sivil savunma hizmetleriyle ilgili görevleri yerine getirmek,
- Kimyasal, radyolojik, nükleer ve biyolojik maddelerle diğer benzer teknolojik maddelerin teşhisi, tespiti, arındırılması yönünde çalışmalar yapmak, ilgili kurumlar ile birlikte koordinasyon ve iş birliği sağlamak,
- Başkanlık tarafından belirtilen yıllık çalışma programlarını gerçekleştirmek, yıllık çalışma raporlarını düzenleyerek Başkanlığa onaya sunmak.

AFAD Başkanlığı'nın yıllık programlarına 81 il müdürlüğü uymak ve faaliyet raporlarını düzenlemekle sorumludurlar. İl müdürlüklerinin bütçeleri AFAD Başkanlığı tarafından aktarılacağı, il müdürlüklerine açılan davaların da valiler tarafından yürütüleceği belirtilmiştir. Kanunun 53. Maddesinde ise Arama Kurtarma Birlik Müdürlüklerinin İl Afet ve Acil Durum Yönetimi Müdürlüklerine bağlı kurulacağını, bu birliklerin sayısının en çok yirmi olacağı belirtilmiştir (Şengün, 2018: 102).

2.2. Afet Konusunda Yetkili Kurum ve Kuruluşlar

2.2.1. İçişleri Bakanlığı

2018'de çıkarılan 4 nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile birlikte Bakanlar Kurulu'nun kapatılmasından dolayı İçişleri Bakanlığına bağlı ve bu çatı altında görevini yapmaya devam eden AFAD, afet ve afete yönelik her mevzuda faaliyette bulunan, afet öncesinde, esnasında, sonrasında bütün çalışmaları yürüten ana kuruluştur. Afet ve Acil Durum Danışma kurulunda bulunan ayrıca ilk kurum olan İçişleri Bakanlığı örgütü bundan dolayı doğrudan AFAD'ı kastetmektedir (Usta, 2019: 50-51).

2.2.2. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu

3294 sayılı "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu Kanunu" ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu (SYDTF), 1986'da kurulmuştur. Görevlerini, il ve ilçelerdeki vali ya da kaymakamlığın başkanlığında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından gerçekleştiren fonun esas amacı, mecburiyetten ihtiyaç halinde olan yurttaşlar ile her ne konuda olursa olsun Türkiye'ye gelmiş ya da kabul edilmiş insanlara yardım etmektir. Aslında meydana gelen afetlerden sonra fonun yardımda bulunma görevi bulunmamaktadır. Fakat 4123 sayılı "Tabii Afet Nedeniyle Meydana Gelen Hasar ve Tahribata İlişkin Hizmetlerin Yürütülmesine Dair Kanun" da madde 4'de afetten dolayı yaşamını yitiren vatandaşların birinci derece yakınlarına, sakat durumda kalanlara İçişleri Bakanlığı tarafından uygun bulunmasıyla yardım edilebilmektedir (4123 Sayılı Kanun m.4).

2.2.3. Doğal Afet Sigortaları Kurumu (DASK)

Doğal Afet Sigortaları Kurumu (DASK), 2000 yılında kurulmuş ve Zorunlu Deprem Sigortasını ülkemizde edindirmeyi sağlama, uygulama ile yönetimi çalışmalarını üstlenen tüzel kimliği olan kamu kuruluşudur. DASK, bir başkan, altı üyeden oluşan Doğal Afet Sigortaları Kurumu Yönetim Kurulu aracılığı ile yürütülmektedir. 18 Mayıs 2012 tarihli 6305 sayılı Afet Sigortaları Kanunu resmî gazetede yayınlanmıştır. Bu kanunun hedefi, depremden dolayı binalarda oluşan maddi zararların telafi edileceği teminatıyla yaptırılacak bu zorunlu deprem sigortasıyla teminat vermeyen sigorta şirketlerinin ya da teminat vermesi güç olan afet ve tehlikelerin meydana getireceği can ve mal kayıplarının karşılanacağına dair sunulacak sigortanın teminatına dair esas ve usulleri belirlemektedir (DASK, 2014).

2.2.4. Türk Silahlı Kuvvetleri

Afet yönetiminde özellikle arama ve kurtarma görevi başta olmak üzere, farklı görevlerinde yerine getirilmesi hususunda görevli olan kuruluşlardan bir tanesi Türk Silahlı Kuvvetleridir. 211 sayılı “TSK İç Hizmet Kanununun” 112. Maddesinde, yangın, yer sarsıntısı, su basması gibi afetlerin yaşanması halinde 7269 sayılı “Umumi Hayata Müessir Afetler Dolaşısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun’un” kararlarına göre hareket edeceği belirtilmiştir. Bu kanunun ayrıca 7. Maddesinde afet alanlarında ya da etrafında bulunan jandarma, ordu, birlik ve müessese kumandanları vali ya da kaymakamların kendilerinden isteyecekleri her türlü yardıma üstlerinden emir gelmesini beklemeden yapmaları mecburidir (Resmî Gazete, 10.01.1961)

2.2.5. Sivil Toplum Kuruluşları

Yaşanan afetlere müdahalede bulunma çalışmalarında önemli rolü olan sivil toplum kuruluşları; yerel ölçekte, ulusal ölçekte ve uluslararası ölçekte çalışma alanlarına sahiptirler. Çoğunlukla mahalle ölçeğinde teşkilatlandıkları ve bundan ötürü afet alanlarına daha kolay ulaşım imkânı bulduklarından arama, kurtarma ile ilkyardım hizmetlerinde önemli konumları bulunmaktadır (Yavaşoğlu, 2015: 75). Bu örgütlenmenin ülkemizde faaliyet gösteren başlıca örnekleri ele alınacaktır.

2.2.5.1. Kızılay Genel Müdürlüğü

11 Haziran 1868’de “Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti” ismiyle kurulan bu kuruluş, bazı zamanlarda ismi değiştirilerek Mustafa Kemal Atatürk tarafından “Kızılay” ismi verilmiştir. 1947’de de “Türkiye Kızılay Derneği” şeklinde değiştirilmiştir. Kızılay, Uluslararası Kızılay-Kızılhaç Topluluğu’nun ayrım yapmadan tarafsızlık, bağımsız bir şekilde, hayır kurumu özelliği, birlik ile evrensellik olan esas ilkelerini benimsemektedir. Ayrıyeten nerede faaliyette bulunuyorsa bulunsun asla ayrım yapmadan insanların acılarını önlemeye ya da azaltmaya çalışmak; insanların canını ve sağlığını korumak, insanların aralarında anlayışı, dostluğu, iş birliği ve kalıcı barışı sağlamak gibi amaçları bulunmaktadır. Kızılay, son on yılda 78 farklı ülkede hem doğal kaynaklı hem de insan kaynaklı meydana gelmiş afetlere müdahalede bulunmuş, ihtiyacı olanlara beslenme ve barınma gibi temel gereksinimleri karşılamıştır (Kızılay, 2022).

2.2.5.2. Arama Kurtarma Derneği (AKUT)

1995 yılında bir grup dağcının kurduğu ve 14 Mart 1996’da “Arama Kurtarma Derneği (AKUT)” ismini aldığı resmi kuruluştur. Kurulduğunda zorlu doğa şartlarına ve dağlarda doğru arama ve kurtarma çalışmaları yürütme amacındayken daha sonra sel ve deprem eğitimi olarak, istenildiği zaman doğal afetlerde resmi kuruluşlara yardımda bulunacak durumu gelmiştir. 19 Ocak 1999’da Bakanlar Kurulunun kararıyla “Kamu Yararına Dernek” pozisyonunu almıştır. 17 Ağustos 1999’dan önce AKUT, arama ve kurtarma mevzusuna odaklanarak, pek çok sivil toplum kuruluşları ile özel ve kamu sektörünün arama ve kurtarma faaliyetlerine karşı bakış açılarını değiştirerek yeni adımların atılmasında etkili olmuştur (AKUT Tüzüğü. M.3-7).

2.2.5.3. Ulusal Medikal Kurtarma Ekipleri Derneği (UMKE-DER)

17 Ağustos 1999'dan sonra Ulusal Medikal Kurtarma Ekipleri Derneği (UMKE-DER), Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği üyeleri aracılığıyla İsviçre Kalkınma ve İş Birliği Ajansı'ndan (SDC) medikal kurtarma eğitimleri alarak ülkemizin ilk medikal kurtarma ekibi olmuştur. 2013 yılına kadar dernek, ulusal ve uluslararası pek çok afete yönelik hazırlık, zarar azaltma ile afetten sonraki bütün aşamalarda gönüllü olarak çalışmalara katılmıştır. Sağlık Bakanlığı tarafından tanınması da 2010'da gerçekleşmiştir. UMKE'nin artık daha fazla sempozyumla, paylaşım, seminerle ve eğitimlerle birlikte ulusal ve uluslararası ölçekte yer edinmesi düşüncesiyle UMKE gönüllüleri, 2014'de Uluslararası Medikal Kurtarma Ekipleri Derneğini kurmuşlardır (UMKE-DER, 2018).

3. Afet Yönetiminde Yerel Yönetimler

Afet yönetimi ile afetlere karşı dirençli bir toplum yaratabilme hususunda hem bireysel hem de kurumsal olmak üzere toplumun bütün kesimlerine görev ve sorumluluk düşmektedir. Ülkemizde afet yönetiminde esas aktörleri, merkezi idarenin başkent ve taşra teşkilatlanmaları ve AFAD; yerel de ise il özel idareleri, büyükşehir belediyeleri ve belediyelerden oluşmaktadır. Ayrıca üniversiteler, STK'lar, özel sektör ve yerel medya da afet yönetiminin yerel aktörleridir. Afet yönetiminde devletin bütün kademeleri içerisinde yer almasıyla beraber yerel yönetimlerin görev ve faaliyetleri daha önemli olabilmektedir (Özer, 2017: 2-3).

Yerel yönetimler iki önemli yanıyla afet yönetiminde öne çıkmaktadır. İlki, yerel yönetimler halkın ihtiyaçlarının neler olacağını daha iyi bilmelerinden dolayı yerel kamu faaliyetlerini merkeze göre en verimli ve etkin şekilde gerçekleştirebilirler. İkinci ise yerel yönetimler halka yakınlık konusunda merkezi yönetime göre daha yakın olmalarından dolayı daha demokratik bir yapısı vardır. Yerel yönetimler özellikle imar, altyapı, ulaşım, itfaiye ve çevre temizliği olmak üzere pek çok yerel faaliyetleri gerçekleştiren demokratik birimlerdir. İl özel idareleri, büyükşehir belediyeleri, belediyeler ile köyler yukarıda belirtilen pek çok hizmetler ile afet ve acil durum hizmetlerini gerçekleştirmektedir (Küçükşen ve Yetkin, 2020: 145).

3.1. Afet Yönetişimi

Afet yönetiminin bütün aşamalarında yer alan yerel yönetimler, sistemin yapı taşlarından biridir. Afet yönetiminde yerel yönetimlerin, afet riski olan yerlerin yönetiminde tehlikeli çalışmaların düzenli olarak kontrol etmesi gerekmektedir. Yerel yönetimler afet yönetim süreci boyunca, yerel şartların daha iyi bilmelerinden, afet esnasında ve sonrasında daha hızlı bir şekilde müdahalede bulabilmelerinden dolayı önemli bir konuma sahiplerdir. Afet esnasında il müdahale, arama ve kurtarma, yaralıların sağlık hizmetlerine ulaşabilmesi ve tedavisi, meydana gelebilecek ikinci bir felaketi önlemesi, halkın temel ihtiyaçları olan barınma, beslenme, elektrik gibi ihtiyaçların giderilmesi görevler önce yerel yönetimin görev ve sorumlulukları iken o bölgede ki yerel halkta ilk müdahale konusunda sorumluluk üstlenmektedir. Bu yüzden yerel yönetimlerin afetlere müdahale konusunda ulaşım, fiziksel kaynaklar ve insan kaynaklarına ulaşması önemlidir (Genç, 2021: 65).

Yerel yönetimler arazi kullanım uygunluğu, imar ve yapı denetim, kentsel değişim ve geliştirme hususunda karar verici konumda olmalarından dolayı afet meydana geldikten sonra risk azaltma ve dönüşüm de önemli bir konumdadırlar. Fakat çoğunlukla yerel yönetimlerin bu görevleri ihmal edilip, afet meydana gelmeden önceki risk azaltma ile afet esnasında müdahalede bulunma aşamalarına daha çok önem verilmektedir (Şahin, 2016: 942).

Klasik afet yönetimi anlayışında genellikle merkezi yönetimin kontrolüne ve düzenlemesine odaklanmış olsa da son zamanlarda iş birliği ve koordinasyona yönelik bir yönetim anlayışına dönük bir ilerleme, giderek merkezi yönetimin rolünün yerel yönetime doğru aktarıldığı görülmektedir. Bu yüzden yerel yönetimlerin yaygın afet yönetimi becerilerinin ve afetlere yönelik direnci artırmak amacıyla güçlendirmeleri gerekmektedir. Yerel yönetimler, afetlere yönelik direnci önemli seviyede etkileyen afet yönetiminin temel aktörlerinden biridir (Genç, 2021: 66).

3.2. Afet Yönetiminde Yerel Yönetimler

3.2.1. İl özel idaresi

İl özel idareleri, 1913’de İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-u Muvakkati ile kurulmuş ve görevleri yine bu yasayla belirlenmiş bir yerel yönetim birimidir. İl özel idarelerinin, acil durum planlaması başlıklı çalışmaların neler olacağı ile ilgili kanununun 69. maddesinde; “il özel idaresi, yangın, sanayi kazaları, deprem ve diğer doğal afetlerden korunmak veya bunların zararlarını azaltmak amacıyla ilin özelliklerini de dikkate alarak gerekli afet ve acil durum plânlarını yapar, ekip ve donanımı hazırlar” şeklinde ifade edilmektedir (İl Özel İdaresi Kanunu, m.69).

Acil durum planları düzenlenirken eğer il ölçeğinde başka acil durum planları varsa birlikte koordinasyonu oluşturulur ve bakanlık, kamu kuruluşları, meslek teşekkülleriyle üniversitelerin ve öteki mahallî idarelerin fikirleri alınmaktadır. Bu planlara yönelik insanların eğitimi için gereken tedbirler alınarak ikinci fıkrada yer alan kurumlar, idareler ve örgütler ile ortak bir program hazırlanabilir. Ayrıyeten Kanun, il özel idarelerinin, il dışında meydana gelecek yangın ile doğal afetlerde, bu yerlere gereken destek ve yardımı sağlayabilir (Şengün, 2020: 56).

Stratejik plan ile çalışma programında “ulusal ve bölgesel planlara uygun olarak, bayındırlık ve iskân, imar, doğal afet hizmetlerine ilişkin orta veya uzun vadeli stratejik plan ve bu planın yıllık dilimlerini oluşturmak üzere çalışma programını hazırlamak” sorumluluğu valie verilmiştir. Ayrıca kanununun 43. maddesinde, giderler içerisinde doğal afetlere harcanacakları sayılmış ve böylelikle afet esnasında bazen yaşanan harcama ve kaynak sorunlarına alternatif çözüm olanağı yerel idareciler ile valilere sunmuştur (Yıldız, 2008: 181).

3.2.2. Büyükşehir Belediyeleri

1984’de 3030 sayılı Kanunla büyükşehir belediyeleri, yerel yönetim sitemine sonradan katılmış bir birimdir. 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu’nun 7. maddesinde (u) afetler ile alakalı; “il düzeyinde yapılan planlara uygun olarak, doğal afetlerle ilgili planlamaları ve diğer hazırlıkları Büyükşehir ölçeğinde yapmak; gerektiğinde diğer afet bölgelerine araç, gereç ve malzeme desteği vermek; itfaiye ve acil yardım hizmetlerini yürütmek; patlayıcı ve yanıcı

madde üretim ve depolama yerlerini tespit etmek, konut, işyeri, eğlence yeri, fabrika ve sanayi kuruluşları ile kamu kuruluşlarını yangına ve diğer afetlere karşı alınacak önlemler yönünden denetlemek, bu konuda mevzuatın gerektirdiği izin ve ruhsatları vermek olduğu tekrar aynı kanunun (z) fıkrasında ise *“afet riski taşıyan veya can ve mal güvenliği açısından tehlike oluşturan binaları insandan tahliye etmek ve yıkmak”* görevi ve sorumluluğu Büyükşehir Belediyelerine verildiği ifade edilmiştir (Büyükşehir Belediye Kanunu, m.7).

3.2.2. Belediyeler

Belediyelerin yetki, görev ve sorumluluklarını belirleyen 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 14. maddesinde; *“belediyenin, belediye sınırları içinde, mahalli müşterek nitelikte olmak şartıyla imar, su ve kanalizasyon, ulaşım gibi kentsel alt yapı; coğrafi ve kent bilgi sistemleri, çevre ve çevre sağlığı, temizlik ve katı atık; zabıta, itfaiye, acil yardım, kurtarma ve ambulans; şehir içi trafik, defin ve mezarlık... hizmetlerinin yürütülmesi ve denetlenmesini”* şeklinde ifade edilmiştir (Belediye Kanunu, m.14).

Aynı kanunun 53. maddesinde; *“Belediye, yangın, sanayi kazaları, deprem ve diğer doğal afetlerden korunmak veya bunların zararlarını azaltmak amacıyla beldenin özelliklerini de dikkate alarak gerekli afet ve acil durum planlarını yapar, ekip ve donanımı hazırlar. Acil durum planlarının hazırlanmasında varsa il ölçeğindeki diğer acil durum planlarıyla da koordinasyon sağlanır ve ilgili bakanlık, kamu kuruluşları, meslek teşekkülleriyle üniversitelerin ve diğer mahalli idarelerin görüşleri alınır. Planlar doğrultusunda halkın eğitimi için gerekli önlemler alınarak ikinci fıkrada sayılan idareler, kurumlar ve örgütlerle ortak programlar yapılabilir. Belediye, belediye sınırları dışında yangın ve doğal afetler meydana gelmesi durumunda, bu bölgelere gerekli yardım ve destek sağlayabileceği”* hususunda belediyelerin yetkili ve görevli olduğu belirtilmiştir (Belediye Kanunu, m.53).

5302 sayılı İl Özel İdareleri Kanunu ve 5393 sayılı Belediye Kanunlarına yapılan bir başka düzenleme ise afet yönetimi hususunda gönüllü katılımıdır. Gönüllü Katılım Yönetmeliği'nde gönüllülerin faaliyet alanlarının belirlendiği 5. Maddede *“trafik, itfaiye, arama-kurtarma gibi denetim ve acil yardım hizmetlerini çalışma alanlarından biri”* şeklinde belirlenmiştir. Bilhassa 1999 depreminde sonra afet yönetimi bölgelerinde gönüllü faaliyette bulunma isteği gittikçe artmış ve yapılan düzenleme ile gönüllülük hukuki bir boyuta kavuşmaktadır. Bu düzenlemelerle il özel idarelerine ve belediyelere gönüllü çalışma alanlara uygun olarak gereken araç-gereç, kıyafet, mekân temin etme ve personel ihtiyacı karşılama imkanları verilmiştir (Yıldız, 2008: 182).

3.2.3. Köyler

Yerel yönetimlerin en küçük birimi olan köylere, 1924 Köy Kanunu ile tüzel kişilik tanınmıştır. Yerel yönetimlerin 7269 sayılı kanun ile düzenlenen planlamalarında tüm il ve ilçeye yönelik yapılması gereken acil yardım planları dahilinde ilgili diğer kurumlar ile birlikte görev alırlar. Köylerin ilk yardım ve sağlık hizmetleri, kurtarma ve enkaz kaldırma, geçici iskân ve ön hasar tespiti, satın alma kiralama, dağıtım faaliyetleri ile tarım faaliyetleri gruplarında tanımlanmış görevleri bulunmaktadır. Fakat afet yönetiminde düzenli bir rolleri bulunmamaktadır. Yerel kurumlarla birlikte hem afet risk ve zarar azaltma faaliyetlerinde bulunabilirler hem de afet meydana geldikten sonra etkin faaliyetlerde bulunabilir (Karaman, 2016: 23-24).

3.3. Afet Yönetiminde Yerel Yönetimlerin Görev ve Sorumlulukları

Ülkemizin önemli bazı bölgeleri deprem, sel, yangın, erozyon gibi afetlere karşı karşıya kalmaktadır. Aynı zamanda nüfusun önemli bir bölümü belediye sınırlarının içerisinde yer aldığından milli gelir bu yerlerde belirlenmektedir. Afetlere yönelik alınacak tedbirlerin içerisinde denetim ve planlama öncelikli olarak birçok yerel yönetimlerin faaliyet alanlarındadır. İl özel idarelerin imar ile planlama görevleri belediye sınırları dışındaki yerlerdedir. Ayrıca il özel idareleri ve belediyelere afet tedbiri bilinçlendirme ve eğitim hususunda önemli görevleri bulunmaktadır (Esen, 2007: 490). Yerel yönetimlerin afetlere karşı görev ve sorumlulukları bazı başlıklar altında ele alınacaktır

3.3.1. Hazırlık ve Risk Azaltma

Günümüzde dünyanın her yerinde yaşanan felaketler, bütün dünyadaki insanların afet esnasında acil müdahalede yardımcı olmasının yanı sıra afet meydana gelmeden önceki faaliyetlerle afetin yaratacağı kayıpların azaltılması gerektiği fikirleri oluşmuştur. Bu fikir değişikliğiyle, devletin ve yerel yönetimlerin bütün esas görevlerinin arasında afete hazırlık ve zarar azaltma görevinin olması gerektiği üstünde durulmuştur (Kadioğlu, 2008: 1). Hem hazırlık aşamasında olsun hem de risk azaltma aşamasında olsun çok yönlü bir yerel hazırlık ve risk azaltma planına gerek vardır. Hazırlık ve risk azaltma planını, halka daha yakın olan yerel yönetimlerin aracılığıyla hazırlanıp, yürütülmesi daha faydalı olacaktır.

Yerel yönetimlerin özellikle belediyelerin hâkim oldukları planlama, yönetim, denetim, yapılanma gibi sorumluluk ve yetkileri açısından buldukları yerleşim yerlerinde risklerin tespit edilmesi ile afet risk tedbiri, zarar azaltma aşamalarında kilit ve koordinatör birimlerdir (Tezgider, 2008:214). Yerel yönetimlerin afet risklerinin önlenmesi ve azaltılması hususunda dört önemli rolü bulunmaktadır (Küçükşen ve Yetkin, 2020: 150);

- Bölgenin afet risklerinin azaltılması için yönlendirmek ve belli bir tehlikeye yönelik çok yönlü, çok aktörlü bir ortam düzenlenmesi ve yürütülmesinde merkezi konum olmak,
- Yerel kesimlerin ve halkın afetin risklerini azaltma faaliyetleriyle etkili bir biçimde dahil etmek ve kaygılarını hükümetin öncelikleriyle ele almak,
- Kurumla ilgili imkanlarını güçlendirerek, afet riskleri azaltmada pratik yaparak faaliyetlerini kendi kendilerine uygulamak,
- Afet risklerinin azaltılmasına yönelik farklı yerlerde çoğaltılabilen ya da ülke genelinde genişletilen yenilikçi teknikler ve araçlar geliştirmek ve uygulamak.

3.3.2. İmar ve Yapı Denetimi

Türkiye'de afetlerde zarara uğrayan yapıların önemli bir kesiminin yapı kullanım izninin bulunmadığı, bulunanların ise gereken denetimler gerçekleşmeden belgeyi aldıkları belirlenmiştir. Bu konuda yapıların proje halinden kullanım haline kadar geçen süreçte özellikle belediyeler olmak üzere yerel yönetimlerin kontrol noktasında yükümlülükleri artmıştır (Büyükkaracıoğlu, 2016: 215).

Ülkemizde yapı düzeyleri ile yönetmeliklerde büyük bir eksiklik bulunmamaktadır. Rastlanan en önemli problem yapım sürecinde yürürlükteki yönetmelik koşullarının yerine getirilmemesidir. Yapı denetiminde iller haricinde il özel idareleri ve belediyeler, yapı denetimi göreviyle sorumludurlar. Fakat il özel idareleri ile belediyelerin hem sayı olarak hem de nitelik olarak yeterli personelleri bulunmamaktadır (Esen, 2011: 495). Ayrıca siyasi kaygılar neticesinde denetimlerin aksatılmasından dolayı afetlerin meydana getirdiği zararlar daha da artmaktadır.

3.3.3. İş birliği ve Koordinasyon

Ülkemizde afet yönetimi, belirli bir zaman dilimine kadar büyük ölçüde merkezi yönetim tarafından yürütülen bir faaliyet şeklinde kabul edilmişse de koşullar ile zamanın değişiminden dolayı tüm bireylerin ve tüm kurumların afet konusunda yetkisi olduğunu ispatlamaktadır. Merkez ve taşra teşkilatının yanı sıra üniversiteler, yerel yönetimler, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve halk seviyesinde afetlerin yönetilmesinde bir iş birliği, yetki paylaşımı ve kurumların birbirleriyle koordine içinde bulunması gerekmektedir. Bu süreçte yerel yönetimlerin görevi ise, düzenli bir çalışma ortamını tesis etmek ve destek vermektir. Ülkemizde gerçekleştirilen yeni düzenlemelerle birlikte il ve ilçe belediyeleri, büyükşehir belediyeleri afet yönetiminde yetkili bir merkezi kurum rolündeki AFAD il müdürlükleriyle birlikte ortak hareket ederek zarar azaltıcı çok sayıda proje meydana getirmektedir. Fakat hala uygulama yönünden mevcut durum arzu edilen düzeyin uzağında kalmaktadır (Gerdan, 2019: 267).

Ayrıca, karar alma süreçleri ile aşamalarına katılım etkili bir afet yönetiminin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Hem belediyelerde bulunan kent konseylerin hem de yerel yönetimlerde bulunan meclislerin afet sürecinde halkın katılımına destek verme sorumluluğu bulunmaktadır. Ön şart olarak da toplumun tamamının katılım konusunda arzulu olmasıdır. Yerel yönetimlerin esas vazifesi katılım yollarının açık kalmasını sağlamak ve afet yönetim evresinde yerel halkın etkin bir şekilde bulunmasını sağlamaktır (Col, 2007: 21).

3.3.4. Kentsel Dönüşüm ve Planlama

Afetin meydana getirdiği zararların çok fazla olmasının en önemli nedenleri; gecekondulaşma, kentsel bölgelerdeki plansız yerleşme ve bilhassa depreme dayanıksız yapıların çok fazla olmasıdır. Kentsel dönüşümün amaçlarından biri, afete karşı dayanaksız, çarpık kentleşmeye sebep olan bu yapıların ya da alanları yeniden yapmak veya iyileştirmektir. Ülkemizdeki konutların ve yerleşim alanlarının pek çoğu afet tehlikesiyle karşı karşıya olması kentsel dönüşüm gereksinimini ortaya koymaktadır. Ülkemizde belediyeler mücavir alan sınırları dahilinde binalı ve binasız arsaların üstünde imar düzenlemesi yapma, taşınmazlar üstünde kamulaştırma gerçekleştirme, Toplu Konut İdaresi ile birlikte kentsel dönüşüm yapmak, kentsel dönüşüm planları düzenleme ve uygulama yönünde yetkileri bulunmaktadır. Ayrıca kentsel dönüşüm planları doğrultusunda o bölgede yaşayan insanların zor durumda bırakılmaması yerel yönetimlerin sorumluluk alanlarına girmektedir (Küçükşen ve Yetkin, 2020: 152).

Yerel yönetimlerin afet esnasında ve sonrasında konut sıkıntısı çekilmesi halinde maddi imkanlar dahilinde afet konutları ile yaşam alanları imkânı sağlayabilmelidir. Bunun dışında afet öncesinde, esnasında, sonrasındaki süreçlerde yerel planlamalara gereksinim duyulur. Yerel yönetimler bu planlama kapsamında imar, çevre, afet toplanma yerleri, eğitim, ulaşım, giyecek ve yakacak tedariki gibi alanlarda risk ve zarar azaltmaya amacıyla verimli, etkin ve uygulanabilir bir planlama hazırlama görev ve sorumluluğu olmalıdır (Gerdan, 2019: 45).

3.3.5. Bilinçlendirme

Afetlere yönelik hazırlıklı olma ve zarar azaltmaya dair faaliyetlerde kamuoyunun bilinçlendirilmesi ve eğitim önemlidir. Afet yönetiminin ülkemizde geliştirilememesinin temel nedenlerinden biri, eğitimin yetersiz olmasıdır (İçişleri Bakanlığı ve JICA, 2004: 122). Bundan ötürü yerel yönetimler, halka olan yakınlığı, yerel kaynaklara sahip olmaları ve yerel personeli elinde bulundurmaları gibi sebeplerden dolayı merkezi yönetimden daha etkin olabilir. Merkez düzeyinde afet planlarını oluşturmak için standartların geliştirilmesinin ardından il ölçeğinde planların oluşturulması, eğitim ile tatbikat faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, arama-kurtarma çalışmalarının teşkilatlanması ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı da halk eğitimi çalışmaları önem teşkil etmektedir. Halka yönelik afetlerle ilgili eğitim çalışmaları zayıf olduğu için enkaz kaldırma benzeri çalışmalardan hoşnutsuzluk büyük ölçüde görülmektedir. Afet esnasında bireylerin nasıl davranacaklarını bilmesinden dolayı bu hoşnutsuzluk fazlalasmaktadır (Esen, 2007: 494).

Türkiye'de belediyeler ile il özel idareleri, vatandaşları afet konusunda bilinçlendirmek ve eğitim vermekle yükümlüdürler. Onuncu Kalkınma Planında yer alan Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu içerisinde uygulama stratejisi bağlamında yerel yönetimlerin afet yönetimi ile ilgili toplumsal bilincin yükseltilmesine yer verilmiştir. Yerel yönetimler hem kendi imkânı ve gücü ölçüsünde hem de AFAD ile ortak hareket ederek halkın bilinçlendirilmesinde ve eğitilmesinde yardımcı olmakla sorumludur (10. Kalkınma Planı, 2014: 109).

3.3.6. Yerel Politikalar

Meydana gelen afetlerin zarar görebilirliğini artıran faktörlerin bazıları yerel yönetimlerin genellikle, ülkemizdeki idari ve siyasi yapılanma içindeki konumu, bunun yarattığı güçsüzlükler, yerel demokrasi görüşünün yeterli bir gelişme göstermediği, yerel yönetimlerin bu sistemde yapılanma ve güç olarak geride kalması, insan gücü ve kaynak noktasında yetersizlikler gibi yaygın sebeplerle ilişkilidir. Bu sebepler yerel yönetimlerin afet yönetimi boyunca yer alacağı rolleri sınırlamaktadır (Genç, 2021: 200).

Belediyelerin imar planlama hususundaki görevleri de afetlerle alakalı görev ve sorumluluklarını arttırmaktadır. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyeleri Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunlarına yönelik yönetmelikler ile belediye sınırları içerisinde imar planı ve tadilat yapma vazifesi belediyelere verilmiştir. Fakat bu verilen kararların denetiminin yeterince yapılmaması; yerel siyasi arasındaki ilişkiler, güvenlik, kamu yararı gibi önceliklerin ihmal edilmesi, yerel yönetimlerin imar, denetim ve inşaatla yönelik görevlerini doğru bir şekilde yapmamaları riskli kentsel büyümelerin yolunu açmakta ve fiziki zarar görebilirliği arttırmaktadır (Keleş, 2015: 141-142).

Yerel yönetimlerin kentleşmeye yönelik uygulama ve kararlarında yerel siyasetin etkisi çok önemlidir. Örnek olarak, ilerideki kentleşme eylemlerine yön olacak, yasal bir belge olan imar planları kullanım kapsamında aslında siyasal tercihleri göstermekte, tutarlılık ve etkinlikten uzak bir şekilde yürütülmektedir (Tekeli, 1991: 114). Bir yandan toplumun farklı bölgelerindeki kişisel, siyasal ilişkileri değişik şekillerde kullanarak kentin planlamasına yönelik karar ve uygulamaları kendi çıkarlarına yönelik etkilerde bulunarak, yerel yönetimlerin kamu yararına ilişkin tutarlı ve etkin kararlar vermelerini zorlaştırırken, diğer yandan siyasetçilerin oy kaygısı yüzünden imar affı ve düzenlemelerini kullanmaktadır. Bu sistemin diğer yüzünde ise kentte mülk ve toprak sahipleri ya da müteahhitlerin yerel yönetimlerde bizzat bulunmaları özellikle belediye meclislerinde bulunarak karar alma süreçlerinde etkili olmalarıdır (Tekeli, 1991: 173-174).

Kente ilişkin planların hazırlanması ve uygulanmasında siyasal yönde etkileri bulunanların bazen planlardaki yerlerde kat ve yoğunluk düzenlerini kendi yakınların, partilerinin çıkarlarına yönelik değişiklikte bulunmaları ve bunun için hem merkezi hem de yerel yönetimlere baskı uyguladıkları görülmektedir (Genç, 2021: 201). Bu durumların hepsi ülkemizde gecekondulaşmaya, çarpık kentleşmeye dönüşerek son zamanlarda kentsel dönüşümün siyasal sorunların başında gelmektedir.

3.3.7. Yerel Yönetimlerde Afet Eğitim ve Hazırlık Çalışmalarından Bazı Örnekler

2018 yılında Kadıköy Belediyesi'nin, Dünya Afet Risklerinin Azaltılması Günü'nün olduğu hafta içerisinde açtığı "*Afet Eğitim ve Bilinçlendirme Parkı*" bilhassa afet hakkında bilinçlendirme ve eğitim konusunda olumlu uygulamalar içerisinde gösterilebilir. Park sadece bilinçlendirme ve eğitim amacıyla sınırlı kalmayarak, afet esnası ve akabinde toplanma merkezi olarak yararlanılabilecek nitelikte planlanmıştır. Parkın içinde deprem simülasyonunun bulunduğu beş boyutlu sinema, yangın simülasyonları, deprem deneyim odası ve oyun yerleriyle öncelikle çocukları kapsayacak şekilde toplumun tamamını bilinçlendirmek ve eğitmek için fırsatlar sunmaktadır (Kadıköy, 2018).

Türkiye'de gerçekleştirilen afetlere hazırlık ve zarar azaltıcı faaliyetler arasında Gaziantep Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı aracılığıyla sürdürülen "*Gaziantep Risk Haritası Projesi*" bir örnek olarak gösterilebilir. BŞB, Gaziantep'e ait afet risk haritasını hazırlayarak koruyucu önlemler almakta ve muhtemel oluşabilecek afet zararlarını minimum seviyeye düşürmeyi amaçlamaktadır. İlçe ve mahalle ölçeğinde coğrafi bilgi sisteminde yer alan bilgilerden yararlanarak risk haritaları oluşturulmaktadır. Risk haritaları oluşturulurken hem afetlerin türüne göre hem de bölge ile mahalleler baz alınarak sisteme kayıt edilmektedir. Türkiye'de ilk kez uygulanmakta olan risk haritalaması metodu olarak, 30.000 civarında afet ve acil durum hadisesi hakkında bilgi sisteme kayıt edilmiştir (AFAD, 2018: 44-45).

Sonuç

Günümüzde yaşanan doğal, insan kaynaklı veya teknolojik afetler çok büyük can ve mal kayıplarına neden olabilmektedir. Ayrıca günümüzün önemli sorunlarından biri ise meydana gelen afetlerin ekonomik büyüme ve gelişmeyi olumsuz yönden etkilemesidir. Meydana gelen afetlerin büyüklüğüyle toplumsal kesimlerin gelişmişlik seviyelerine göre afetlerden etkilenme seviyesi değişmektedir. Afetlerin yaratacağı tehlikelerin zamanı ve büyüklüğü önceden bilinmediğinden afet yaşanmadan önce risklerin engellenmesi ya da azaltılması için önlemlerin alınması gerekmektedir.

Geçmişten bugüne yaşanan afet deneyimleri doğrultusunda kurumsal ve yasal bazı değişiklikler gerçekleşmiştir. Bilhassa 1999 depreminden sonra meydana gelen hasar ve yıkımın büyüklüğü afet yönetiminde köklü bir reformun gerçekleşmesini gerektirmişti. Öte yandan 1980'lerden beri toplumsal açıdan ve yönetim açısından yeni gelişmelerle birlikte yerleşme yaklaşımı benimsenmeye başlamıştır. Yerleşmeyle birlikte afet yönetimi sisteminde ve uygulamalarda da bu yaklaşımın etkileri görülmeye başlamıştır. Son zamanlarda pek çok hükümet ve kalkınma planlarında afet yönetiminde yerleşmeyle ilgili gayeler yer almıştır. Sözü geçen bu yerel yönetimlere yönelik adımlar atılmış ama uygulamada daha bir sonuç alınamamıştır. Ülkemizdeki merkezi yönetiminin hakimiyetinden dolayı afet yönetiminde yerel yönetimlerin yetkili olmasına olanak verilmediği görülmektedir. Öte yandan afet yönetiminde yerel yönetimlerin yetki ve görevlerinin yetersiz olduğu algısı bir yandan yanlış bir düşüncedir. Çünkü afet yönetiminde, hazırlık ve zarar azaltma politikalarının önemli bir hâl almasıyla yerel yönetimler afet yönetiminde odak noktası durumuna gelmiştir. Afetlere karşı önlem alma, afetin meydana getireceği zararları azaltma, vatandaşları afetlere yönelik bilinçlendirmeye yönelik pek çok görev ve sorumluluk yerel yönetimlerin yükümlülüğündedir. Bu açıdan yerel yönetimlerin temel sorunu görev sorumluluklarına yönelik kapasite ve kaynağa sahip olmamalarıdır.

Afet yönetiminin etkili ve başarılı olabilmesi için yerel yönetimlerle arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Günümüzde yönetim uygulamaları ele alındığında afet yönetimi, kontrol ve denetim hususlarına dayalı bir yapılanma yerine örgütlenen kurum ve kuruluşların iş birliğine dayanan ve katılıma önem veren bir yaklaşımla sürdürülmelidir. Bu yapılanmada görevli olan aktörlerin oluşturduğu örgütlenme, afet yönetiminin bütün aşamaların da yardımcı olabilir. Örgütlenen aktörlerin arasında yaşanan etkileşim artırılmalı, bilgi ve kaynak paylaşımı geliştirilmelidir. Tüm bunların gerçekleşmesi ve afet zararlarının azaltılması yönünde yerel yönetimlerin bulunan idari ve mali kaynak gibi sorunlarına çözüm bulunması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akyel, R. (2007). Afet yönetim sistemi: Türk afet yönetiminde karşılaşılan sorunların tespit ve çözümüne ilişkin bir araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakanlığı, Kalkınma (2014). 10. Kalkınma Planı (2014-2018). Afet Yönetiminde Özel İhtisas Komisyon Raporu.
- Barutçu, S. (2015). Afet Yönetiminde İtfaiyenin Rolü: Ankara İli Örneği (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Büyükkaracığan, N. (2016). Türkiye'de Yerel Yönetimlerde Kriz ve Afet Yönetim Çalışmalarının Mevzuat Açısından Değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*(12), 195-219.
- Col, J. M. (2007). Managing Disaster: The Rol Of Local Government, *Public Administration Review*. 67, 114-124.
- Çağlar, T. (2020). Afet Yönetiminin Temel İlkeleri. M. Yaman, & E. Çakır içinde, *Farklı Boyutlarla Afet Yönetimi*. Ankara: Nobel.
- Ergünay, O. (2009). Afet Yönetimi: Genel İlkeler, Tanımlar, Kavramlar. Ankara: DSİ.
- Esen, A. (2007). Ülkemizde Yerel Yönetimlerin Afet Önleme Çalışmaları: Sorunlar ve Öneriler. Ankara: TMMOB Afet Sempozyumu.
- Esen, A. (2011). Ülkemizde Yerel Yönetimlerin Afet Önleme Faaliyetleri. İller ve Belediyeler Dergisi, Sayı: 761-762. Eylül-Ekim. 16-29.
- Genç, F. N. (2021). *Afet Yönetimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gerdan, S. (2019). Yerel Yönetimlerde Afet Zararlarının Azaltılması Çalışmalarına Genel Bir Bakış. *The Journal of Social Science*, 3(5), 267-276.
- Gezgin, , M. (2018). Türkiye'de afet yönetimi politikası ve sorunları: Soma maden kazası örneği. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökçe, O., & Tetik, Ç. (2012). Teoride ve Pratikte Afet Sonrası İyileştirme Çalışmaları. Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Yayınları.
- Gökçe, O., Özden, Ş., & Demir, A. (2008). Türkiye'de afetlerin mekansal ve istatistiksel dağılımı afet bilgileri envanteri. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü.
- Kadioğlu, M. (2008). Modern, Bütünleşik Afet Yönetimin Temel İlkeleri; Kadioğlu, M. ve Özdamar, E., (editörler), Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri. Ankara: JICA Türkiye Ofisi Yayınları.

Karaaslan, A. (2015). Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Afet Yönetimi ile Türkiye'deki Afet Yönetiminin Karşılaştırılması. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.

Karaman, Z. T., & Altay, A. (2016). *Bütünleşik Afet Yönetimi*. İzmir: İlkem.

Keleş, R. (2015). *100 soruda Türkiye'de kentleşme, konut ve gecekondu*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Kemaloğlu, M. (2015). Türkiye'de Afet Yönetiminin Tarihi ve Yasal Gelişimi. *Akademik Bakış Dergisi*(52), 126-147.

Kuş, C. (2018). Zarar görebilirlik ve Toplumsal Mukavemet Ekseninde Türkiye'nin Afet Yönetimi Analizi: Bir Afet Tipi Olarak Küresel İklim Değişikliği Üzerinden Türkiye Örneği (Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Küçükşen, M., & Yetkin, O. (2020). Afet Yönetimi ve Yerel Yönetimler. M. Yaman, & E. Çakır içinde, *Farklı Boyutlarla Afet Yönetimi*. Ankara: Nobel.

Öner, Z. S. (2010). Türkiye'de Afet Yönetimi ve Niğde Örneği. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özel, M. (2013). Afet Yönetiminin İyileştirme Aşaması Bağlamında 2011 Van Depremi Sonrasında "Konteyner Kent" Uygulamaları. *Türk İdare Dergisi* (477).

Özer, Y. E. (2017). Afet Konusundaki Algı ve Yerel Aktörlerin Sorumlulukları. *Sayıştay Dergisi*(106), 1-34.

Şahin, G. (2016). Yerel Yönetimlerde Afetlere Hazırlık ve Zarar Azaltma Sorumlulukları: İzmir Büyükşehir Belediyesi Örneği. 935-966. İzmir: KAYSEM 10-Kamu Yönetimi Sempozyumu.

Şahin, N. (2009). Afet yönetimi ve acil yardım planları. TMMOB İzmir Kent Sempozyumu.

Şengün, H. (2018). "Afet Yönetiminin Kurumsal Yapısı ve Afet Hukuku". H. v. Ed. Şengün içinde, *Türkiye'nin Afet Yönetimi: Sosyal, Siyasal ve Yönetim Boyutuyla*. Ankara: Palme Yayınevi.

Şengün, H. (2020). Afet Yönetiminin Hukusal Boyutları. M. Yaman, & E. Çakır içinde, *Farklı Boyutlarla Afet Yönetimi*. Ankara: Nobel.

Tekeli, İ. (1991). *Kent Planlaması Konuşmaları*. Ankara: TMMOB Yayını.

Tezgider, G. (2008). Mahalli İdaYerel Yöneticiler/ Saha Uygulayıcıları İçin Afet Risk Yönetimi ve Zarar Azaltma Stratejileri ; Kadioğlu, M. ve Özdamar, E., (editörler), Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeler. Ankara: JICA Türkiye Ofisi.

Turan, M. (2018). Türkiye'nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3), 42-91.

Türkiye'de Doğal Afetler Konulu Ülke Strateji Raporu. (2004, Temmuz). Ankara: TC İçişleri Bakanlığı ve Japonya Uluslar arası İşbirliği Ajansı (JICA).

Usta, E. (2019). Afet Yönetiminde Risk Azaltmanın Önemi, Tecrübeler ve Türkiye'deki Uygulama Örnekleri. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi).

Yahşi, A. S. (2007). Afet yönetimi ve Bandırma örneği. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavaşoğlu, F. (2015). Afet Yönetiminde Sivil Toplum Kuruluşların Yeri. *Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı*.

Yıldız, M. (2008). Mahalli İdareler Reformu Sonrasında Afet Yönetimi; Kadioğlu, M. ve Özdamar, E., (editörler), Afet Zararlarını Azaltmanın Temel İlkeleri. Ankara: JICA Türkiye Ofisi.

09.12.2004 Tarih ve 25665 Sayılı Resmi Gazete. (tarih yok).

10 Ocak 1961 tarihli Resmi Gazete. (tarih yok).

10 Temmuz 2018 Tarihli ve 30474 Sayılı Resmi Gazete. (tarih yok).

15 Temmuz 2018 Tarihli ve 30479 Sayılı Resmi Gazete. (tarih yok).

Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü. (2019). AFAD: <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu> adresinden alındı

Afete Dirençli Toplum Oluşturmada Yerel Yönetimlerin Rolü Çalıştayı. (2018). Ankara: AFAD.

AKUT Tüzüğü. (2022, 05 18). https://www.akut.org.tr/tuzuk?gclid=Cj0KCQjwm6KUBhC3ARIsACIwxBg2Za0XB_tQNAgMZfcvmlD5yGpXDKpaY1F8nWeXWFFIU35_3q7umM8aAhOXEALw_wcB adresinden alındı

Belediye Kanunu. (2005). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> adresinden alındı

Büyükşehir Blediyesi Kanunu. (2004). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5216.pdf> adresinden alındı

DASK. (2014, 21 05). <https://www.tkgm.gov.tr/zorunlu-deprem-sigortasi-20142-sayili-genelge> adresinden alındı

İl Özel İdaresi Kanunu. (2005). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5302.pdf> adresinden alındı

Kadıköy. (2018, 05 21). <https://cevre.kadikoy.bel.tr/icerik/afet-egitim-parki> adresinden alındı

Kızılay Tüzük. (2022, 4 26). Kızılay: www.kizilay.org.tr:<https://www.kizilay.org.tr/kurumsal/tuzugumuz> adresinden alındı

UMKE-DER. (2018). <https://tr.linkedin.com/company/umke-der> adresinden alındı

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VIII/1 (2023), s. 103-113

TÜRKİYE'DE YEREL DEMOKRASİYİ GÜÇLENDİRME BAĞLAMINDA VATANDAŞ KATILIMINI TEŞVİK EDİCİ MEKANİZMALAR

Merve DURMUŞ*

Özet

Demokrasinin temel taşlarından olan vatandaş katılımı Antik Yunan'dan beri binlerce yıldır önemli bir değer olarak görülmüştür. Ancak günümüzde hem yüzölçümü hem de nüfus bakımından oldukça genişlemiş modern devletler vatandaş katılımını sağlamada oldukça zorlanmaktadır. Bu kapsamda merkezi yönetimden ziyade yerel yönetimler hem demokrasinin daha etkin bir şekilde tesis edilmesi hem de vatandaş katılımının sağlanması açısından en uygun alanlardan biri olarak görülmüştür. Bu bağlamda ülkeler toplumsal ve kültürel dinamiklerini de göz önünde bulundurarak yerel yönetimlerde vatandaş katılımının artırılması ve kolaylaştırılmasına yönelik mekanizmalar geliştirmişlerdir. Bu kapsamda çalışmada literatür taraması yöntemiyle Türkiye'de yerel yönetimlerin vatandaş katılımını artırmaya yönelik kullandıkları mekanizmaların neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda yerel yönetimlerin vatandaş katılımını artırmaya yönelik kullandıkları mekanizmaların "hemşehri hukuku, gönüllülük, meclis komisyonlarına katılma, kent konseyi, sivil toplum kuruluşları ile iş birliği" şeklinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Demokrasi, Vatandaş Katılımı, Yerel Yönetimler.*

Jel Kodları: H83, H7.

* Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, merve.durmus@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2468-3972

PROMOTING MECHANISMS OF CITIZENS PARTICIPATION IN THE CONTEXT OF STRENGTHENING LOCAL DEMOCRACY IN TURKEY

Abstract

Citizen participation, which is one of the cornerstones of democracy, has been seen as an important value for thousands of years since Ancient Greece. Today, however, modern states that have expanded considerably in terms of both surface area and population have difficulties in ensuring citizen participation. In this context, local governments rather than the central government have been seen as one of the most suitable areas in terms of both establishing democracy more effectively and ensuring citizen participation. Within this scope, countries have developed mechanisms to increase and facilitate citizen participation in local governments, taking into account their social and cultural dynamics. In this context, in this study, it has been tried to determine what the mechanisms used by local governments in Turkey to increase citizen participation are through the literature review method. As a result of the research, it has been seen that the mechanisms used by local governments to increase citizen participation are "citizen law, volunteering, participation in parliamentary commissions, cooperation with the city council, and non-governmental organizations".

Keywords: Democracy, Citizen Participation, Local Governments.

Jel Codes: H83, H7.

Giriş

Demokrasiyi geliştirmek adına vatandaşları karar alma sürecine dahil etmek günümüzde birçok devletin önemseydiği bir yöntemdir. Çünkü vatandaş katılımı, “çağdaş demokratik toplum ve sürdürülebilir topluluklar için temel bir yapı taşıdır (Pandeya, 2015: 64). Dolayısıyla halkın alınan kararlara entegre olması demokrasiyi tesis etmek, vatandaşların seslerini duyurabilmesi ve sonuç olarak da hizmetin kalitesinin artırılması açısından oldukça önemlidir.

Öte yandan katılım “siyasal sistem içinde yurttaşların doğrudan ya da dolaylı biçimde yöneticilerin seçimini ve kararları etkilemeyi amaçlayan eylemler bütünüdür” (Çam, 1994:169). Dolayısıyla vatandaşlar politikacıların kendileri adına aldıkları kararları etkileyebilmek ve böylece aldıkları hizmetlerin kalitesini artırabilmek için alınan bu kararlara bir şekilde dahil olarak seslerini duyurmaları gerekmektedir. Bu kapsamda katılım vatandaşlara sisteme dahil olarak yöneticilerini etkileyebilme gücü vermesi açısından oldukça önemlidir.

Ancak kurumların büyüklüğü ve insan nüfusunun artması gibi sebepler vatandaşların doğrudan katılımını oldukça zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla vatandaşların etkin bir şekilde katılım sağlayabilmeleri için yerel yönetimlerin desteğine ihtiyaç duyacakları ileri sürülmektedir (Pandeya, 2015: 63). Çünkü yerel yönetimler ölçek olarak merkezi kurumlara oranla daha makul olduğu için katılım açısından da daha uygun bir ortam sunmaktadır. Dolayısıyla yerel yönetimler bazında sağlanan yerel demokrasi vatandaşların karar alma süreçlerine katılımı açısından kritik önemdedir.

Vatandaş katılımı açısından oldukça önemli bir etkiye sahip yerel yönetimlerde katılımın kapasitesinin ve kalitesinin artırılması için yönetimler tarafından katılımı teşvik edici bazı mekanizmaların devreye sokulması gerekmektedir. Türkiye özelinde bakıldığında belediyelere özgü birçok katılım mekanizmasının bulunmasının yanı sıra mevzuatta genel olarak vatandaş katılımını teşvik edici mekanizmalar “hemşehri hukuku, gönüllülük, meclis komisyonlarına katılma, kent konseyi ve Sivil Toplum Kuruluşları ile iş birliği” şeklinde yer almaktadır.

Literatür incelendiğinde yalnızca yerel yönetimlerdeki katılım mekanizmalarını inceleyen eser sayısı azdır (bkz. Eroğlu, 2006; Önder, 2013). Bu alandaki çalışmalar genellikle katılım mekanizmalarının spesifik olarak ele alınması (örneğin kent konseyi, gönüllü katılım, sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği vb.) ve bunlara yönelik ampirik araştırmaları içermektedir. Bu açıdan çalışma Türkiye kapsamında yerel yönetimler seviyesinde vatandaş katılımını teşvik edici mekanizmaları ele alarak derli toplu bir şekilde okuyucuya sunması açısından önemlidir.

Yerel yönetimlerde vatandaş katılımını artırıcı mekanizmaların literatür taraması yöntemiyle araştırıldığı mevcut çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde demokrasi ve yerel demokrasi kavramları açıklanmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde yerel yönetimlerde vatandaş katılımından bahsedilmiş ve nihayet son bölümde Türkiye’de yerel yönetimlerde vatandaş katılımını teşvik edici mekanizmalara değinilmiştir.

Demokrasi ve Yerel Demokrasi

Yunan site devletlerinden günümüze geçerliliğini ve önemini koruyan demokrasi en genel tanımıyla karar verme sürecinde tüm katılımcıların eşit bir şekilde yer aldığı kolektif karar verme sürecini ifade etmektedir (Christiano and Bajaj, 2022). Karar verme sürecinde paydaş olan herkesin eşit bir şekilde söz sahibi olduğu aynı zamanda herkesin konuya ilişkin yeterli birikim ve kabiliyeti olduğu varsayılmaktadır (Dahl, 2008: 31). Görüldüğü üzere demokratik bir karar verme sürecinin birincil şartı sürece dahil olan bütün katılımcıların eşit bir şekilde söz sahibi olmasıdır. Ancak bunun hem yüzölçümü hem de nüfus bakımından çok büyük alanlarda hayata geçirilmesinin oldukça zor olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda “birim ne kadar küçük olursa, vatandaşların hükümetlerinin kararlarına katılma fırsatı o kadar artar (Dahl, 1967: 960)” düşüncesinden hareketle demokrasinin merkezi hükümet birimlerinden ziyade yerel yönetim kademelerinde daha verimli bir şekilde uygulanma imkânı bulunacağı ileri sürülmüştür.

Yerel yönetimlerin halkın kendi kendini yönetmesi için imkân tanıyan kurumlar olması ve küçük ölçekli olmalarının getirdiği avantajlar (Oktay, 2022: 49) sebebiyle demokrasiye daha elverişli olduğuna kanaat getirilmiştir. Bu bağlamda çoğu zaman yerel yönetimlerde demokrasiden ziyade daha spesifik bir kavram olarak “yerel demokrasi” tercih edilmektedir. Böylece genel olarak halkın yönetimi anlamına gelen yerel demokrasinin “insanlara hayatlarını etkileyen kararlarda söz hakkı verdiği ve kendilerine ait olan kaynaklara erişimlerini sağladığı (Chikerema, 2013: 87)” ifade edilebilir.

Öte yandan yerel yönetimler yalnızca demokratik süreçlerinde daha kolay ve verimli bir şekilde icra edildiği kurumlar değildir. Yerel yönetimler ayrıca bu demokratik süreçlerin nasıl sağlıklı bir şekilde yürütüleceğine ilişkin eğitim de sağlamaktadır. Özellikle vatandaşlar “oy kullanma, meclis üyeliği seçiminde aday olma, meclislere üye seçilme, belediye başkanı seçilme, örgütlü bir biçimde yerel politika belirleme, planlama ve karar alma süreçlerini etkileme girişimlerinde bulunma, meclis toplantılarını izleme ve bireysel başvurular gibi siyasal katılım araçlarını kullanarak (Oktay, 2022: 52)” demokratik süreçlerin işleyişi hakkında eğitim alırlar.

Yerel Yönetimlerde Vatandaş Katılımı

Demokratik teoremin tartışma konusu olan vatandaşlık, bir kesim tarafından vatandaşların “sahip olduğu haklar” olarak tanımlanırken, diğer bir kesim tarafından da vatandaşların “topluma karşı sorumlulukları” olarak tanımlanmaktadır (Gaventa and Valderrama, 1999: 4). Bununla birlikte demokrasinin gereği olarak her iki durumda da vatandaşlar seslerini duyurmak zorundadır. Vatandaşlar hem hak sahibi olarak talep ve isteklerini yetkili mercilere bildirmek hem de yüklü buldukları sorumluluklar dolayısıyla alınan kararları bir şekilde etkilemek yani yönetime katılmak durumundadır.

O halde vatandaş katılımının “vatandaşların topluluklarının karşı karşıya kaldığı belirli sorunlar hakkında görüşlerini dile getirdikleri bir doğrudan demokrasi eylemi (Neshkova and Kalesnikaitė, 2019: 3)” olduğu ifade edilebilir. Çünkü vatandaşların yönetime aktif

katılımı doğrudan demokrasinin ruhunu yansıtmaktadır (Berner, Amos and Morse, 2011: 128). Bir başka deyişle vatandaş katılımı, “vatandaşların kendilerini etkileyen kararlar üzerinde etki ve kontrol uygulama yolları ile ilgilidir (Devas and Grant, 2003: 309)”. Ayrıca Ebdon and Franklin (2006: 444) katılımın halkı hakları konusunda eğitmede ve vatandaşlardan öncelikleriyle ilgili değerli veriler toplamada oldukça yararlı olduğunu ileri sürmüştür. Bütün bunlardan hareketle vatandaşların yönetime katılımının, hem kendi haklarını koruma ve kontrol etme hem de topluma karşı olan sorumluluklarını yerine getirmede önemli bir mekanizma olduğu ileri sürülebilir.

Yerel yönetimlerde katılım dendiğinde ise genellikle kalkınma, yerel yönetimlerde hesap verebilirliği güçlendirme ve vatandaşları daha güçlü kılmak için önemli bir araç olarak görülmektedir (Pandeya, 2015: 68). Yerel yönetimlerde etkin bir katılım süreci genellikle yerel yönetim seçimleri, katılımcı bütçeleme, bireylerin veya grupların karar alma süreçlerine doğrudan katılımının artırılması ile olmaktadır (Chikerema, 2013: 87). Ayrıca yerel yönetimlerde vatandaş katılımı, vatandaşların güvensizlik düzeyini azaltmada ve vatandaşlara kurumun faaliyetleri hakkında eğitim sağlamada etkin bir mekanizma olarak görülmektedir (Berner, Amos and Morse, 2011: 128).

Yerel yönetimler açısından bakıldığında, bu kurumlarda demokratik süreçlerin daha kolay ve verimli bir şekilde sürdürülebileceği genel kabulünden hareketle katılım sürecinin de daha etkin bir şekilde gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Ancak yine de vatandaş katılımını etkileyecek bazı durumların söz konusu olduğu da belirtilmelidir.

Şekil 1: Vatandaş katılımının dinamik yapısı

Kaynak: (Pandeya, 2015: 72).

Şekil 1’de koyu renkli olan kutu katılım sonucu meydana gelen çıktıların büyük ölçüde katılım sürecinin interaktifliğiyle ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Örneğin bu şekle göre katılımın çıktıları vatandaşların kendi haklarını savunma becerilerine ve yerel yönetimlerin kararlarını etkileyebilme kapasitelerine bağlıdır. Bununla birlikte çıktılar aynı zamanda yerel yönetimlerin katılım süreçlerinde yanıt verme ve çıktıları yerel yönetimlerin aldığı politika kararlarına dahil etme kapasitesine bağlıdır. Öte yandan resim yerel yönetimlerin kurumsal, idari ve siyasal özellikleri ile vatandaşların yeterlilik ve temsiliyet düzeylerinden etkilendiğini de göstermektedir (Pandeya, 2015: 72). Sonuç olarak yerel yönetimlerde vatandaş katılımının kalitesinin vatandaşlar ve yerel yönetimlerin katılımın gerektirdiği özellikleri haiz olması, bunun yanında vatandaşların kendi haklarını savunma ve alınan kararları etkilemede yetenekli olması ve nihayet yerel yönetimlerin bu katılım sürecinin çıktılarını aldıkları kararlara dahil etme niyetiyle ilişkili olduğu ifade edilebilir.

Ebdon and Franklin (2006: 444) de katılım sonuçlarınının:

- Katılım çevresine (hükümetin yapısı, biçimi, siyasi kültür gibi),
- Katılım sürecinin dizaynına (zamanlama, katılım gündemi ve katılımcı seçim yöntemleri gibi),
- Katılım mekanizmalarına ve
- Beklenen sonuçlara,

bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla bir katılım sürecinin başarılı olarak değerlendirilebilmesi için katılım çevresi, katılım süreci ve katılım mekanizmaları ile katılımın sonucundan ne beklediğinin karşılaştırılması gerekmektedir.

Ancak hem halkın talep ve beklentilerinin karşılık bulması hem de demokrasinin yerel hizmetlere aksettirilerek layıkıyla yerine getirilebilmesi adına bu denli önemli olan katılım sürecini başarıyla yerine getirmeyi engelleyici bazı faktörler bulunmaktadır. Örneğin zorunlu hale getirilen katılım “adil ve demokratik olmaktan ziyade, güçlü bireylerin kararları başkalarına dayatmasıyla, tepeden manipüle edilebilen bir hale gelebilir (Devas and Grant, 2003: 309)”. Dolayısıyla katılım sürecine iştirak eden vatandaşlar arasındaki güç dengesini iyi sağlamak gerekmektedir. Sürecin daha eşitlikçi ve adil bir hale getirilebilmesi için bütün vatandaşların seslerini duyurabilecekleri ve seçilen yöneticileri sorumlu tutabilecek bir mekanizma kurmak gerekir.

Ayrıca “katılımın, ‘toplum düzeyinde’ sosyal dışlama ve içerme dinamikleri aracılığıyla engellenebileceği” de ifade edilmelidir (Devas ve Grant, 2003: 309). Sosyal dışlanmaya maruz kalan insanların katılım sürecine dahil edilmemesi de katılım sürecinin demokratik başarısını baltalamaktadır. Bu durum ise kamu hizmeti konusunda zaten mağdur olan kesimlerin dışlanarak sesinin iyice kısık hale gelmesine neden olmaktadır.

Bütün bunların yanında Roberts (2008: 13-14), vatandaş katılımının kalitesini olumsuz anlamda etkileyen bazı durumları başlıklar halinde sınıflandırmıştır. Bu durumlardan ilki modern devletlerin büyüklüğünden dolayı doğrudan demokrasinin yani vatandaşların yüz yüze doğrudan katılımının zor olduğu büyüklük açmazdır. İkincisi açmaz ise dışlanmış ve ezilmiş grupların ne oranda katılım sağlayacağına belli olmamasıdır. Üçüncüsü risk açma-

zıdır. Bununla toplumsal hareketliliğe yol açabilecek kimyasal, radyoaktif ve biyoteknolojik risklerin bulunduğu ifade edilmektedir. Bir diğer durum ise teknoloji ve uzmanlık açmazıdır. Beşincisi kararların hızlı bir şekilde alınmasının gerektiği ve katılımın bu süreci yavaşlatacağını ifade eden zaman açmazıdır. Son açmaz ise doğrudan katılımın her zaman kamu yararını yansıtmayabileceğini ileri süren kamu yararı açmazıdır. Sonuç olarak vatandaşları katılım sürecine dahil etmenin zor yanlarının bulunduğu ve bu kapsamda yöneticilerin bu zorlukları bertaraf edebilmek adına vatandaşları dahil edebilecekleri katılım mekanizmalarını teşvik etmesinin gerektiği görülmektedir.

Türkiye’de Yerel Yönetimlerde Vatandaşların Aktif Katılımını Teşvik Edici Mekanizmalar

Vatandaşların karar alma süreçlerine katılımı demokrasi açısından önemlidir. Ancak çok küçük yapıli yerel birimler dışında vatandaşların doğrudan karar alma süreçlerine katılımı oldukça zordur (Buček and Smith, 2000: 5). Bu yüzden yöneticiler vatandaşları dahil edebilecekleri katılım mekanizmalarını uygulamak zorunda kalmaktadır. Dünyada genel olarak uygulanan yerel yönetimlerde katılım mekanizmaları “yerel yönetim seçimleri, katılımcı bütçeleme, sivil toplum kuruluşları, istişare forumları ve kamuya açık toplantılar ile yerel yönetim içindeki resmi yapılar yoluyla, bireylerin veya grupların kamusal faaliyetlerde karar alma sürecine doğrudan vatandaş katılımının sağlanması” vasıtasıyla yapılmaktadır (Chikerema, 2013).

Türkiye’de yerel yönetimlerde vatandaş katılımını teşvik edici mekanizmalar da mevzuatta yer almaktadır. Bunlar; hemşehri hukuku, gönüllülük, meclis komisyonlarına katılma, kent konseyi, sivil toplum kuruluşları ile iş birliği şeklinde ifade edilebilir.

5393 Sayılı Belediye Kanunu’nun Hemşehri hukuku 13. maddesinde “herkes ikamet ettiği beldenin hemşehrisidir. Hemşehrilerin, belediye karar ve hizmetlerine katılma, belediye faaliyetleri hakkında bilgilendirme ve belediye idaresinin yardımlarından yararlanma hakları vardır” ifadesi yer almaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere yasaya göre belde sakini olan bütün hemşehrilerin belediyelerin kararlarına katılımı bir hak olarak görülmektedir.

Yerel yönetimlerde vatandaş katılımını sağlayan mekanizmalardan bir diğeri de gönüllülüktür. Belediye Kanunu’nun 77. maddesinde “[...] belediye; sağlık, eğitim, spor, çevre, sosyal hizmet ve yardım, kütüphane, park, trafik ve kültür hizmetleriyle yaşlılara, kadın ve çocuklara, engellilere, yoksul ve düşkünlere yönelik hizmetlerin yapılmasında belde de dayanışma ve katılımı sağlamak, hizmetlerde etkinlik, tasarruf ve verimliliği artırmak amacıyla gönüllü kişilerin katılımına yönelik programlar uygular” ifadesi yer almaktadır. Kanuna göre belediyeler bazı toplumsal hizmetlere gönüllü kişilerin katılmasına yönelik programlar düzenlemek ve uygulamakla görevlendirilmiştir.

Bir diğeri katılım mekanizması da meclis komisyonlarına katılmadır. Yine Belediye Kanunu’nun 42. maddesine göre “[...] mahalle muhtarları ve ildeki kamu kuruluşlarının amirleri ile ildeki kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, üniversiteler, sendikalar ve gündemdeki konularla ilgili sivil toplum örgütlerinin temsilcileri, oy hakkı olmaksızın kendi görev ve faaliyet alanlarına giren konuların görüşüldüğü ihtisas komisyonu toplantılarına katılabilir ve görüş bildirebilir.” Dolayısıyla meclis ihtisas komisyonlarına katılan bu paydaşlar sayesinde bir şekilde vatandaşların ihtiyaç ve beklentileri alınan kararlara yansıtılabilmektedir.

Yerel yönetimlerde önemli katılım mekanizmalarından biri de kent konseyleridir. Kent konseyleri Belediye Kanunu’nun 76. maddesinde “*kent yaşamında; kent vizyonunun ve hemşehrilik bilincinin geliştirilmesi, kentin hak ve hukukunun korunması, sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, saydamlık, hesap sorma ve hesap verme, katılım ve yerinden yönetim ilkelerini hayata geçirmeye çalışan*” bir mekanizma olarak tanımlanmıştır. Sivil Toplum Kuruluşları da yerel yönetimlerin bir başka katılım mekanizmasıdır. Sivil toplum örgütlerinin İhtisas komisyonları, stratejik plan, kent konseyi vb. alanlarda önemli katkılarda bulunacağı Belediye Kanunu’nda belirtilmiştir.

Bütün bunların dışında Oktay (2022: 66) yerel yönetim birimi olarak belediyelerin katılımcı yöntemlerini şu şekilde sıralamıştır: “belediye faaliyetleri ve kararları için çok yönlü bilgilendirme mekanizmaları; bilgilendirmede ve katılım konusunda dijital mecraların etkin kullanımı; mahalle toplantıları; muhtar görüşmeleri; önemli konularda danışma kurulları oluşturma; vatandaşla görüşme günleri; kent konseyi üyeleriyle görüşme; sivil toplum kuruluşlarıyla görüşme ve ortak faaliyet yürütme; beyaz masa, halk masası ve benzer bürolara gelen taleplerin değerlendirilmesi; kent panellerine katılım; fiziki ve dijital açık posta kutusu uygulaması; kentsel konularda ilgililerle odak grup çalışmaları; yuvarlak masa toplantıları; kent atölyeleri; kent konseyi; planlama forumları; gençlik kadın ve çocuk meclisi kurulması; yuvarlak masa toplantıları; şehir yürüyüşleri; vatandaş çalışma gruplarını destekleme; kentsel problemlerle ilgili çalıştay düzenleme; kamuoyu anketleri ile vatandaşların beklenti, talep ve önerilerinin tespit edilmesi; vatandaş kartesi uygulamaları ile hizmet alanlarının değerlendirilmesi; halk oylamaları.”

Sonuç

Halkın iktidarı anlamına gelen demokrasi bin yıllardır önemli bir değer olarak görülmüş ve günümüzde gittikçe kalabalıklaşan insan nüfusu dolayısıyla demokrasinin mihenk taşı olan yönetilenlerin yönetime katılımı oldukça zor uygulanır hale gelmiştir (Arnstein, 1969:216). Bu nedenle devletler vatandaşları karar alma süreçlerine kanalize edecek yeni yöntemler arayışına girmiştir.

Özellikle hem yüz ölçümü hem de nüfus bakımından vatandaş katılımına merkezi yönetimden daha elverişli olan yerel yönetimlerin demokrasinin daha kolay, etkin ve sağlıklı bir şekilde tesis edilmesi için uygun ortam sunduğu genel kabul görmektedir. Böylece vatandaşlar aldıkları hizmetlerin kalitesini etkileyecek ve seslerini duyurabilecek imkân elde edebilecektir. Ayrıca yerel yönetimler yalnızca hizmet kalitesinin artırılması değil, aynı zamanda siyasal kültürün geliştirilmesi açısından da oldukça önemlidir. Katılım mekanizmalarıyla yönetsel süreçlere dahil olan bireyler demokrasi kültürünün gelişmesine de katkıda bulunmuş olacaktır.

Bu imkanları sağlamak adına bütün dünyada yerel yönetimler nezdinde birçok uygulama bulunmaktadır. Türkiye’de de bu uygulamalara başvurulmuş ve hatta bazıları mevzuata alınarak yerel yönetimler bu uygulamaları gerçekleştirmekle sorumlu kılınmıştır. Yerel yönetimlerde vatandaş katılımını sağlayıcı mekanizmaların neler olduğunu araştıran mevcut çalışma kapsamında bu uygulamaların “hemşehri hukuku, gönüllülük, meclis komisyonlarına katılma, kent konseyi, sivil toplum kuruluşları ile iş birliği” olduğu görülmüştür. Mevzu bahis mekanizmalar aracılığıyla yerel yönetimlerde demokratik siyasal kültürün yerleştiği bir karar verme ortamı oluşturulmaya çalışılmakta, yöre halkına kendilerini etkileyen kararlarda seslerini duyurma imkânı sunulmakta ve vatandaşlar kendilerine yönelik alınan kararları etkileyebilme fırsatı yakalamaktadır.

Mevcut çalışma boyunca yalnızca Türkiye kapsamında yerel yönetimlerde vatandaş katılımını sağlayıcı mekanizmaların neler olduğuna yönelik literatür araştırması amaçlanmıştır. İleriki çalışmalarda ifade edilen bu mekanizmaları daha detaylı ele alan çalışmaların yapılması önerilmektedir. Ayrıca mevcut mekanizmaların işleyişini değerlendirmeye yönelik alan araştırmalarının yapılması da oldukça önemlidir.

Kaynakça

Arnstein, S. R. (1969). A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4):216–224.

Berner, M. M., Amos, J. M., & Morse, R. S. (2011). What constitutes effective citizen participation in local government? Views from city stakeholders. *Public Administration Quarterly*, 128-163.

Buçek, J., & Smith, B. (2000). New Approaches to Local Democracy: Direct Democracy, Participation and the “Third Sector.” *Environment and Planning C: Government and Policy*, 18(1), 3–16. doi:10.1068/c9950

Chikerema, A. F. (2013). Citizen participation and local democracy in Zimbabwean local government system. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 13(2), 87-90.

Christiano, T. & Bajaj, S. (2022). Democracy. Stanford Encyclopedia of Philosophy.

Çam, E. (1994). Siyaset bilimine giriş. İstanbul: Der Yayınları.

Dahl, R. A. (1967). The City in the Future of Democracy. *American Political Science Review*, 61.

Dahl, R. A. (2008). *Democracy and its Critics*. Yale university press.

Devas, N., & Grant, U. (2003). Local government decision-making? citizen participation and local accountability: some evidence from Kenya and Uganda. *Public Administration and Development*, 23(4), 307–316. doi:10.1002/pad.281

Ebdon, C., & Franklin, A. L. (2006). Citizen participation in budgeting theory. *Public Administration Review*, 66(3), 437-447.

Eroğlu, H. T. (2006). Yönetime Katılma Biçimleri ve Yerel Yönetimlerde Demokratik Mekanizmalar. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 190-206.

Gaventa, J., & Valderrama, C. (1999, June). Participation, citizenship and local governance. In Background note for the workshop “Strengthening Participation in Local Governance,” University of Sussex, Institute of Development Studies (Vol. 21).

Neshkova, M. I., & Kalesnikaite, V. (2019). Corruption and citizen participation in local government: Evidence from Latin America. *Governance*. Doi:10.1111/gove.12401

Oktay, T. (2023). *Yerel Yönetimler*. İdealkent Yayınları: Ankara

Önder, Ö. (2013). Yerelleşme ve Yerel Demokrasinin Güçlendirilmesi Bağlamında Yerel Katılım. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(18), 311-326.

Pandeya, G. P. (2015). Does Citizen Participation in Local Government Decision-Making Contribute to Strengthening Local Planning and Accountability Systems? An Empirical Assessment of Stakeholders' Perceptions in Nepal. *International Public Management Review*, 16(1), 67-98.

Roberts, Nancy C. (2008). The Age of Direct Citizen Participation, Nancy C. Roberts (ed.), An ASPA Classics Volume, United States of America: M.E. Sharpe, 3-9.

İSMUS
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
(Journal of Medeniyet Politics)

Cilt: VIII

2023

Sayı: 1

İÇİNDEKİLER

Dorukhan SELÇUK, Sefer Dönemi Bir Osmanlı Kroniğinde Fiyatlar ve Piyasa: Vakı'at-1 Ruz-Merre (1688-1693) 1-36

Yahya AYYILDIZ, Osmanlı Ekonomik Sistemi Üzerinden Üretim Faktörlerinin Yeniden Değerlendirilmesi 37-58

Mehmet ATAŞ & İdris SARISOY, MENA Bölgesi Güneş Enerji Potansiyeli 59-78

Özcan SEZER & Şevin TOZBEY, Türkiye'de Afet Yönetiminin Merkezi ve Yerel Düzeyde Örgütlenmesi Üzerine Bir Değerlendirme 79-102

Merve DURMUŞ, Türkiye'de Yerel Demokrasiyi Güçlendirme Bağlamında Vatandaş Katılımını Teşvik Edici Mekanizmalar 103-113

JMP
Journal of Medeniyet Politics

Volume: VIII

2023

No: 1

CONTENTS

Dorukhan SELÇUK, Prices and The Market in an Ottoman Chronicle During The Period of Military Campaigns: Vakı'at-1 Ruz-Merre (1688-1693) 1-36

Yahya AYYILDIZ, Re-Evaluation of Production Factors Through The Ottoman Economic System 37-58

Mehmet ATAŞ & İdris SARISOY, The Solar Energy Potential of MENA Region 59-78

Özcan SEZER & Şevin TOZBEY, An Assessment on the Organization of Disaster Management at the Central and Local Levels in Turkey 79-102

Merve DURMUŞ, Promoting Mechanisms of Citizens Participation in the Context of Strengthening Local Democracy in Turkey 103-113

ISSN: 2547-9695
e-ISSN: 2587-0815

İLETİŞİM/CONTACT

Adres/Address: İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı, Güney Yerleşkesi A Blok 2. Kat, Dumlupınar Mahallesi D-100 Karayolu, Kadıköy / İstanbul
Telefon: +90 (216) 280 25 52 • Fax: +90 (216) 280 25 55
Kurumsal E-mail: siyasal@medeniyet.edu.tr • E-mail: ismus.dergi@medeniyet.edu.tr